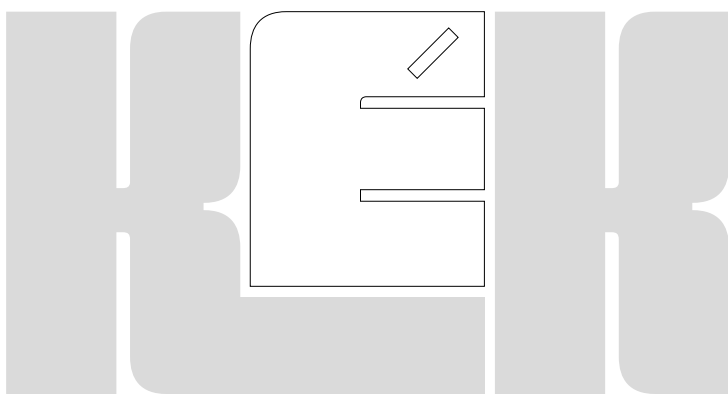

Kultúra és Közösség
művelődéstudományi folyóirat

Emlékeket idézve

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

Nemzeti Kulturális Alap

Támogatók: Nemzeti Kulturális Alap Folyóirat Kiadási Kollégium,
Petőfi Kulturális Ügynökség, Emberi Erőforrások Minisztériuma

Számunk összeállítása Tibori Timea és A.Gergely András munkája.

Számunk képanyagához köszönettel használtuk Tettamanti Ádám alkotásait, online:

<https://tettamantiadam.wixsite.com/tettamanti>

Címlapkép: Metro Book, 2008

Főszerkesztő: Tibori Timea

Főszerkesztő-helyettes: A.Gergely András

A szerkesztőbizottság tagjai: A.Gergely András, Bögre Zsuzsanna, Czibere Ibolya, Fekete Mariann, Paksi Veronika, Pataki Gyöngyvér, Szász Antónia, T. Kiss Tamás.

Tanácsadó Testület: Boga Bálint Dr., Falus András akadémikus, Fülöp Márta DSc, Jászberényi József PhD, Karbach Erika könyvtáros, Koncz Gábor PhD, Melegh Artilla PhD, Murányi István PhD, Neményi Mária DSc, Papp Richárd PhD, Szabó Ildikó DSc, Szilágyi Erzsébet CSc, Tarnóczy Mariann.

Szerkesztőség címe:

1096 Budapest, Haller u. 88.

+3630 99 00 988

www.kulturaeskozosseg.hu

foszerkeszto@kulturaeskozosseg.hu

szerk@kulturaeskozosseg.hu

Kiadja: Belvedere Meridionale

www.belvedere.meridionale.hu

Nyomdai kivitelezés: s-Paw Bt., 6794 Üllés, Bem József u. 7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597

A lap előfizethető és megrendelhető a következő e-mail címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

A lap ökotudatos szellemben készül.

TARTALOMJEGYZÉK

A Kultúra és Közösség szerkesztőségének jubileumi felhívása DOI 10.35402/kek.2023.1.1	5
EMLÉKEZET - SZALAI JÚLIA (Összeállította: Vági Eszter) Laki Mihály <i>búcsúztatója Szalai Juli halálára</i> DOI 10.35402/kek.2023.1.2	7
Losonczy Ágnes <i>búcsúztatója</i> DOI 10.35402/kek.2023.1.3	9
Ferge Zsuzsa <i>nekrológja</i> DOI 10.35402/kek.2023.1.4	11
Fiona Williams: <i>Szalai Juli – A personal memory, 30th January 2023</i> DOI 10.35402/kek.2023.1.5	13
Barbara Hobson és Susan Gál: <i>Emlékező gondolatok Szalai Juliról</i> DOI 10.35402/kek.2023.1.6	15
TANULMÁNYOK	
Csibi Krisztina: <i>Népegészségügyi házak létrehozása és csecsemőgondozás a bácskai székelly telepeken 1941–1944 között</i> DOI 10.35402/kek.2023.1.7	17
Ábrahám Nóra: <i>Száz éve született Kaposi Edit (1923–2006)</i> DOI 10.35402/kek.2023.1.8	31
Fejes Katalin: <i>Összetört identitás</i> DOI 10.35402/kek.2023.1.9	43
Böcskei Balázs – Fekete Mariann – Nagy Ádám – Szabó Andrea: <i>„Carpe diem!” helyett „Carpe punctum!” – Új irányok az ifjúság véleményének megismerésében</i> DOI 10.35402/kek.2023.1.10	53
MŰHELY	
Kovács Eszter: <i>Informális karácsonyok a formális hétköznapiakban</i> DOI 10.35402/kek.2023.1.11	63
Lányi Gusztáv: <i>SIKOLY – kor- és kórdiagnózisaimból</i> DOI 10.35402/kek.2023.1.12	71
MŰTEREMLÁTOGATÁS I.	
S. Nagy Katalin: <i>Látogatóban – házaspárok műtermeiben</i> DOI 10.35402/kek.2023.1.13	77
A.Gergely András: („Csak úgy... ”) <i>– avagy S. Nagy Katalin teremtő látószögéről és teremtményeiről</i> DOI 10.35402/kek.2023.1.14	85

SZEMLE

Csorba János: <i>A bölcsész és a pszichoterápia</i> DOI 10.35402/kek.2023.1.15	89
A.Gergely András: <i>Korok, kortudások a lét ligeteiben /a review-essay tempójában/</i> DOI 10.35402/kek.2023.1.16	95
In memoriam A. Gergely András (1952-2023)	117
Szerzőink.....	119
Klara Denzin Cross Culture Consulting	121

A KULTÚRA ÉS KÖZÖSSÉG SZERKESZTŐSÉGÉNEK JUBILEUMI FELHÍVÁSA

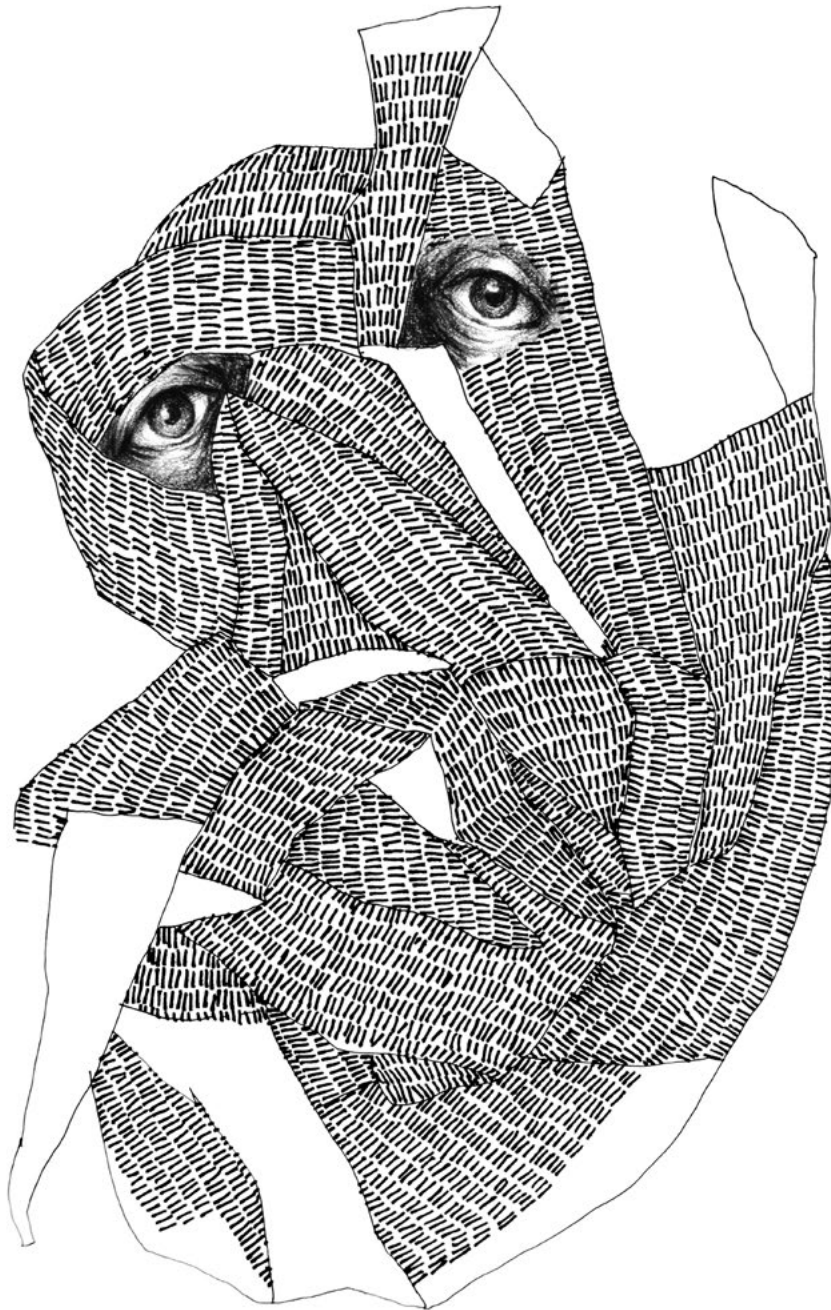
DOI 10.35402/kek.2023.1.1

Folyóiratunk fennállásának 50. évfolyama indul most. A jubileumi számok tervezett anyagában szívesen szerepeltetnénk – rendszeres szerzőinken túl – olyanok írásait, fotóit, visszaemlékezéseit, vagy akár újraközlésre érdemesültnék tetsző írást is, amely hozzájárul e kerek évforduló emlékeztetéssé válásához. Bizonyos, hogy többen vannak, akik ebben társaink vagy kollégáink lehetnének, de vélhetően akadnak számosan, akiknek okkal vagy életút-kanyarok miatt nem maradt meg állandósult kapcsolata a KéK-kel, most azonban készséggel emlékező partnerré válhatnának. Nem kívánjuk persze mindenki minden apró feljegyzését közrebocsátani, ezért igyekeztünk tematikai fogódzókat nyújtani néhány téma-javaslattal. Kiemelten érdekes lehet példaképpen a Népművelési Intézet és a Művelődéskutató nagy témaköreiből az amatőr művészeti mozgalmak kérdése, a Balázs Béla Stúdió filmjeinek és rendezőinek, a korabeli kultúrpolitikai viták kérdéskörének számos leágazása, eddig esetleg nem ismert tartalma, mint amilyenek a kultúra áruvá válása, az ízlés változása, a táncház és mozgalma, a beat és korszakai, az ifjúság és „problémái”, a tömegkultúra egykori (és mai) viszonyrendszere a kultúra egészen belül, valamint a kor jelentős, kiemelt kutatási témakörei, melyek Hankiss Elemér, Pataki Ferenc, Almási Miklós, Márkus István, S. Nagy Katalin, Beke László vizsgálataihoz kapcsolódtak, az amatőr színházak, a filmnyelvi kísérletek, a kortárs képzőművészet új korszaka, az olvasáskutatás, a zenei-zeneiskolai intézmények működése,

a helyi kultúra ápolásának tárgykörével, kísérleti pedagógiai, kultúragazdaságtani, alternatív egyházi kezdeményezések kutatásaival kapcsolatos értelmezési tárgykörök. Pedagógiai (állandó) rovatunk okán figyelemre érdemesítenénk a népművelő/művelődésszervező/andragógusképzés dilemmáit taglaló, a távoktatásnak és az on-line képzés kialakuló rendszerének, a vírus-váltsággal összefüggő kulturális és kommunikációs jelenségeknek elemző bemutatását, valamint az oktatás és ifjúságkutatás rész-kérdéseivel kapcsolatos problematikák elemzését is.

A várt szerzői művekhez előzetesen nem formáltunk szűkítő kritériumokat, de a Szerkesztőség fenntartja a válogatás jogát, a lektorálás szokását, várja ugyanakkor a rövid magyar és angol absztrakt elkészítését és a Szerző rövid bemutatását (születési hely és év, tudományos státusz, szakterület). Megítélésünk szerint a KéK néhány könyvtárban még elérhető régi példányai, több adatbázis digitalizált anyaga, valamint az OSZK hozzáférhető oldalai elegendő alapot kínálnak e részben feltáró történeti, részben emlékező, együttesen is az évforduló közös és közösségi ünneplésének célját elérni hivatott kezdeményezésnek.

A jeles évfordulóra a Szerkesztőség kezdeményezi Jubileumi Emlékbizottság létrehozását, melynek elnökéül a folyóirat kezdeti időszakában is már aktív Dr. Koncz Gábort kéri föl, további tagok szűk körét a mai szerkesztők köréből jelöljük ki.

Mask I.
Ink and charcoal on paper
50x30 cm

Összeállította Vági Eszter

LAKI MIHÁLY BÚCSÚZTATÓJA SZALAI JULI HALÁLÁRA

DOI 10.35402/kek.2023.1.2

Baráti körünk, nemzedékünk, életét meghatározó évtől, 1968-tól számítom a barátságunkat. Közös élményünk az augusztus 21-én, a Vencel téren dübörgő tankok látványa a televízióban, a csehszlovákiai reformkísérlet, a Prágai Tavasz brutális eltiprása, (Csehszlovákia megszállása magyar részvétellel) és az ezt követő rendcsinálás, az úgynevezett „normalizálódás”. A helyzet akkor is reménytelennek látszott: akkor éppen a létező szocializmus rendszerének élethosszig tartó fennmaradására számítottunk. Menni vagy maradni? Akik maradtunk, tudományos munkát akartunk végezni szabadsághiányos feltételek között. Élethosszig tartó program: a leírás és az értelmezés. Tükört tartani az érdeklődő közönség, és a hatalom birtokosai elé, az állapotok és folyamatok kérlelhetetlen kritikája.

Juli aktív résztvevője volt a sok héten át tartó beszélgetéseknek, példájával is formálója a vállalt viselkedési módnak és életformának. Szerény fizetés, sok különmunka, esetenként külföldi utazás belügyi megakadályozása, küzdelem a választott kutatási téma elismertetéséért, még inkább a publikálásáért. A hivatalos hierarchia alján lenni élethosszig. Az érem másik oldala: a szabadság kis szigetei, életre szóló barátságok, szerelmek, közös kulturális és kulináris élmények, szabad, kötetlen viták és beszélgetések.

Sokunkkal szemben Juli hamar megtalálta és megfogalmazta kutatása tárgyát. A létező szocializmus veszteseit, az elnyomottak és megnyomítottak világát vizsgálta. Iskolázatlan fiatalokról, települési egyenlőtlenségekről, már az óvodákban reménytelenül lemaradó gyerekekről, az egészségügyi szolgáltatások eltérő hozzáférhetőségről jelentek meg első írásai. A szegények, az előítéletektől különösen sújtott cigányok állapotával szembesítette a szocializmus egyenlő esélyeiről szónokoló hatalmasokat és propagandistákat.

A létező szocializmus 1988–1989-ben összeomlott. Juli – akár a többi tükör-tartó – a peremről, ha nem is az érdeklődés középpontjába, de cselekvési-döntési helyzetbe került. Nem lett politikus, és kutatásai-elemzései tárgyán sem változtatott. Továbbra is a vesztesek helyzetét elemezte: az átmenet

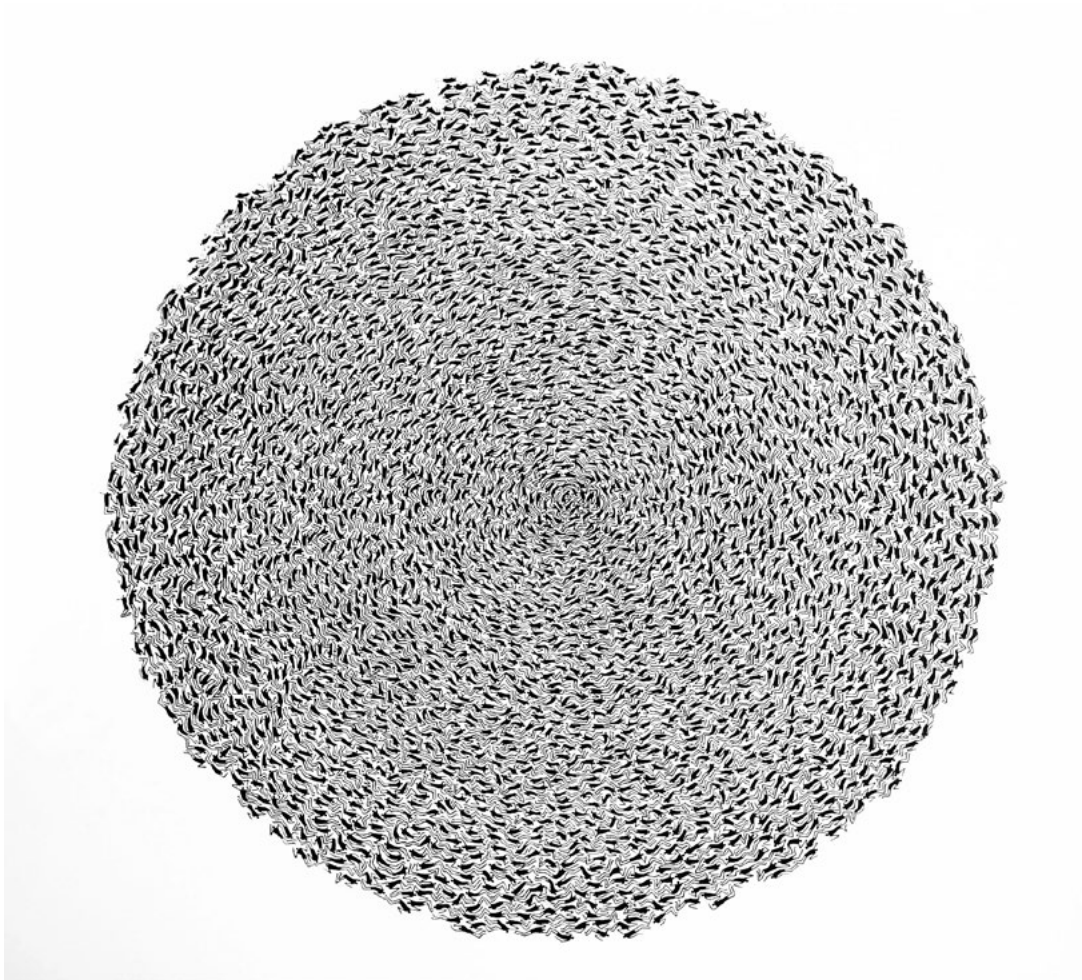
gazdasági válságában maradnak, nőnek, vagy csökkennek az örökölt hátrányaik? Lehetséges-e, működik-e a magyar jóléti állam a tömeges munkanélküliség és a növekvő infláció éveiben? Felismerte, hogy az új és átalakított jóléti intézmények és rendszerek nemcsak a csökkenő anyagi lehetőségek és a szakképzett munkaerő (szociális munkások) hiánya miatt működnek rossz hatékonysággal. Legalább ennyire fontos, hogy a működtetők, a működés feltételeit és szabályait megfogalmazók és érvényesítők az erőforrásokért a szegényekkel versengő középosztály tagjai. Ez a fontos felismerése is hozzájárult ahhoz, hogy vele (és Vajda Ágival) kutathattuk a magyar nagyvállalkozók és vállalkozások világát, a polgárosodás esélyeit és akadályait.

2010 után Juli elsők között próbálta értelmezni az erős polgárság hiányának riasztó következményeit, az állam-függő középosztály szerepét az 1989-es köztársaság bukásában. Juli, a jelentős társadalomtudós nem üres bördönrel távozott. Kutatási tervek, cikkek és recenziók, amit már nem olvashatunk, beszélhetünk meg vele.

De nemcsak tudós volt, ennél sokkal több. Egy temetői búcsúbeszéd terjedelme, különösen télen, korlátozott. Emlékezzünk a gyermekeit, unokáit féltő, gondjaikat enyhítő, sikereikre büszke anyára és nagymamára. A barátságait gondosan ápoló, barátai sorsát követő, őket segítő Julira. A folyóiratszerkesztőre (Holmi), a nemzetközi kutatási programok vezetőjére, a mindig lámpalázás, de azután elegáns és magabiztos konferencia-előadóóra, egyetemi tanárra. A tiltakozások résztvevőjére. A magas-kultúra értőre és fogyasztóra. (Még ha köhögésével időnként kivívta is Fischer Iván rosszallását). A kitűnő salátákra, sültekre és süteményekre. A beszélgetésekre az erkélyen, hogy elviselhető legyen a dohánnyfüst. Mindez hiányzik, hiányozni fog.

És talán a legfontosabb: emlékezzünk és támaszkodjunk Juli bizakodására és derűjére. Szomorú napjain, árnyaival és démonaival küzdve is vallotta: ne adjuk fel, előbb utóbb jobbra fordulnak a dolgok.

Barátunk, Juli, legyen neked könnyű a föld!

Vortex
Ink on canvas
100 x 100 cm

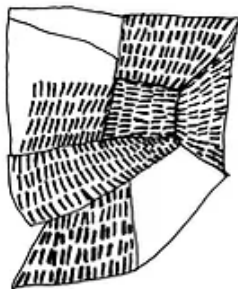
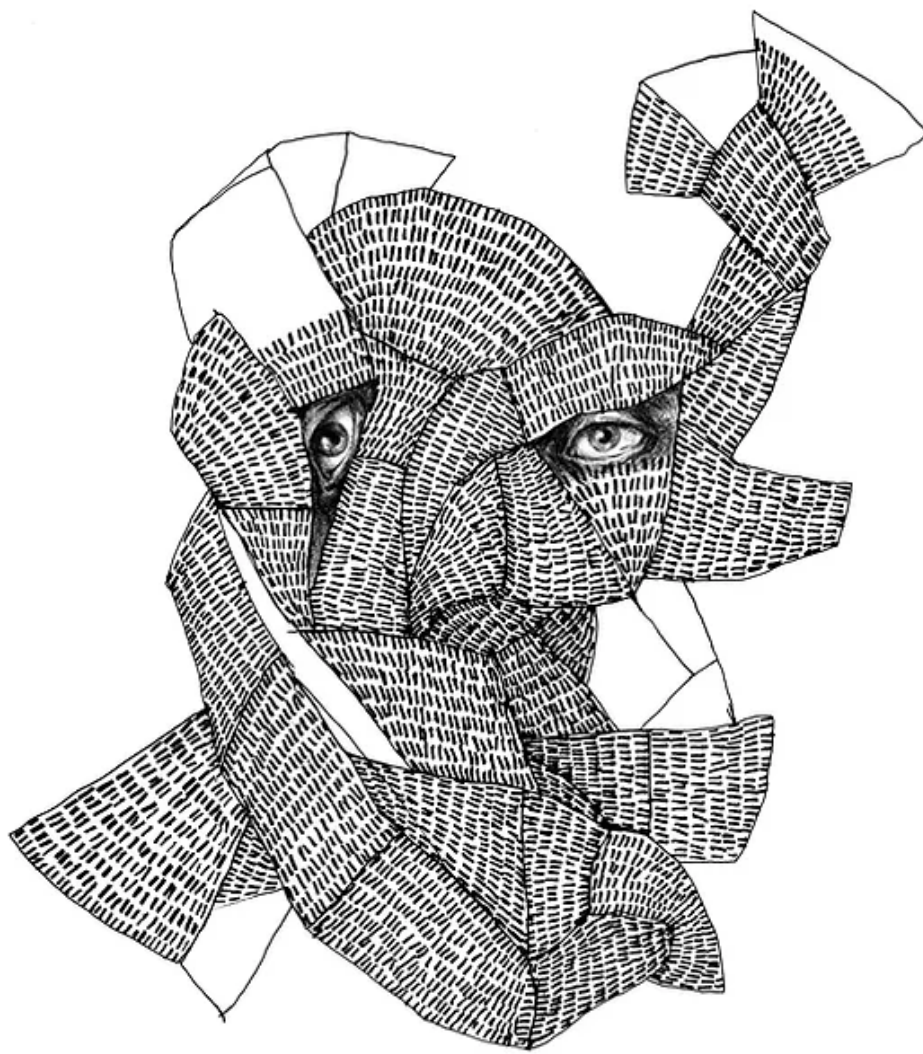
LOSONCZI ÁGNES BÚCSÚZTATÓJA

DOI 10.35402/kek.2023.1.3

Nem is tudom, mit mondhatnék, mit üzenhetnék a gyászoló családnak, a gyászoló barátoknak, kollégáknak, mit üzenhetnék neked, Juli, aki már odaát vagy. Két emberöltővel ezelőtt találkoztunk először, 1969-ben, innen nézve olyan, mintha egy másik világ lett volna. Talán az is volt. Juli huszonegy évesen, egyetemistaként vett részt a Békés megyei kutatásunkban párjával, Vági Gáborral. Egy évtizeddel később már munkatársakként dolgoztunk együtt a Zala megyei egészségpszichológiai kutatásban, és ha később más-más téma felé fordult is figyelmünk, eltérő területeket céloztak is kutatásaink, gondolkozásunk közös melegét mindvégig megőriztük. Bár kollégákként hozott össze bennünket a sors, és húsz év volt köztünk a korkülönbség, kapcsolatunk gyorsan barátsággá alakult. Nyomon követtük egymás szakmai és családi életét, rendszeres telefonhívásai, általában vasárnap délelőttönként, egészen az utolsó időkig megmaradtak. Mindenről lehetett vele beszélni: munkáról, családról,

politikáról, művészi élményekről. Tanárként, szerkesztőként, kutatóként is dialógust folytatott, akivel csak lehetett: diákokkal, munkatársakkal, már nem élő szellemóriásokkal, ha mással nem, önmagával. Számos szellemes mondatát, kristályszerűen világos gondolatát őrzöm magamban, itt csengenek, jellegzetes, jól artikulált szavai a fülemben. Hatalmas úr marad utána: katedrák, szerkesztőségi ülések, kutatászobák őrzik mindörökre a hiányát. De ami a legjobban fog hiányozni ebből a világból, amire a legnagyobb szüksége volna mindannyiunknak, az Juli hihetetlen ereje. Mindig is lenyűgözött a benne lévő erő, pontosabban az, ahogyan a törékeny külső és a fantasztikus szellemi-lelki belső erő különleges eleggyé állt össze a lényében. Star Wars-rajongó legkisebb dédunokámtól tanultam a mondást, hogy „Az erő legyen veled!”. Julival ott volt az erő mindvégig. És talán most is ott van.

Julikám, nagyon hiányzol!

Mask II.
Ink and charcoal on paper
50x30 cm

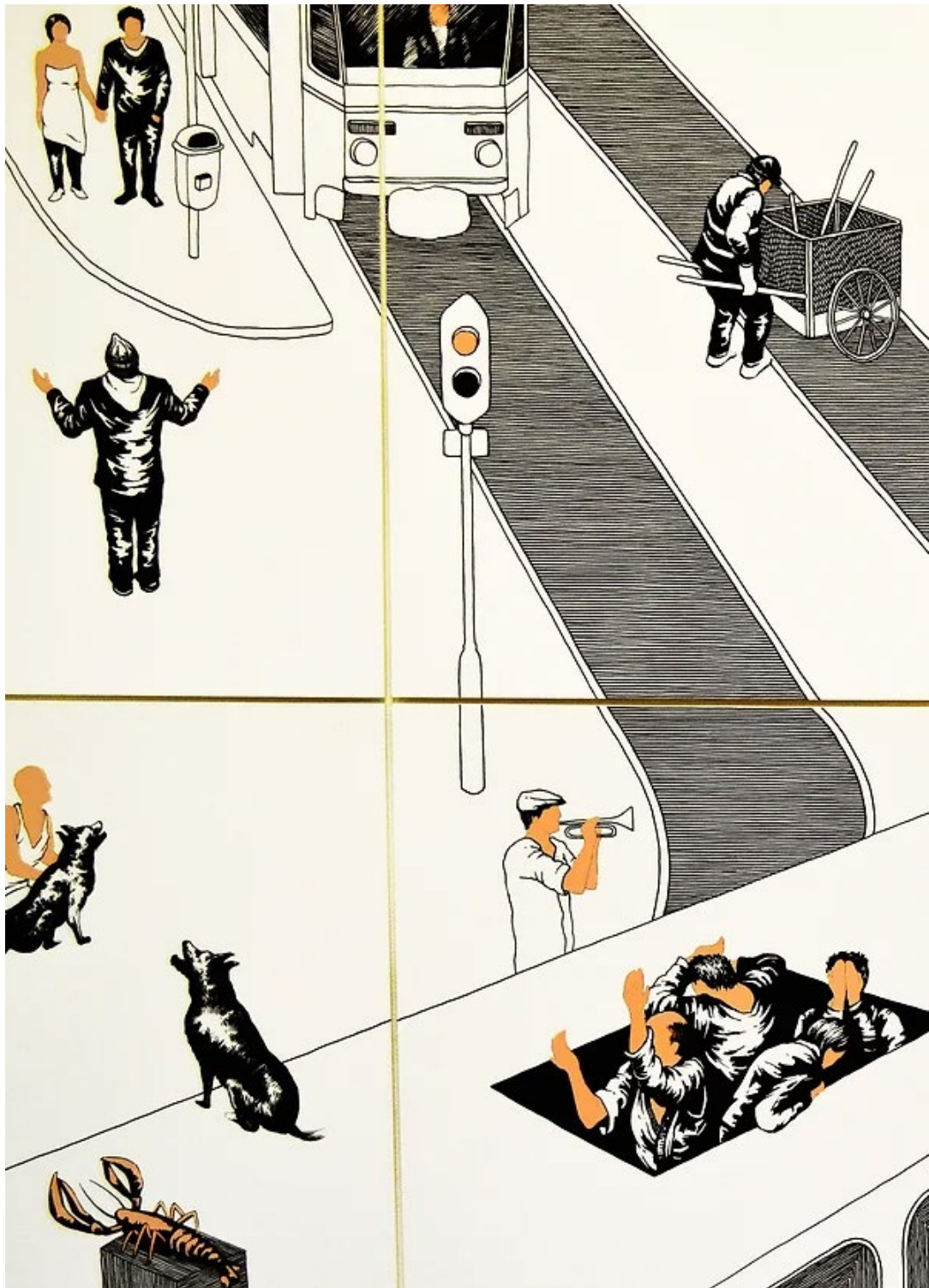
FERGE ZSUZSA NEKROLÓGJA

DOI 10.35402/kek.2023.1.4

Szalai Júlia, azaz Juli első tanítványom volt, majd évtizedeken át közeli barátom és munkatársam. Apja, Szalai Sándor tanácsára keresett meg még egyetemi éveim alatt, a hatvanas évek végén. A közgazdaságtudományi egyetemen a tervmatematika szakot választotta. Dolgozata az angliai szociálpolitika kialakulásáról nagyon tetszett nekem, s hamarosan együtt kezdtünk dolgozni. Induláskor kérdezőbiztos volt, de rövid időn belül önálló kutatóvá vált. Munkássága során a szegénység tanulmányozása mellett a társadalmi struktúra, a munkaerőpiac és az etnicitás, a hazai polgárosodás társadalomtörténete, a társadalmi redisztribúció viszonyai, majd a „magyar elit” sajátosságai váltak fő kutatási területeivé. Több angol és amerikai egyetemen tartott hosszabb-rövidebb kurzusokat, olykor több szemesztert.

1986-ban lett a szociológia-tudomány kandidátusa. *„Az állami ’tülelesztés’ funkcióváltásai. A jóléti redisztribúció feletti társadalmi küzdelmek a rendszerváltás utáni Magyarországon”* című értekezésével 2008-ban elnyerte az MTA doktori fokozatát. 1973-tól dolgozott az MTA Szociológiai Kutatóintézetében, 2008-tól tudományos tanácsadóként. Az ELTÉ-n 1978-tól, a CEU-n 1991 óta tanított, de tartott órákat a Wesley János Lelkészképző Főiskolán (1995–1999) és a glasgow-i Strathclyde Egyetemen (1993–1999) is. Számos nemzetközi kutatásban vett részt, több szakmai folyóirat szerkesztőségének volt a tagja. 2019-ben az MTA levelező tagjává választotta.

Halála a magyar és nemzetközi szociológia nagy vesztesége.

Moskva square Tarot (detail)
Pen on paper
120x280 cm

Fiona Williams

SZALAI JULI – A PERSONAL MEMORY, 30TH JANUARY 2023

DOI 10.35402/kek.2023.1.5

Juli különleges ember volt és nagy barátom, valamint kolléganőm. Több mint 40 évvel ezelőtt találkoztunk először, miután Bob Deacon a budapesti Társadalomtudományi Akadémián találkozott velem, és elkezdtünk együttműködni egy kutatási projektben. Először 1981-ben jött el hozzánk, amikor Plymouthban laktunk. Ez volt a kezdete sok csereprogramnak, néha a gyerekeinkkel együtt.

Elragadónak találtam, hogy különböző hátterünk ellenére hasonló politikai és érzelmi regiszterekkel rendelkezünk. Olyan érzés volt, mintha párhuzamos életet élnénk: egykorúak vagyunk, két kisgyermekünk van (egy lány és egy fiú), fiatal nők vagyunk, akik megállják a helyüket a tudományos életben, és akiknek az életét az általunk átélte háború utáni politika nagyon különböző módon alakította. Emlékszem, amikor először találkoztunk, azt mondtam neki: „Az az érzésem, hogy 80 éves korunkig ismerjük egymást”. Majdnem sikerült.

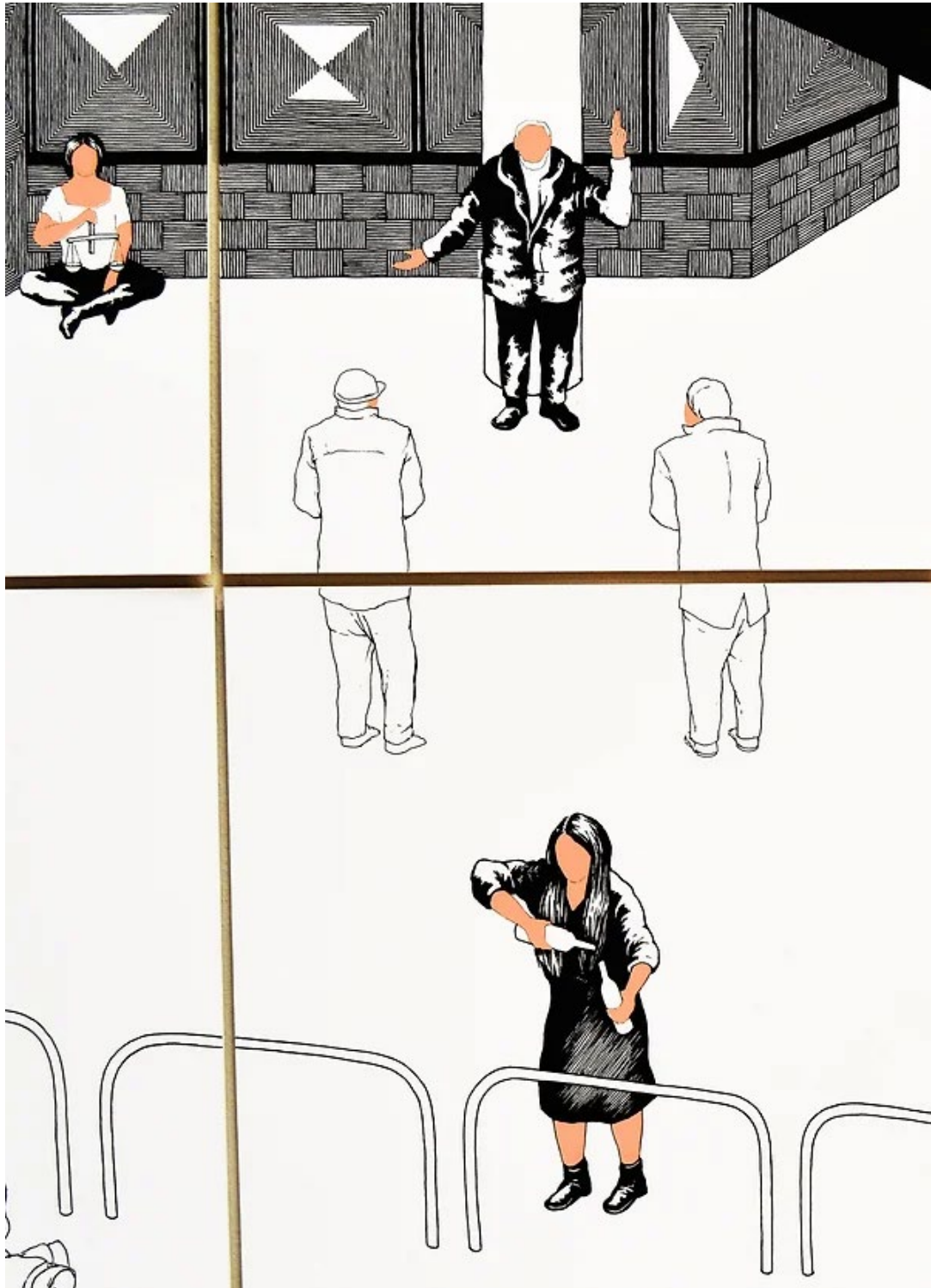
Sokszor találkoztam az évek során Julival közös kutatásainkon és konferenciákon, és workshopokon

való részvételünk révén Európa-szerte és az Egyesült Államokban. Első közös kutatásunk Magyarország és Nagy-Britannia jóléti államait hasonlította össze. Később kutattuk a rasszizmus folyamatait különböző országaink társadalmi intézményeiben. Kiváló szociológus és bátor politikai értelmiségi volt. Bízni lehetett abban, hogy a lehető legokosabban elemzi a magyarországi történéseket.

Nagyon meleg, kedves és éleslátó barát volt. Mindig nagy öröm volt leülni vele a valamelyikünk konyhájában, és megosztani a magánéletünkben zajló eseményeket. „Fi”-nek hívott, mert ez rímelt a „Juli”-ra. Hallom karcos humorát, ahogy az élet nevetséges aspektusait értékeli, és mély, torokhangú nevetését. Néha addig neveltünk, amíg el nem sírtuk magunkat. Máskor csak sírtunk.

Hiányozni fog a Julival együtt töltött idő, és hiányozni fog a mély megnyugvás, hogy ott van.

Eszternek és Péternek: nagyon szeretett benneteket és nagyon büszke volt rátok.

Moskva square Tarot (detail)
Pen on paper
120x280 cm

Barbara Hobson és Susan Gál

EMLÉKEZŐ GONDOLATOK SZALAI JULIRÓL

DOI 10.35402/kek.2023.1.6

Hármunk találkozása Európa újraformálódásának idejére esett. A régi szovjet rezsim szétesésével új tudományos együttműködések előtt nyílt meg az út. Mindhárman határokat szeltek át, új elméleti és gyakorlati perspektívák felé. Juli megkérdőjelezte a nemek közötti egyenlőségről alkotott nézeteinket, és a nyugati történelemre és politikára épített tipológiáinkat. Juli ebben az átmeneti időszakban kialakuló új tudományos hullámnak az élén állt, úttörő keresztmetszetek elemzésével a nemi, osztály- és etnikai hovatartozás körüli konfliktusokról.

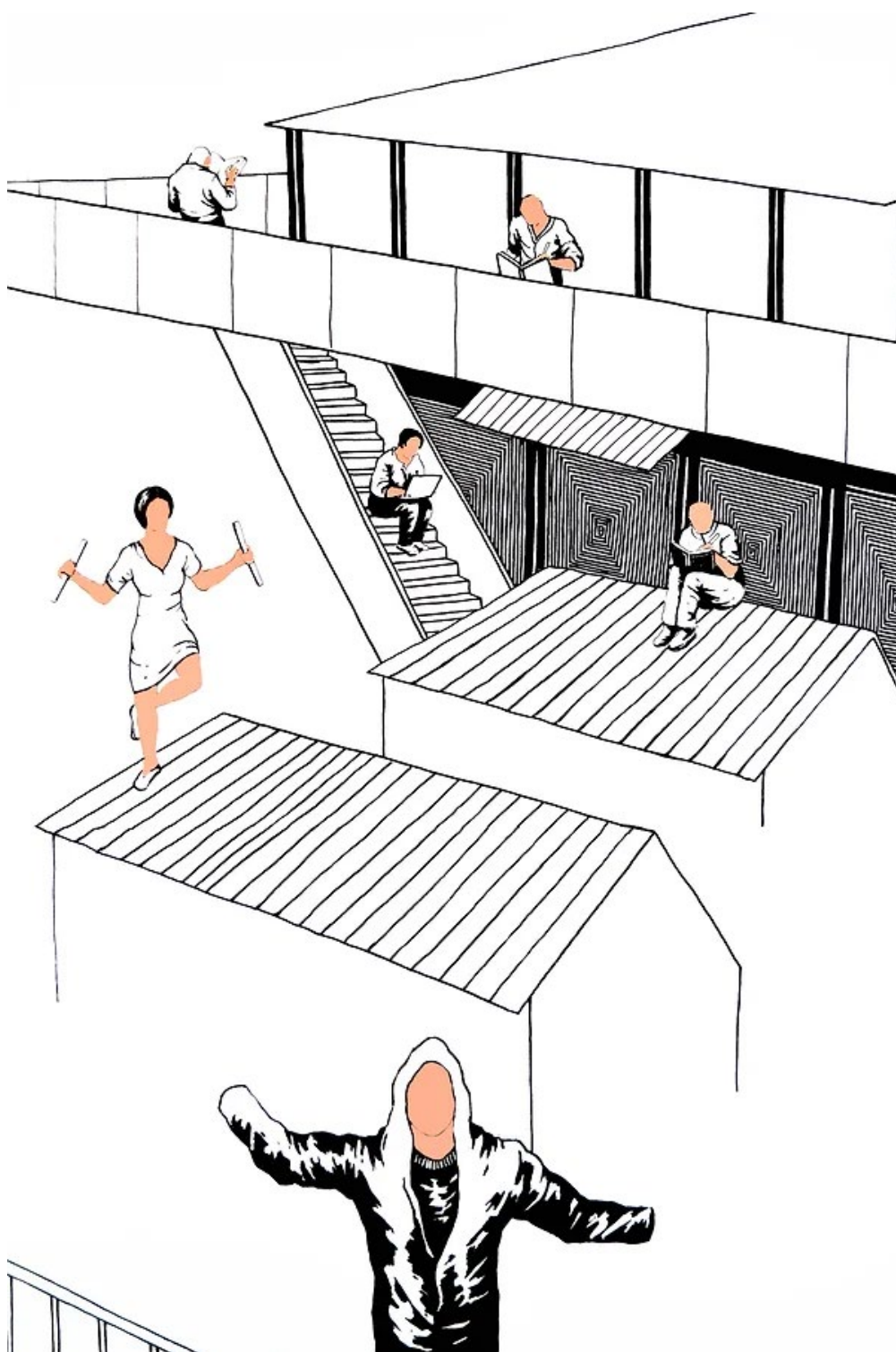
Barátságunk ezekből a találkozásokból alakult ki: ahol Kelet találkozott Nyugattal, ahol felborultak a feltételezéseink, ahol már nem egyenlőtlenségről beszélhettünk, hanem összetett egyenlőtlenségekről. Ő, mennyi órát töltöttünk Julival intenzív beszélgetésekkel a saját országainkban élő csoportok marginalizálódásáról, a romákról, a globális délről érkező új bevándorlókról, az elismerési harcok politikájáról, a társadalmi mozgalmak és a változás lehetőségeiről! Aztán áttértünk a családjainkra, a saját nehéz személyes történelmünkre. Juli mesélt a gyermekeivel kapcsolatos élményeiről és arról, hogy mennyi örömet hoztak az életébe. Elgondolkodtunk azon, milyen világot örökölnének tőlünk.

Nagyon sok emlékünknél van Juliról, amikor mosolyogva csóválta a fejét, miközben éppen kifejtett

egy olyan álláspontot, amivel megcáfolta az elmúlt tíz percben zajló vitát. A kisebbségek elismeréséről szóló projekt ülésein eleinte ő volt a legszkeptikusabb az elismerési paradigmával szemben, de aztán mindannyiunk közül ő lett az, aki ezeket az ötleteket egy nagyszabású, fontos EU-projektben, az Edumigromban, illetve számos könyvben dolgozta ki és dolgozta fel.

Félelmet nem ismerő és harcos vitapartner volt, ugyanakkor gyengéd és gondoskodó is. Például, amikor az Edumigrom projekt találkozóinak hektikus hetében az idő hidegebbre vált a vártnál, és ő ragaszkodott hozzá, hogy segítsen Barbarának kabátot vásárolni. Vagy az apró, de máig féltve őrzött ajándékaival érkezte Barbarához Stockholmba és Suehoz New Jerseybe. Gyakran válogatott borokat és ételeket, hogy megkóstolhassuk, hogy emlékeztetesse tegye közös alkalmainkat. Sue-val a kávé volt, mindig a legerősebb kávé, amellyel Juli kis hátsó teraszán feldobta a napot, miközben mindig a magyarországi nők ellentmondásos helyzetéről beszélgettek.

Éleslátása, szenvedélye, hogy kutatásai révén változást hozzon, kíváncsisága és széleskörű tudása mindannyiunkat inspirált oly sok éven át. Milyen hiányozni fog a melegsége, az intellektusa, a nagylelkűsége és az a gondoskodás, amellyel felénk fordult.

Moskva square Tarot (detail)
Pen on paper
120x280 cm

Csibi Krisztina

NÉPEGÉSZSÉGÜGYI HÁZAK LÉTREHOZÁSA ÉS CSECSEMŐGONDOZÁS A BÁCSKAI SZÉKELY TELEPEKEN 1941-1944 KÖZÖTT

DOI 10.35402/kek.2023.1.7

Absztrakt

A Bukovinában élő magyar lakosságot 1941 tavaszán a román és magyar kormány egyezménye értelmében kitelepítették egykori falvaikból, és Bácskában, az 1920 után idetelepített dobrovoljacok (szerb önkéntesek) lakóházait jelölték ki számukra új otthonul. A közel tizennégyezer fős, erős, összetartó, nemzetségekre tagolt közösségüket huszonnyolc, a nagyobb települések melletti tanyára osztották szét. A falvak közigazgatása, a családok, a nemzetségek összetartása, az egyházi élet és az egészségügyi ellátás megszervezése, az oktatás és a gazdálkodás elindítása a Magyar Királyi Országos Menekültügyi és Hazatelepítési Kormánybiztosság hatáskörébe tartozott. A dolgozatban a Bácskába hazatért mintegy 3300 bukovinai székely sokgyermekes család közegészségügyi ellátására, a higiéniai körülményeikre vonatkozó forrásokat leszűkítve, ezúttal a csecsemőgondozással összefüggő adatokat mutatom be. Levéltári és múzeumi források, a témával foglalkozó publikációk, illetve visszaemlékezések képezik alapját a környezet tisztántartására, a tisztálkodásra, a gyógyításra, a betegségmegelőzésre, a családtervezésre, és csecsemőgondozásra vonatkozó megállapításoknak.¹

Kulcsszavak: Székely, Bácska, közegészségügyi ellátás, csecsemőgondozás, higiénia.

Abstract

The establishment of public health houses and baby care in the székely settlements in Bácska between 1941 and 1944

According to the Romanian and Hungarian convention the Hungarian government resettled the Székely population living in Bukovina from their former villages in the spring of 1941 to Bácska

1 Kiegészített, átdolgozott változata a Nagy István szerk. *Bukovinai székelyek nyomában* című kötetben, 2020-ban megjelent *A bukovinai székelyek egészségügyi ellátása Bácskában a levéltári adatok tükrében* című tanulmány egy fejezetének.

and the former houses of Dobrovoljac (Serbian volunteers) were assigned for them as new homes. The nearly fourteen thousand strong community, which consisted of strong and solidary big families, were sent to live on twenty-eight farms next to bigger settlements. The public administration of villages, the cohesion of big families, the organisation of church life and medical care, the start of education and farming belonged to the competence of the Hungarian Royal National Refugee and Repatriation Government Commission. In this article, I present the data related to baby care, not considering all the other sources regarding the public health care and the hygienic conditions of the nearly 3300 Bukovinaer székely large families, which had returned to Bácska. The conclusions referring to keeping the environment clean, personal hygiene, cure, prevention, family planning and baby care are based on archival and museum sources, publications dealing with the topic, reminiscences.

Keywords: Székely, Bácska, public health care, baby care, hygiene.

A népcsoport sajátos történetéről számos tudósítás, újságcikk, jelentés, leírás, tudományos igényű feldolgozás, szociográfiai jellegű kiadvány látott napvilágot.² A Bukovinában élő székelyek végleges hazatelepítésének gondolata hosszú ideig foglalkoztatta a magyarországi közvéleményt. A 19. század második felében a népesség gyarapodásával a termőföld kevésnek bizonyult a megélhetés biztosításához, az elszegényedés miatt ismét nagyarányú elvándorlás indult Moldvába. Létszámukat a kolerajárványok tovább mérsékeltek. 1866-ban, az utolsó járvány hírére került a figyelem középpontjába a Kárpátokon túli magyar etnikai sziget.³

2 Gegő 1838; Jancsó 1938; Jernei 1851; Szádeczky 1908; Kis-Várday 1933; Oberding 1939; Mikecs 1989; Sántha 1942; Ősy-Oberding 1967; Albert 1983; Csupor 1987; Sebestyén 1989; Talpassy 1945; Foki-Solymár-Szőts 2000.

3 Vincze 2001:143.

A társadalmi hangulat alakítását László Mihály, istensegísi születésű bölcsészdoktor, országgyűlési képviselő írásai is erőteljesen befolyásolták.⁴ Az al-dunai telepítésnek egyik kezdeményezője volt.⁵ A megindult és egyre nagyobb méretű kivándorlás az első világháborúig, sőt azt követően is tovább folytatódott Erdélybe, Kanadába és Brazíliába.⁶

A közel tizennégyezer fős, Bukovinában maradt magyar közösség hazahozataláról, a telepítés előzményeiről, kiváltó okairól, a felmerült telepítési tervekről, a magyar kormányok politikájáról, földbirtokpolitikai kérdésekről, a témám szempontjából releváns, a mindennapi életet is érintő közlemények szolgáltatottak értékes adatokat.⁷ A korántsem teljes felsorolásból nem maradhat ki a közelmúltban megjelent három kötet sem, melyek a vizsgált időszak, a kutatási terep és a vizsgált társadalmi csoport kontextualizálását segítették. A *Honosság/Hontalanság* 2018-ban megjelent kötet első fejezete a bukovinai székelyek 20. századi történetét árnyalja tovább, ugyanakkor a Bácska és a Bánság 1940-es évek társadalmi változásait, a kirajzolódó sokszínű etnikai képet vázolja fel.⁸ 2020-ban jelent meg a *Bukovinai székelyek nyomában* kötet fókuszában a népcsoport múlt századi története áll, a legkülönbözőbb szempontú (mindennapi élet, vallás, gyermekkor, kivándorlás, telepítés, nyelvészet) és más-más térbeli megközelítésekben (Dél-Erdély, Bácska, Al-Duna, Tolna, Kanada).⁹ A legutóbbi időszak kifejezetten a kitelepítésekre, a második világháború egyéni és csoportos tragédiáira és traumáira összpontosító konferenciakötete (*Családok a kitelepítések árnyékában*) az időszak, a tematika és a módszer szempontjából is megkerülhetetlen írásokat tartalmaz.¹⁰

A Bukovinában élő magyar lakosságot 1941 tavaszán a román és magyar kormány egyezménye értelmében kitelepítették egykori falvaikból, és Bácskában, az 1920 után idetelepített dobrovoljacok (szerb önkéntesek) lakóházait jelölték ki számukra új otthonul. A közel tizennégyezer fős, erős, összetartó, nemzetségekre tagolt közösségüket

huszonnyolc, a nagyobb települések melletti tanyára, úgynevezett szállásokra osztották szét. A falvak közigazgatása, a családok, a nemzetségek összetartása, az egyházi élet és az egészségügyi ellátás megszervezése, az oktatás és a gazdálkodás elindítása a Magyar Királyi Országos Menekültügyi és Haza-telepítési Kormánybiztosság hatáskörébe tartozott.

Az alábbiakban a Bácskába hazatért mintegy 3300 bukovinai székely sokgyermekes család közegészségügyi ellátására, a higiénias körülményekre vonatkozó forrásokat leszűkítve, ezúttal a csecsemőgondozással összefüggő adatokat mutatom be. Levéltári és múzeumi források, a témával foglalkozó publikációk, illetve visszaemlékezések képezik alapját a környezet tisztántartására, a tisztálkodásra, a gyógyításra, a betegségmegelőzésre, a családtervezésre, és csecsemőgondozásra vonatkozó megállapításoknak. A Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában található, Szabados Mihály telepítési előadó által írt jelentések, fényképek, a Tolna Megyei Levéltár Bonyhádi Székely Múzeum Egyesület iratainak a telepítésre vonatkozó anyaga, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött kormánybiztosi jelentések és az MTI könyvomas napkiadások témára vonatkozó részletei, illetve a Vajdasági Tartományi Levéltárban (Arhiv Vojvodine) található Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség anyagában az 1941 és 1944 között keletkezett telepfelügyelői jelentések segítségével kerestem választ kérdéseimre. A többfajta levéltári forrásból származó adathoz az országgyűlési naplók, a kormánybiztosi jelentések, a hivatalnokok feljegyzései, a telepfelügyelői jelentések, a tisztiorvosi, bírósági, pénzügyi levelezések, korabeli sajtómegjelenések felhasználásával jutottam hozzá. Ezeket a primer forrásból származó adatokat igyekeztem egyeztetni az adatközlők emlékezetében fennmaradt történetekkel, melyek a történelmi eseményeknek egy egészen sajátos, nem hivatalos oldalát tudják megvilágítani. Interjúalanyaim nagy része gyermekként vagy fiatal felnőttként élte meg a kitelepítést. A legidősebbek az 1920-as évek derekán születtek, vagyis 1941-ben 15-18 évesek voltak, a bácskai évek alatt töltötték ifjúkorukat. Korosztályuknak megfelelően részletesen beszámoltak az első orvosi vizsgálatokról, a telepeken működő egészségügyi dolgozókról és önkéntesek munkájáról, a házak berendezéséről. 1998 és 2002 között több interjút készítettem terhesség, szülés, gyermekágy témában, amelyek nagy része a bácskai időszakot érinti. Az írásos és szóbeli forrásokat a bukovinai székelyek bácskai három évét részben feldolgozó munkák alapján kiegészítettem,

4 László 1877, 1882.

5 Sántha 1942:86; Szóts 2015:8.

6 Oberding 1938.

7 A. Sajti 1982, 1984, 1987, 2004, 2010; Vincze 2001, 2011; V. Kápolnás 1987; 1994, Valastyán 2013, 2014, 2019; Papp 2017.

8 Papp 2018.

9 Nagy 2020.

10 Bali – Deáky – Vámos szerk. 2022.

ezek közül is főként a legutóbbi időben megjelent tanulmányok, Papp Árpád és Valastyán Balázs publikációi tartalmazzák az egészségügy témakörében a kontextust jobban megvilágító tényeket.¹¹ A rendelkezésre álló korabeli források és a visszaemlékezések is azt mutatják, hogy az 1941 és 1944 közötti időszak e népcsoport számára meghatározó volt. Amellett, hogy bukovinai székely öntudatuk ebben az időben alakult ki, ekkor találtak szervezett egészségügyi ellátással, napközi otthonos óvodákkal, magyar nyelvű oktatással, számukra új gazdasági ismeretekkel.

A trianoni békediktátum következtében a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz (1929-től Jugoszlávia) csatolt területen a múlt század közepére egyrészt a kedvezőtlen gazdasági viszonyok, illetve a magyar kisebbséggel szemben tanúsított szerb kormányzati intézkedések eredményezték azt, hogy a magyar vidékeken volt legkedvezőtlenebb a népesedési arányszám, vagyis a magyarok által lakott területen volt a legalacsonyabb a születések száma és a legmagasabb arányú a halálozás. A Délvidék visszacsatolása után a teljes polgári közigazgatás megszervezésével párhuzamosan elkezdődött a magyar egészségügyi intézményrendszer kiépítése. A járási orvosi és a tisztiorvosi ellátás biztosítása, a preventív intézkedések bevezetése, a zöldkeresztes intézmények, egészségházak felállítása, a tüdőbeteg gondozók, nemi beteg gondozók megnyitása¹² mind azt a célt szolgálták, hogy a magyar lakosság népesedési viszonyaira kedvező hatást gyakoroljon, és végső soron hozzájáruljon a térség etnikai viszonyainak a megváltoztatásához, a magyarság számarányának növeléséhez.¹³

A Zöldkeresztes Egészségügyi Szolgálat

A visszacsatolt bácskai területen az egészségügyi hálózat kiépítésében legnagyobb szerepe az 1929-ben létrejött Zöldkeresztes Egészségügyi Szolgálatnak volt, amely kifejezetten a falun élő lakosság egészségügyi és szociális helyzetének javítását, a

fertőző betegségek elleni küzdelmet, a közegészségügyi állapotok javítását tűzte ki célul.¹⁴ Az ennek érdekében kiépített hálózat 1941-ben egyesült a korábban, 1915-ben az anyák és csecsemők védelmére alakult Országos Stefánia Szövetséggel, így egyaránt feladatukká vált az anya- és csecsemővédelem, az iskola-egészségügy, a nemi betegségek és tbc elleni küzdelem, a szegény betegek otthoni ápolásának megszervezése, és a szociális gondozás.¹⁵

Ha a vizsgált időszak végén, 1944-ben megvont mérleget nézzük, látjuk, hogy az 1941 tavaszán megfogalmazott célok csak részben teljesültek. A zöldkeresztes hálózat kiépítése terén a dél- és nyugat-dunántúli, illetve az erdélyi mellett a bácskai területek is messze elmaradtak a többi országrészhez képest. Ráadásul az egész területre jellemző volt az élveszületési arány drámai csökkenése,¹⁶ mely tendencia lassításának, megállításának, esetleges növekedésének elérését éppen az egészségügyi hálózat megerősödésétől várták.

A székely telepek létrejöttékor a legelső intézkedések egyike volt a népegészségügyi házak felállítása, ahol szakképzett zöldkeresztes nővérek tanácsadói és gondozási feladatokat láttak el. A Kormánybiztosság ügykörébe tartozott szakképzett személyzet alkalmazása és működési területük beosztása. Az alábbi táblázatban a néhány hónap alatt megszervezett székely telepek közigazgatási, közművelődési és népegészségügyi adatait vehetjük szemügyre.¹⁷

11 Papp 2017; Valastyán 2014, 2019.

12 OGYK-KN-1939:317.

13 A kormányzat részéről annál is inkább komoly szándék volt az etnikai viszonyok megváltoztatására, mert míg Felvidék 1938-as visszacsatolásakor 1.086.829 lakosból 937.447 fő vallotta magát magyarnak, Erdély 1940-ben történt visszacsatolása idején a magyar nemzetiségű lakosság több mint 50% volt, addig a Délvidék magyar lakossága a 40%-ot sem érte el.

14 Johan 1939:249, 264.

15 Kiss 2004:111-112, 132.

16 Magyarországon 1920-ban az ezer lélekre számított élveszületési arány 31.4 volt, 1940-ben ellenben 19.5-re csökkent. Tudósítás (Zs. I. szerzői névbetűkkel) Johan Béla akadémiai székfoglalójáról, *Zalai Magyar Élet*, V. évf. 119. sz. 1944. május 27. [ZalaiMagyarÉlet_1944_2__pages140_140.pdf](#)

17 a részleteket lásd az 1. sz. mellékleten, K184-1941-137-135280

1. számú melléklet

Kimutatás a telepek közigazgatási, népművelési és egészségügyi szolgálatáról (K-184-1941-137-135280)

A telep neve	Száma	Jegyző	Tanító	Telepfelügyelő	Orvos	Zöldkeresztes védőnő	Napköziotthonos óvónő	Lelkigondozó atya
Andrásföldje (Kisbelgrád)	43	dr. Komoróczy István	Bellay Mária Irén	Gulyás János	Dr. Remes Károly, szabadkai városi orv.	Fehér Margit	Czifra Erzsébet	P. Tamás Krizant ferencendi barát
Andrásmajor (Kosicsevo)	45	dr. Komoróczy István	Bellay Mária Irén	Molnár Péter	Dr. Hadzsy János, topolyai k. orv.	Fehér Margit	Szotyori Ilona	P. Tamás Krizant ferencendi barát
Andrásvára (Tomislavci)	49	Szakács Pál	Krómi Marianna	H. Kiss Imre	Dr. Walter Béla, bejskai kör. orv.	Holler Margit (visszarend.)	Balázs Anna	P. Tamás Krizant ferencendi barát
Bácsan drásfalva (Karagyorgyevo-Pavlovo)	44	Dr. Komoróczy István	Lencse Mátyas, Egyed Sándor	Sinkovics Dezső	Dr. Remes Károly, szabadkai városi orv.	Fehér Margit	Szendrei Valéria	Pallos Ambrus P. kapucinus barát
Bácsan drászállás (Bácszokolác)	50	Sarkady Ferenc	Érfalvy Ferenc	H. Kiss Imre	Dr. Háda Sándor, bácskossuthfalvai k.o.	Holler Margit (visszarendelve)	Krieg Edit	
Bácsbadikfalva (Raszina)	59	Sóti Károly		Palotay József, Bognár Pál	Dr. Scherer Mátyas, regőcei közs. orv.	Jakab Erzsébet	Kovács Ilona	
Bácsistensegts (Szokolac és Szokolacemusics)	53	Oroszi István	Kiss János és felesége, Merényi Jolán	Szilágyi Lajos	Dr. Tóth Á. Márk, kishegyesi közs. orvos	Nádudvari Erzsébet	Karancsi Erzsébet és Pintér Teréz	P. Varga Vital ferencendi barát
Bácsjózseffalva (Hadzscsevo, volt Józseffalva)	46	Sölymossy Béla		Kerényi Mihály, Dücső Gyula, Papp János (?)	Dr. Mayer András, csantavéri k. orv.	Gallé Ernesztin	Kovács Mária	P. Szabados Emánuel ferencendi barát
Bácsvitézfalva (Tomicevo)	11	Dr. Száva István, vajszkai jegyző			Dr. Rieman Ferenc, bácsi közs. orv.	Nagy Ida		
Fogadjisten (Bácsdusanovó)	29	Körösy Mihály		Bukács Pál	Dr. Mayer András, csantavéri k. orv.	Galló Ernesztin	Füzesy Kálmánné	A hívek bejármak Csantavérre
Hadikföldje (Gyurgyevo)	20	Árpád János, temerini jegyző		Agócs Sándor, Pataki István	Dr. Machmer Mátyas, temerini közs. orvos	Énekes Margit	Nagy Mária Veronika	P. Juhász Irén kapucinus t.
Hadikhalom (Tankosicsevo)	18	Bernáth Joachim		Turtula Sándor	Dr. Tausz János, horthyvári közs. orvos	Pákozdy Irén		P. Körösrös Krizosztom ferencendi barát
Hadikisfalu (Alexa-Szantics)	60	Arany István		Ivanics György	Dr. Spreitzer József, órszállási k. orv.	Rajkai Gizella	Nagy Mária Gizella	
Hadiklelke (Újkiszács)	17	Bernáth Joachim	Takács Mihály	Turtula Sándor	Dr. Gombár Mátyas, kiszácsi k. orv.	Pákozdy Irén		P. Körösrös Krizosztom ferencendi barát

*Csibi Krisztina: Népegészségügyi házak létrehozása és csecsemőgondozás
a bácskai székely telepeken 1941–1944 között*

Hadikliget (Veternik)	16	Váray László	Szarka László	Tanninger Gyula	Dr. Jelezics Dusán, ófutaki k. orv.	Énekes Margit	Lukács Irén	P. Köröztős Krizosztom ferencendi barát
Hadikszállás (VojvodaiMises)	15	Váray László	Szarka László	Tanninger Gyula				P. Köröztős Krizosztom ferencendi barát
Hadikújfalú (Bajmokrata)	61	Szabó András	Bálint Károly és felesége Golly Júlia, Várda Aladár és Szócs Gergely	Alexander István és Beining Rudolf	Dr. Matyasovszky Béla, bajmoki k. orv.	Rajkai Gizella	Teleki Éva	Szell Ede világi
Hadikvára (Szóreg)	21	Belényesi István	Tóth Lajos	H. Horváth Gyula	Dr. Szarvas Vince, temerini közs. orvos	Énekes Margit	Fodor Erzsébet	P. Juhász Irén kapucinus t.
Hadikvég (Misticsevo)	62	Radványi Miklós		Csobán Csaba	Dr. Matyasovszky Béla, bajmoki k. orv.	Rajkai Gizella	Lamp Ilona	Szell Ede világi
Horthyvára (Máriamajor-Szrepanovisevo)	19	Matis András	Gróf Ferenc	Prack Mihály, Göncző György	Dr. Tausz János, k. orv.	Pákozdy Irén	Czár Gizella és Kovács Izabella	P. Köröztős Krizosztom ferencendi barát
Istenáldás (Nyegusevo)	28	Kórody János		Nagy Tibor	Dr. Eidenmüller E. nyegisevoi közs. orv.	Jóna Erzsébet	Kanizsai Eszter	P. Kovács Angelus kapucinus t.
Istenföldje (Milesevo)	24	Kilyénfalvi Ödön		v. Magon György (?)	Dr. Eidenmüller E. nyegisevoi közs. orv.	Jóna Erzsébet	Kovács Dezsóné	
Istenhozott (Szredniszállás)	52	Szakács Pál	Leroh Károly	Kléman József	Dr. Walter Béla, bajsa k. orv.	Nádudvari Erzsébet	Monostori Róza	P. Varga Virál ferencendi barát
Istenkeze (Szveticsevo)	27	Kórody János		Nem szükséges, kis telep	Dr. Walter Béla, bajsa k. orv.	Jóna Erzsébet		P. Kovács Angelus kapucinus t.
Istenzeme (Szramkovicevo-Karkatur)	48	Türmezy István		Nagy János	Dr. Hadzsy János, topolyai k. orvos	Fehér Margit	Varga Mária	P. Tamás Krizant ferencendi barát
Istenvára (volt Fogadjisten, azelőtt Radivojicsevo)	47	Sólymossy István		Kerényi Mihály	Dr. Mayer András, csantavéri k. orv.	Galló Ernestsün	Steiner Rózsa	P. Szabados Emánuel ferencendi barát
Istenvelünk (Újcservenka)	57	Dr. Karsay Jenő	Kisfalusi Ferenc és Lajosházi Lujza	Boros János	Dr. Krenich János, cservenka k. orv.	Nádudvari Erzsébet	Czékus Zoltanné	P. Varga Virál ferencendi barát
Ref. András háza (Bácsfeketehegy)	55	Dr. Komoróczy István		Nem szükséges	Dr. Dujmovics Antal, k. orv.	Jóna Erzsébet	Tóth Lenke	Ref. püspöki székely
Ref. András lelke (Roglatica)	51	Sarkadi Ferenc		H. Kiss Imre	Dr. Hádá Sándor, bácskossuthfalvai k. o.	Holler Margit	Szemes Olga	Bognóczy Géza ref. lelkész
Vajszka	11	Dr. Száva István			Dr. Schäffer Gyula, körtörvos	Nagy Ida	Péli Mária	

2. számú melléklet

Kimutatás a külföldi magyarokat hazatelepítő kormánybiztosság hatáskörébe utalt területén lévő telepes községekről és viszonyairól (K-184-1941-137-135280)

A telep neve	Száma	Zöldkeresztes nővér	Orvos	Bába	Jó kút
Andrásföldje (Kisbelgrád)	43	1	Kijár	-	1
Andrásmajor (Kosicsevo)	45	Kijár	Kijár	-	1
Andrásvára (Tomislavci)	49	1	Kijár	-	2
Bácsandrásfalva (Karagyorgyevo-Pavlovo)	44	Kijár	Kijár	-	3
Bácsandrászállás (Bácsszokolác)	50	1	Kijár	-	2
Bácsbadikfalva (Rasztina)	59	-	Kijár	-	6
Bácsistensegítség (Szokolác és Szokolácemisics)	53 (56)	1	Kijár	1	2
Bácsjózseffalva (Hadszicsevo, volt Józseffalva)	46	Kijár	Kijár	1	1
Bácsvitézfalva (Tomicsevo)	12	-	-	-	1
Fogadjisten (Bácsdusanovó)	29	Van	Kijár	-	1
Hadikföldje (Gyurgyevo)	20	Kijár	Kijár	-	1
Hadikhalom (Tankosicsevo)	18	Kijár	Kijár	-	2
Hadikkisfalva (Alexa-Szantics)	60	Kijár	Kijár	-	2
Hadiklelke (Újkiszács)	17	-	-	-	1
Hadikliget (Veternik)	16	-	-	-	1
Hadikszállás (VojvodaMisics)	15	-	-	-	1
Hadikújfalva (Bajmokrátá)	61	1	Kijár	1	1
Hadikvára (Szóreg)	21	1	-	-	2
Hadikvég (Misicsevo)	62	Kijár	-	-	3
Horthyvára (Máriamajor-Sztepanovicsevo)	19	1	Kijár	1	8
Istenáldás (Nygusevo)	28	1	Van	-	2+1 rossz
Istenföldje (Milesevo)	24	-	Kijár	-	1
Istenhozott (Szrednizsállás)	52	Kijár	Kijár	-	1
Istenkeze (Szveticsevo)	27	Kijár	Kijár	-	1
Istenszeme (Sztankovicsevo-Karkatur)	48	-	Kijár	-	1
Istenvára (volt Fogadjisten, azelőtt Radivojicsevo)	47	Kijár	Kijár	-	1
Istenvelünk (Újcservenka)	57	1	Kijár	-	1
Ref. András háza (Bácsfeketehegy)	55	-	Kijár	1	1
Ref. Andráslelke (Roglatica)	51	Kijár	Kijár	-	1
Vajsza (Józsefháza)	11	1	-	-	1
Összesen		11	18	5	53+1 rossz

Családvédelem, felvilágosítás

Mindezzel egyidőben a Zöldkeresztes Egészségügyi Szolgálat felvilágosító kampányt indított, mely a mindennapi tisztálkodás, a csecsemő- és gyermekgondozás terén kívánatos alapvető higiéniai eljárásokat népszerűsítette. A megfelelő számú és képzettségű szakember biztosításán túl gondoskodtak a családvédelem és higiénia legalapvetőbb eszközeinek beszerzéséről is. A Kormánybiztosság a

székely telepes községek többgyermekes anyái között szülészeti vándorzászkokat osztott szét, melyek csecsemőápolási szereket, ruházatot tartalmaztak.¹⁸

18 A kelengyezsák az alábbiakból állt: két darab szappan, egy darab púder, egy darab köldök pólya, tizenkét darab pelenka, egy darab gumi, két darab flanel, egy darab tüll, egy darab fürdőlepedő, egy darab flanel takaró, négy darab ingecske és egy darab flanelingecske. TML X. 51. 8. doboz.

A védőnők felvilágosító munkája mellett a Bácskában élő magyar lakosság szokásainak megismerése, elsajátítása, az ott használt eljárások átvétele, a helyi magyar képzett bábaasszonyok tevékenysége is hozzájárult a higiéniai állapotok javulásához. A betegségek, terméketlenségtől való félelem a csecsemőhalálosok számának csökkenésével, az egészségügyi ellátás fokozatos javulásával, a rendszeres orvosi vizsgálatokkal, a fertőzések megfékezésével és a folyamatos felvilágosító tevékenység hatására halványult, azonban a bukovinai székelyek körében a várandóssághoz, a szüléshez, az újszülött és a gyermekágyas egészségéhez fűződő gazdag szokásvilág még sokáig fennmaradt.

Az önkéntes munkaszolgálatosok

A bácskai évek alatt nyaranta önkéntes munkaszolgálatos leányok érkeztek a telepekre, hogy a nagycsaládoknál a főzésben, takarításban, a csecsemőápolásban, gyermeknevelésben és egyéb ház körüli teendőkhöz segítséget nyújtsanak. Több telep felügyelő jelentésében olvashattunk a „pettyes kisasszonyok”-ról, akik felvilágosító tevékenységet végeztek a hazatelepített székely családokban. „Vótak ezek a pettyes leányok nálunk. Ki vótak a családokba téve, hogy tanyiccsák a székelyeket” (Saját gyűjtés, Palotabozsok, 2001); „Nagyon szerettük ezt a pettyes leányokat, aszonták, pettyes kisasszonyok”.¹⁹ (Saját gyűjtés: Kéty, 2019); „Pettyesek. [...] Ott, ahol kisbabák voltak, oda voltak rendezve. [...] Esténként tábor tüzet csináltak. [...] Ott a tűznél tartottak előadásokat [...] segítettek főzni es, vagy a babákra ügyelni, vagy pelenkát mosni, vagy ilyeneket segítettek, mert mindig segítettek. Délután két óráig voltak a háznál. Reggel mentek, délután két óráig. S délután két órakor mentek vissza az ő helyikre. Takarítottak, főztek” (Saját gyűjtés: Kéty, 2019).

Bábák, csecsemőgondozás

1941-ben a Bácskában a bábák több mint fele időskorú volt és nem rendelkezett kellő szaktudással. Sokan oklevelüket a század elején a magyar

19 Pettyes kisasszonyok/leányok: Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálatára jelentkezett fiatal, 16. életévüket betöltött nők, akik a fővárosból nyaranta egy-egy hónapra 30–40 fős csoportokban érkeztek és a székely telepeseket főzésre, gyermeknevelésre oktatták, egészségügyi, valamint egyéb szociális gondozásba részesítették, a nagyobb családoknál a házi teendőkhöz segítettek. (Telepfelügyelők jelentései 1942. és 1943. AV F150 57. doboz)

bábaképzőben szereztek,²⁰ ismereteiket ezt követően azonban nem fejlesztették tovább, ismétlődő tanfolyamokon nem igen vettek részt. A területen az elhelyezkedésüket, letelepedésüket sem irányították a hatóságok.²¹

A bábaügyet a bukovinai magyarok nagyszámú gyermekáldására tekintettel a Kormánybiztosság kiemelt fontosságúnak tekintette. Sürgős feladatul tűzték ki a megfelelő képzettséggel bíró szülésznők munkába állítását. Felmérést végeztek a községekben működő szülésznők számáról, pontos lakóhelyükről, szakképzettségükről. A már működő zöldkeresztes testvéreket arra kérték, térképezzék fel, van-e a Bukovinából betelepített magyar asszonyok között olyan értelmi képességgel rendelkező személy, esetleg többgyermekes anya, akit alkalmasnak találnának a bába képezdei tanfolyamra.²² Bonczos június 14-i 5. számú tájékoztatójában megerősíti a bába-ügy mielőbbi rendezésének fontosságát. „A nagy lélekszámú telep községek, amelyeknek közlekedési viszonyai a többször igen távol eső anyaközségekhez földutakon, esős időben igen rosszak, bába nélkül nem hagyhatók”.²³

A bukovinai székely asszonyokat a terhesség alatt sem orvos, sem bábaasszony nem vizsgálta. Csak Bácskában változott meg a helyzet, ahol az asszonyoknak már a várandósság ideje alatt is módjukban állt beszélgetni a bábával, aki kikérdezte őket állapotukról, tanácsokkal látta el őket, segítette megállapítani a magzat korát. „Bácskában már jobban ellenőrizték az ezen állapotos asszonyokat. Vót nővérke, vagy bába. Jött. Hozzám es jött. Szépen beszélgettek az asszonyokkal, ha megmondták, hogy mi a baj. Egy-egy nem mondta meg” (Saját gyűjtés 2000. Kisdorog). „Horthyváran már más vót. Vitték szülni, a bábaasszony mindig ott vót, járkált az asszonyokhoz, melyik terhes vót, fiatalasszonyokhoz. Hadikba nem” (Saját gyűjtés, 2000. Kisdorog).

A szülés, a gyermekágyas asszony és a csecsemőgondozás feladataira bábát hívtak. Demus Magda, egy délvidéki falusi bába – aki 1941-ben végzett a bábaképzőben – a visszaemlékezései között említi,

20 Az alkalmi, bábát helyettesítő asszonyok, illetve a tudását tapasztalati úton elsajátított parasztbábák mellett működtek az engedéllyel rendelkező cédulás bábák, a 3–5 hónapos képzést követően vizsgázott oklevelű bábák, illetve az ún. II. rendű bábák, akik az 1880-as évektől megnyílt bábaképző intézetekben kaptak engedélyt. Deáky 1996:147–153.

21 Szabó 2014:192.

22 K184-1941-137-135280

23 K184-1941-137-135280

hogyan a magyarok Bácskába való bevonulása után Hadikújfaluba érkező bukovinai székelyek között kapott lakást. Azt írja: „ezek az emberek el vannak maradva a kultúrától, nem ismertek betegséget, csak szemverést és megrontást.”²⁴ Kezdetben nem engedték a közelükbe, csak akkor, ha nagy bajban voltak. Lassanként kezdték bizalmukba fogadni, és hallgattak a tanácsaira, beszélt nekik a betegségek megelőzéséről, egyéb higiéniai felvilágosító tevékenységet végzett. A fiatalokat szakkönyvekkel látta el, felolvasott nekik a guzsalyasok alkalmával, próbálta meggyőzni őket természet tudományos magyarázatokkal, hogy a babonás hiedelmeket, rítusokat, melyek eddigi életüket, mindennapjaikat kísérték, hagyják el, gyermekeik és a maguk egészsége érdekében sajátítsák el az alapvető higiéniai eljárásokat, szabályokat.²⁵ Azt is megtudjuk, hogy pénzt nem kérhetett a szülések levezetéséért, mert a székelyek mint betelepítettek ingyenes orvosi és egészségügyi ellátásban részesültek, gyógyszerhez egy bizonyos összeghatárig kedvezményesen juthattak.²⁶ A bábát a keresztiszülők fizették meg, lepedővásznot, abroszt, szőttés törülközőt, baromfit adtak ajándékba a szülésért, sőt előfordult, hogy választási kismalacot kapott a szolgálatáért. A bába kérte fel a keresztkomákat, minél több keresztiszülő volt, annál több fizetésre számíthatott.²⁷

Csecsemőhalandóság

A csecsemőhalandóságra a népesedési szempontok mellett úgy is szoktak tekinteni, mint a társadalom egészségügyi fejlettségének, a népesség haladó felfogásának, vagy a társadalmi rétegek egymáshoz való viszonyának egyfajta mércéjére.²⁸ Ezért is fontos, hogy ezen a szűk időkereten belül is, de megvizsgáljuk a Bukovinából telepített népesség körében a 0–1 éves kor alatt elhunyt gyermekek betegségeit, azok okát, illetve a halandóság arányát a felnőtt halálozásokhoz viszonyítva.

Az egészségügyi helyzetről, a gyermekhalandóság magas arányáról szóló katonai híradás elismeri, hogy ezen a területen a zöldkeresztes nővérek száma

kimagasló az ország többi részéhez viszonyítva.²⁹ „Az egészségügyi állapotok a telepeken jók. A felvilágosító munka ezen a téren is feltétlenül szükséges. Eltekintve az egyéb betegségektől, eddig még megbízhatóan ellen nem őrzött híreink szerint elég jelentős közöttük a gyermekhalandóság, ami elsősorban egészségügyi téren való bizonyos hátramaradottságunknak tudható be. A zöldkeresztes szervezet az anyaországhoz viszonyítva első benyomásra túlméretezettnek látszik, jótékony hatása azonban feltétlenül meg fogja hozni a gyümölcsét. A gyerekek felügyeletére, egészségügyi felvilágosításra, gondozásra több csoportban érkeztek zöldkeresztes nővérek, egyszerre 10–12 dolgozott. Tekintettel a nagy gyermekáldásra, a gyermekhalandósággal szemben bizonyos közönnyel viseltetnek, ezért megfelelő felvilágosító tevékenység elkerülhetetlenül szükséges. Ez is a zöldkeresztre vár.”³⁰

Más megközelítésben a korabeli kormányzati források a gyermekhalandóság okaként a törődés és a higiénia hiányát, valamint a rossz lakásviszonyokat sorolták fel.³¹ Gondot jelentett, hogy tejelő jóságállomány hiányában a csecsemők, gyermekek tejjelátását csak nehezen tudták kielégíteni.³² Megfelelő tüzelőanyag hiánya miatt a gyermekek körében fellépő megbetegedésekről tettek említést a telepfelügyelői jelentések.³³ H. Kiss Imre és Papp János az általuk felügyelt telepek egészségügyi állapotával kapcsolatban még 1942-ben és 1943-ban is havi beszámolóikban több alkalommal nyomatékosították, hogy nagy szükség lenne az anyák részére a csecsemőápolás terén végzett felvilágosító tevékenységre, előadásokra, mert az elhalálozások száma a csecsemők körében a legmagasabb. Ennek mérséklését abban látták, ha az anyák a csecsemők „nagyobb tisztaságban, és hozzáértőbb módon” való gondozását elsajátítanák.³⁴

Bácsistensegítség köztség halotti anyakönyvének 1941. május 15. és 1944. október 8. közötti bejegyzéseiből a három bácskai székely telephalálozási

24 Demus 2004:27.

25 Demus 2004:28-29.

26 Demus 2004:29.

27 Demus 2004:30.

28 Faragó 2011:145.

29 Láthattuk, hogy bár Johan Béla államtitkár 1944-ben a zöldkeresztes szolgálat bácskai hálózatának kiterjedtségét az ország egyéb területeihez képest elmarasztalta, Werth Henrik vezérkari főnök híradása azonban arra enged következtetni, hogy a székely telepek egészségügyi ellátásának biztosítása, az áttelepítésből és a magas gyermekhalandóság adataiból fakadó sajátos helyzetük miatt, kiemelt figyelmet kapott.

30 TML X./51. 34.

31 Papp 2017:110.

32 TML X.51. 34. doboz

33 Valastyán 2019:145.

34 AV F150 57. doboz

okairól kapunk adatokat.³⁵ Bácsistensegítsen 314 család, Istenhozott telepen 60 család, Istenvelünk telepen pedig 102 család élt. A könyvben szereplő húsz meghatározott ok közül legszámtöbb

halált okozó betegség a csecsemőknél a veleszületett gyengeség, a bélhurut, és a ránggörcs, míg összességében a tüdőgyulladás és a végegyengülés járt végzetes kimenetellel (ld. Diagram 1-4.).

Diagram 1.

Halált kiváltó okok a bácsistensegítsi halotti anyakönyvekben 1941-ben
Bácsistensegíts, Istenvelünk és Istenhozott székely telepeken

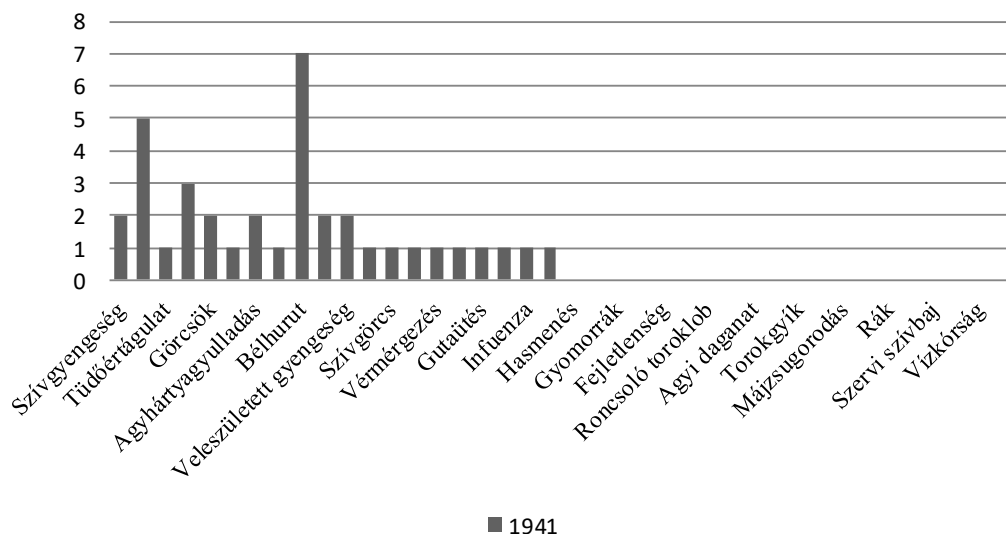
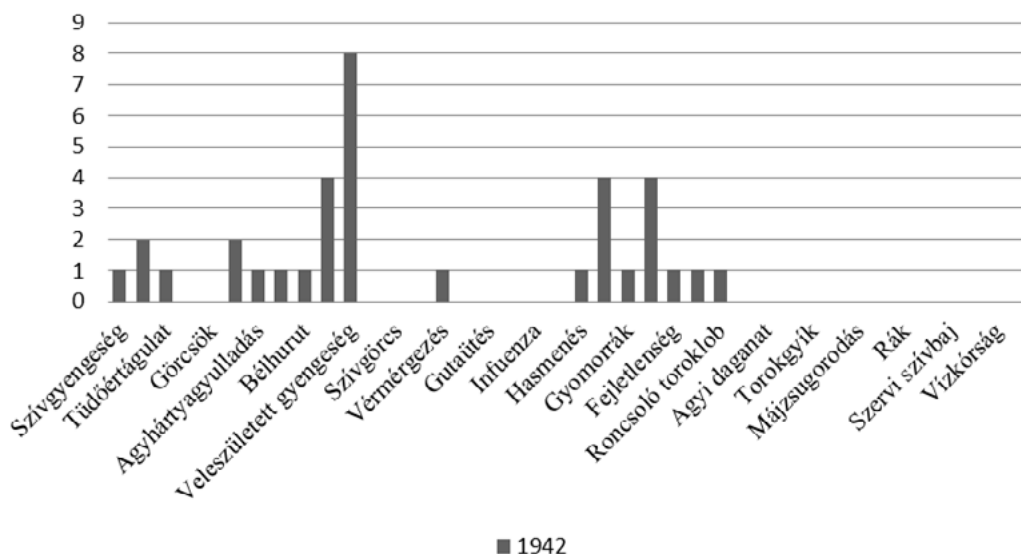

Diagram 2.

Halált kiváltó okok a bácsistensegítsi halotti anyakönyvekben 1942-ben
Bácsistensegits, Istenvelünk és Istenhozott székely telepeken

35 PEL III. 183.

Diagram 3.

Halált kiváltó okok a bácsistensegítsi halotti anyakönyvekben
1943-ban
Bácsistensegíts, Istenvelünk és Istenhozott székely telepeken

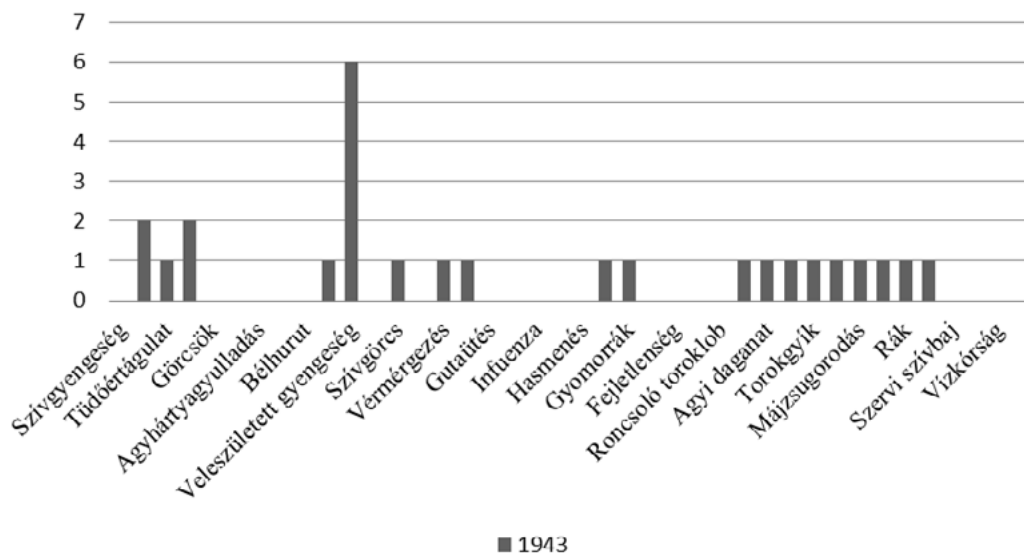
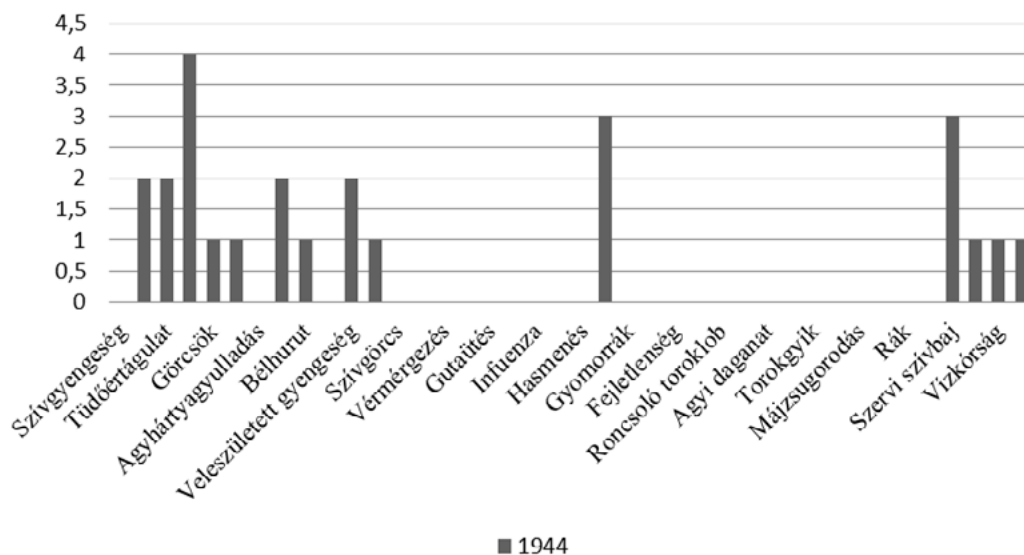

Diagram 4.

Halált kiváltó okok a bácsistensegítsi halotti anyakönyvekben
1944-ben
Bácsistensegíts, Istenvelünk és Istenhozott székely telepeken

Ugyanezen település halotti anyakönyvében évenként a születéstől az első életév betöltéséig bekövetkezett csecsemőhalálozások összes halálozáshoz viszonyított számát is vizsgáltam.³⁶ 1941-ben 37 elhunyt szerepel, melynek 51%-a 0–1 éves kor közötti csecsemő volt. 1942-ben ez már 62%, 1943-ban 48%, míg 1944 október elejéig 35%-ot mutatnak az adatok. Bár a csecsemőhalandóság mértéke 1895-től 1960-ig fokozatosan csökken (országosan), 1939-től 20% alá esik a halálozásokhoz képest.³⁷ Semmiképpen sem szerencsés a nyers adatokból következtetéseket levonni anélkül, hogy megvizsgálánánk a csecsemőt körülvevő család és szűkebb közösségének szokásait, életmódját, kulturális fejlettségét, vagyoni állapotát is. Emellett figyelembe kell vennünk azt is, hogy a II. világháború közepén egész Európában gondot okoztak a hiányos egészségügyi ellátás, a katonaság által hordozott betegségek, a kezeletlen járványos megbetegedések. A különböző régiókban tapasztalt eltérő adatok mögött, így a hazatelepített bukovinai székelyek körében is minden bizonnyal gazdasági, kulturális, életszínvonalbeli, életmódbeli vonatkozásai vannak a csecsemőhalálozás magas arányának. Mindenesetre ennek a négy évről az adott három településen mért adatai arra engednek következtetni, hogy bár magas a 0–1 év kor közötti elhunytak száma az összes halálesethez

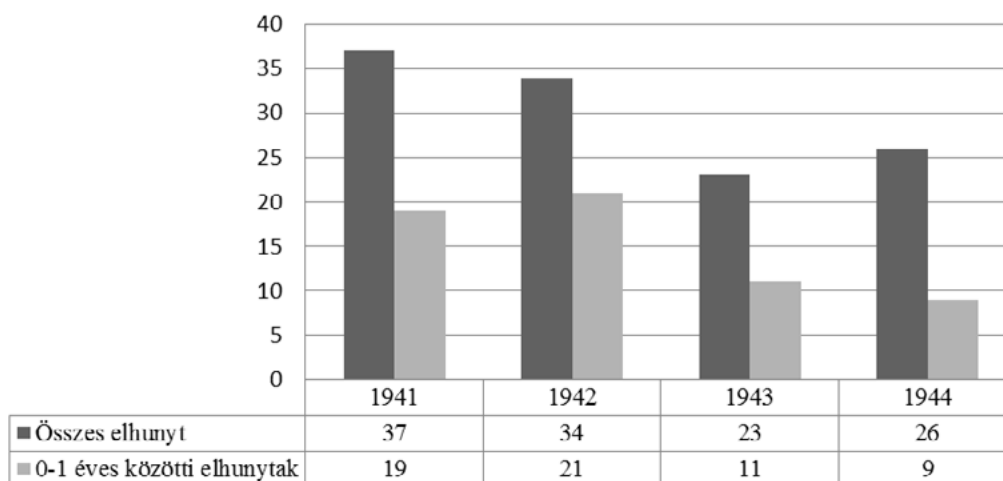
viszonyítva, ám ez a szám 1941-től 1944-ig folyamatosan csökken, amely tény valószínűsíthetően a terhesgondozás, az egészségügyi ellátás megjelenésével áll összefüggésben (ld. 5. Diagram).

Összegezés

Egy évszázadokig viszonylagos elzártságban, a keleti Kárpátokon kívül élt népcsoport életmódjában gyökeres változásokat indított el a Bácskába történő telepítés. A telepítést irányító kormányzati szerv nagy hangsúlyt helyezett higiéniai helyzetük, egészségi állapotuk javítására, folyamatos ellenőrzésére. A visszafoglalt délvidéki terület kórházi és orvosi ellátottsága elmaradt az ország más részeihez képest, mely hiányokat a háborús helyzet ellenére is igyekeztek pótolni. A székely telepeken ezzel szemben az országos átlagot meghaladó arányú a zöldkeresztes egészségügyi hálózat, amelynek tevékenysége jelentősen hozzájárult a bukovinai székelyek telepeinek egészségügyi gondozásához. Egészségházakat hoztak létre, heti rendszerességgel járták a telepeket az orvosok és zöldkeresztes nővérek, gondoskodtak a bábák létszámának növeléséről, és önkéntes munkaszolgálatosok révén a családok, asszonyok egészségügyi felvilágosításáról, oktatásáról.

Diagram 5.

Gyermekhalandóság a bácsistensegítsi halotti anyakönyvek alapján 1941–1944 között
Bácsistensegíts, Istenvelünk és Istenhozott székely telepekről

36 A csecsemőhalálozás fogalma a születéstől az első életév betöltéséig bekövetkezett halálozásokat foglalja magában. Faragó 2011:145.

37 Faragó 2011:151.

Régi szokásaik, gyógyító eljárásaik, csecsemő-gondozással, betegségmegelőzéssel kapcsolatos addigi ismereteik helyét lassanként új módszerek, fertőzések terjedését megfékező szabályok vették át, szakszerű orvosi ellátásban részesültek. A nővérek és önkéntesek tevékenysége leginkább a fiatal korosztály körében volt eredményes.

A háborús viszonyok között terjedő betegségek (trachoma, tüdővész) visszaszorítása az itt töltött évek alatt állandó küzdelmet jelentett a számukra. Teljes felszámolásuk csak a Tolna, Baranya és Bács-Kiskun megyékbe letelepítést követően, a háború utáni időszakban sikerült.

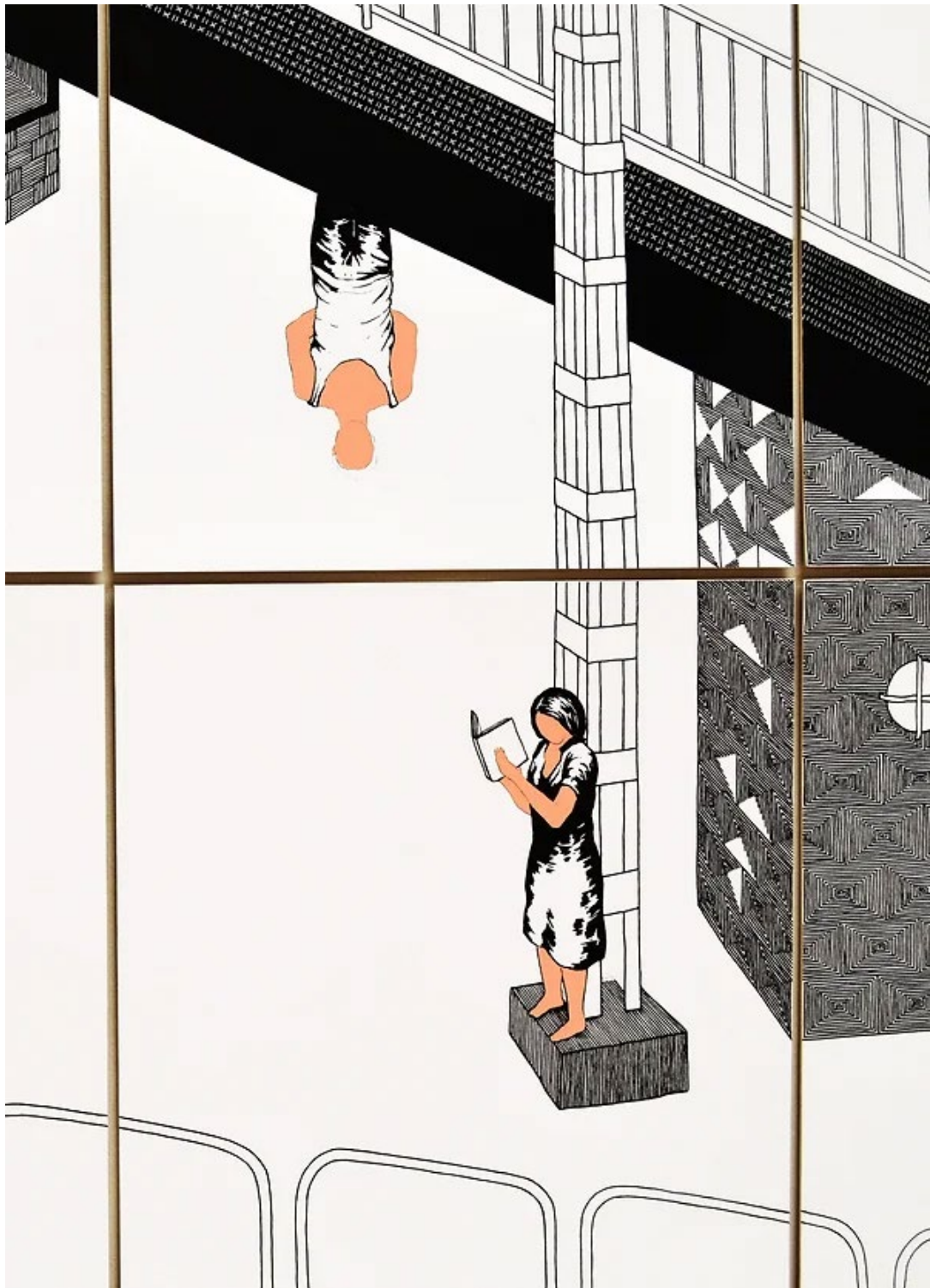
Felhasznált szakirodalom

- A. Sajti Enikő 1982 Katonai közigazgatás és nemzetiségpolitika a Délvidéken 1941. április. In *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Tomus LXXII. Szeged, 3-32.
- A. Sajti Enikő 1984 *Székely telepítés és nemzetiségpolitika Bácskában – 1941*. Nemzetiségi Füzetek 6. Akadémiai Kiadó, Budapest. Online: <https://vmek.oszk.hu/01200/01275/01275.htm>
- A. Sajti Enikő 1987 *Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- A. Sajti Enikő 2004 *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- A. Sajti Enikő 2010 *Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Albert Gábor 1983 *Emelt fővel*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Bali János – Deáky Zita – Vámos Gabriella 2022 szerk. *Családok a kitelepítések árnyékában*. ELTE BTK, Budapest.
- Csibi Krisztina 2020 *A bukovinai székelyek egészségügyi ellátása Bácskában a levéltári adatok tükrében (1941–1944)*. In Nagy István szerk. *Bukovinai székelyek nyomában*. Kiss Lajos Néprajzi Társaság, Bonyhád.
- Csupor Tibor 1987 *Mikor Csíkból elindultam. A bukovinai székelyek élettörténete*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Deáky Zita 1996 *A bába a magyarországi népi társadalomban (18. század vége – 20. század eleje)*. Budapest, Centrál Európa Kiadó, Budapest.
- Demus Magda 2004 *Egy falusi bába emlékei: Röske-Bácska, Hadikújfalu (1941–1995)*. Bába Kiadó, Szeged.
- Faragó Tamás 2011 *Bevezetés a történeti demográfia*. I. kötet. Budapesti Corvinus Egyetem – Szociológus mesterszak. Online: <http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4698/1/648023.pdf> (2020.07.02.)
- Foki Ibolya – Solymár Imre – Szóts Zoltán 2000 *Források a bukovinai székelyek történetének tanulmányozásához*. Babits Kiadó, Szekszárd.
- Gegő Elek 1838 *A moldvai magyar telepekről*. Buda, Egyetemi nyomda.
- Jancsó Elemér 1938 *A bukovinai magyarok. Korunk*, (13) 1:46-52. Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár.
- Jerney János 1851 *Jerney János Keleti Utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845*. Első kötet. Egyetemi nyomda, Pest.
- Johan Béla Dr. 1939 *Gyógyul a magyar falu*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. http://mtda.hu/books/johan_bela_gyogyul_a_magyar_falu_Optimized.pdf (2020.06.26.)
- Kiss László 2004 *Egészség és politika – az egészségügyi prevenció Magyarországon a 20. század első felében*. *Korall* 17:107-137. Online: <http://epa.oszk.hu/00400/00414/00012/pdf/05kisslaszlo.pdf>
- Kis-Várday Gyula 1933 *A bukovinai székely falvak*. *Ethnographia*, XLIV:131-139.
- László Mihály 1877 *A bukovinai és moldvai csángók. Földrajzi Közlemények*, V. évf. 153-168, 193-199. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. https://adt.arcanum.com/hu/view/FoldrajziKozlemenyek_1877/?query=L%C3%A1szl%C3%B3Mih%C3%A1ly&pg=156&layout=s (letöltve: 2023.01.10.)
- László Mihály 1882 *Keleti testvéreink*. Újrakiadás: 2012. Magyar Ház Kft., Budapest.
- Mikecs László 1989 *Csángók*. Optimum Kiadó, Budapest.
- Nagy István 2020 *Bukovinai székelyek nyomában*. Kiss Lajos Néprajzi Társaság, Bonyhád.
- Oberding József György 1939 *A vándorló bukovinai magyarok*. *Hitel*, 3:192-204. Kolozsvár.
- Oberding József György 1939 *A bukovinai magyar népcsalád helyzetképe*. *Hitel*, 4:256-272.
- Ősy-Oberding József 1967 *A bukovinai székelyek letelepítése a Dunántúlon. Agrártörténeti Szemle* (9.) 1–2:183-194. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/AGRARTORTSZLE_09/?pg=195

- Papp Árpád 2017 *A zenélő kút. A bukovinai székelyek Bácskában (1941–1944)*. Underground Kiadó, Szabadka.
- Papp Árpád 2018 szerk. *Honosság/Hontalanság. A bukovinai székelyek és a Délvidék/Vajdaság etnikai és társadalmi változásai a 20. században*. Szabadkai Városi Múzeum, Szabadka.
- Sántha Alajos 1942 *Bukovinai magyarok*. Szöcs Lajos Könyvnyomdája, Kolozsvár.
- Sebestyén Ádám 1989 *A bukovinai székelység tegnap és ma*. Tolna Megyei Könyvtár, Szekszárd.
- Szabó Katalin 2014 Egészségügy a trianoni Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények*, 60. 1–4:183-200. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Magyar Orvostörténelmi Társaság, Budapest.
- Szádeczky Lajos 1908 *A székely határőrség szervezése 1762–1764-ben*. Athenaeum, Budapest.
- Szöts Zoltán 2015 *László Mihály életútja (1849–1932)*. Völgységi Múzeum, Bonyhád.
- Talpassy Tibor 1945 *A föld gazdát cserél*. Sarló, Budapest.
- V. Kápolnás Mária 1987 Iratok a bukovinai székelyek letelepítéséről és a jugoszláv földreform revíziójáról. *Agrártörténeti Szemle*, 29. évf. 3–4:463-503.
- V. Kápolnás Mária 1994 A magyar kormány kísérletei a moldvai csángók hazatelepítésére, 1940–1944. In Vonyó J. – Fülöp M. szerk. *Történeti tanulmányok Dél-Pannóniából II. A dél-dunántúli történeszek II. regionális konferenciájának válogatott előadásai*. Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja. Pannon História Alapítvány, Pécs, 255-261.
- Valastyán Balázs 2011 „Bukovinai magyarok. Mind egy szálig hazahozni őket!” Hogyan kerültek 70 éve a bukovinai székelyek a Bácskába? In Vincze Gábor szerk. *Visszatér a Délvidék 1941*. Kárpátia Stúdió Kft., Budapest, 150-173.
- Valastyán Balázs 2014 Bepillantás egy telepfelügyelő munkájába. Horthyvára, Hadikhalom és Hadiktelke telepfelügyelőjének 1942-es jelentései. *Bácsország – Vajdasági Honismereti Szemle*, 3:70-76. Bácsország Vajdasági Honismereti Társaság, Szabadka
- Valastyán Balázs 2019 *Magyar földbirtok- és telepítéspolitiká a visszacsatolt Bácskában (1941–1944)*. Doktori (PhD) értekezés. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/10321/> (2020.06.26.)
- Vincze Gábor 2001 A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepedése Magyarországra (1940–1944). *Pro Minoritate*, 3:141-187.
- Vincze Gábor szerk. *Visszatér a Délvidék 1941*. Kárpátia Stúdió Kft., Budapest.

Levéltári források

- AV Arhiv Vojvodine Madjarsko Kraljevsko Ministarstvo Poljoprivrede –Ispostava Za Agrarnu Politiku – Novi Sad – A Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltsége (1941–1944). AV-F150
- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K-184-137-135280. Külföldi magyarokat letelepítő kormánybiztosság tájékoztatói.
- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K-428 a) sorozat, MTI Könyvnyomatos, Napi tudósítások (1920–1944)
- MNL TML Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára X. 51. Bonyhádi Székely Múzeum Egyesület iratai (1897–1947) 1-55. doboz
- NM EA Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára Képviselőházi napló, 1939. XVI. kötet – 1942. november 20. – 1943. április 12. Ülésnapok 1939-317. Az országgyűlés képviselőházának 317. ülése 1942. december 1-én, kedden. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1939_16/?pg=411&layout=s (2020.06.26.)
- Zalai Magyar Élet V. évfolyam 119. szám. 1944. május 27. *A magyar községek népesedési és egészségügyi kérdéseit nemcsak az illető község, hanem az egész nemzet feladatának tekinti az állam — mondotta Dohán Béla államtitkár*. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZalaiMagyarElet_1944_2/?pg=140&layout=s (2020.06.26.)
- Pécsi Egyházmegyei Levéltár E-Archívum <https://e-archivum.pecsiegyhazmegye.hu/hu/fondjegyzek/PEL.III/PEL.III.1-240> (2020.07.20.)

Moskva square Tarot (detail)
Pen on paper
120x280 cm

Ábrahám Nóra

SZÁZ ÉVE SZÜLETETT KAPOSÍ EDIT (1923–2006)

DOI 10.35402/kek.2023.1.8

Absztrakt

Írásomban a magyar tánc kutatás korai pionírjaként említhető, idén 100. éve született Kaposi Edit munkájának első időszakát visszaidézve mutatom be. A Néptudományi Intézet keretei között elinduló tánc kutatási metodika kezdeti eredményeit tárom fel, ami ekkor még az európai etnológia tudományos kutatási irányát vette alapvetésnek. Az etnológia részterületeként említhető tánc Kaposi kutatásaiban definiálhatóvá teszi a tánc kultúra történeti rétegeinek elkülöníthetőségét, a közösség életformájában megjelenő pozitív és negatív idegenképhez kapcsolódó és életkori sajátosságokat is láthatóvá tévő tánc típusok meghatározhatóságát, majd közösségi alkalmazását. Írásomban Kaposi Edit 1946-tól 1958-ig tartó, a néptánc kutatásának korai időszakában végzett munkája bemutatására teszek kísérletet.

Abstract

In my article, I recall the first period of the work of Edit Kaposi, who can be mentioned as an early pioneer of the Hungarian dance research, who was born 100 years ago. I will reveal the initial results of the dance research methodology started within the framework of the Institute of Folklore, which at that time was still based on the scientific research direction of European Ethnology. In Kaposi's research the dance belongs to the part of ethnology makes it possible to define the separation of the historical layers of the dance culture, the definability and community application of dance types to the positive and negative image of foreigners appearing in the community's cultural life, which also makes visible age characteristic. In this article I attempt to present Edit Kaposi's work from 1946 to 1958, during the early period of folk-dance research.

1. kép: Kaposi Edit.

Forrás: OSZMI Táncarchívum fond 58.

Tanulmányomat Kaposi Edit munkásságának felelevenítéseként fogalmazom.¹ Születésének centenáriumi évfordulója alkalmából munkásságának bemutatása nemcsak visszaemlékezés, hanem példamutató kutatói elkötelezettségének bizonyítása is. Pályájának kezdetén néprajzusként etnológiai kutatómunkát végzett, majd a tánc történet (és hangsúlyozottan a társastáncok) kutatása mellett a versenytáncélet elindító személyiségeként él emlékeztünkben. Írásomban Kaposi Edit munkásságából etnológiai tárgyú kutatását és módszertani sajátosságait mutatom be.

Kaposi Edit 1923. február 16.-án Keul Edit néven látta meg a napvilágot Budapesten. Családjá Budapestre települt, édesapja Keul (majd Kaposi) József, édesanyja Csóka Julianna Lovasberényből származott.² Iskoláit a Fehérvári úti Központi Polgári Iskolában, majd a Budapesti Evangélikus Gimnáziumban (1937–1941) végezte. Ez utóbbi intézmény Muharay Elemér toborzóiskoláinak egyike volt. Kaposi Edit csatlakozott a Muharay Együtteshez 1940–1948 között, a kezdetektől annak szervezeti átalakulásáig. Itt vállalt szerepének köszönhetően útja egyértelműen a Pázmány Péter Tudományegyetem frissen alakult Néprajz szakára vitte tovább. Az 1943–47-ig folytatott néprajzi tanulmányai alatt lehetősége volt bekapcsolódni az éppen elinduló tánc kutatásba is. 1946–49 között a Táj- és Népkutató Intézetből alakult Néptudományi Intézet munkatársa volt. 1949–1950-ig a Táncszövetségben folytatta munkáját. 1951–1979-ig a Népművészeti majd a Népművelési Intézet tudományos munkatársaként a táncosztályon dolgozott. Korai munkái igazán figyelemreméltóak a tánc kutatás kezdeti időszakában. Későbbi munkásságának megalapozását ezek az évek jelentették, korán felfelé ívelő karrierjét Ortutay Gyula támogatásával kezdhette meg. Kaposi Edit munkásságának kezdeti periódusa tökéletes példája az 1940-es évek Budapest városából kiinduló ifjúságnevelő törekvéseknek. Házasságát is ennek a közösségnek köszönhette, a Muharay együttesben ismerte meg élete párját, Vass Lajost. Kettejük élete és munkássága meghatározó alakokká tette őket a tánc- és a zenei életben

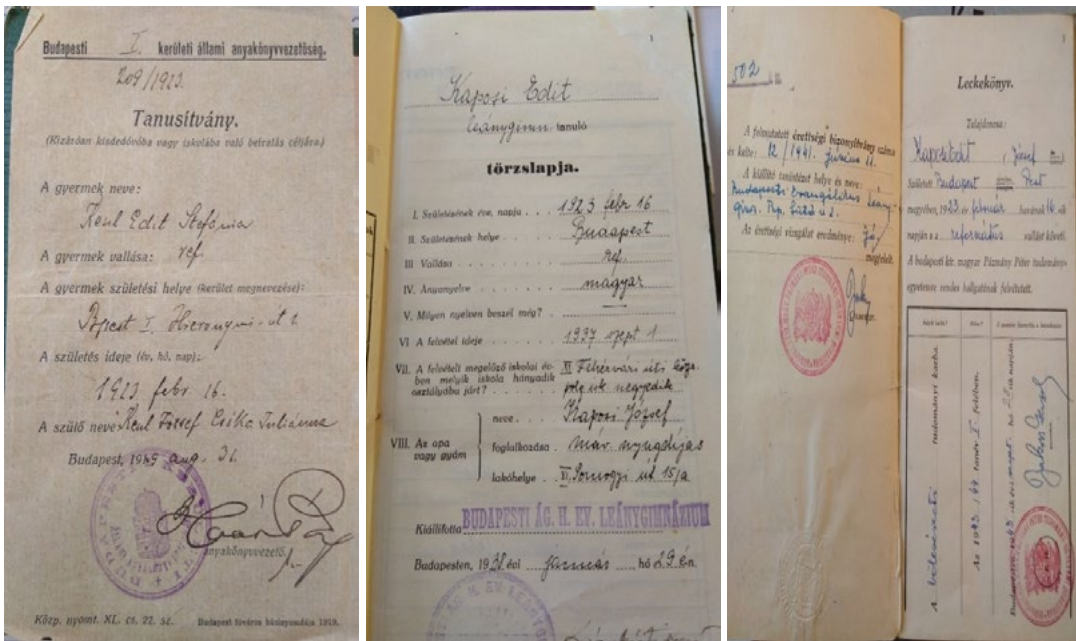
1 Tanulmányaimat a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktoriskolájának Néprajz–Kulturális antropológia programjában folytatom.

2 Bizonyítja ezt édesanyja által közölt Lovasberényi hiedelmek 1946-ból származó cédulás feljegyzései. Ezek a Néprajzi Múzeum archívumában találhatóak.

egyaránt. Kaposi Edit élete családjának, kutatómunkájának és a „társastánc nagyasszonya” szerepének betöltése miatt három város között zajlott, Budapest, Debrecen és Miskolc között ingázott. Először a táncpedagógusok elméleti képzésében, szakanyagok írásában és szerkesztésében vett részt. Számos könyv, folyóirat, újságcikk és szaklap őrzi igazán gazdag kutatói életútját. E tanulmányomban első monográfiájának gyűjtőmunkáját és eredményeit mutatom be, ami fontos mérföldköve az 1940-es évek második felében éppen megszülető tánc kutatás tudományos kánonjának. A történeti korszak sajátos elméleti-szakirodalmi irányváltásának köszönhető, hogy szakterülete végül a társastánc történeti szemléletű kutatása és annak népszerűsítése lett. Tanulmányomban összehasonlítom a szakirodalomként 1999-ben megjelent munkát a hagyatékban megtalált 1948-as forrásanyaggal. A tánc kutatásában véleményem szerint lényeges szerepe van a kulturális emlékezeti tereknek, mivel a falu közösségének nincs írásos emlékegye saját táncokkal kapcsolatban, csak az, amit a közösség felnőtt tagjaitól elsajátítottak, alakítottak, tettek komfortossá saját szórakozásuk közösségi eseményeként. Írásom Kaposi Edit munkásságán keresztül a városi táncdívat hatásait mutatja meg a falusi közösség táncolási szokásaiban és a tánc típusokhoz kapcsolódó emlékezeti terek feltárására törekszik. Kutatásomban a forráskritika és a forráselemzés módszerét követve vált világossá az 1940-es évek tényleges tánc kultúrája, kutatási metodikája, valamint a Néptudományi- és a Népművészeti Intézet táncosztályán dolgozó szakemberek kutatói szemlélete és elkülönülő szakterületei.

Kaposi Edit életét meghatározó történeti korszak tudománytörténeti jellemzése

Kaposi Edit az első világháború utáni Magyarországon született, szülei Budapestre költöztek. Fiatal lányként találkozott a városban elinduló *balladázás* stílusával a Muharay Elemér által vezetett együttesben. Kaposi Edit a *Soli Deo Gloria* református diákszervezethez is tartozott. Mire 18 éves lett, elkezdődött a második világháború. A történeti korszak művelődésében jelentős szerepe van a folklór újrafelfedezésének, a város, Budapest életében megjelenő neofolklorizmus szellemében konstruált művészi alkotásoknak. A falu kutatások megindulásának lesz köszönhető, hogy a népballadák a kortárs színpadi tánc koreográfiák

2–4. kép: Kaposi Edit hagyatékában megtalált, tanulmányait igazoló dokumentumok.
 Forrás: OSZMI Táncarchívum fond 58.

5. kép: Kaposi Edit és Vass Lajos 1950-ben. Forrás: Berlász 1998:15.

cselekményt megjelenítő tartalmává válhatnak. Muharay Elemér ebbe az együttesbe gyűjtötte össze azokat a fiatalokat, akiket a néphagyományt tisztelő, értő és művelő tagjaivá kívánt nevelni. A néphagyomány megőrzése és városi térbe kerülése a fiatalok érdeklődését a még élő hagyomány felgyűjtésére ösztönözte. A Muharay Együttesnek a hagyomány átörökítésében és terjesztésében kiemelt szerep jutott, hiszen a balladázás stílusa (ami a ballada táncolása mellett versek szavalását és népdalok éneklését és népszerűsítését is jelentette) a korszak meghatározó ifjúságnevelő programjának részévé vált. A népbaldák az 1930-as években jelentek meg a színpadi táncban, népszerű stílussá válásának köszönhetően egészen az 1940-es évek közepéig alkalmazták ezt a mozdulatművészet területén alkotó koreográfusok. Kiemelt alkotói ennek a műfajnak ekkor Szentpál Olga és Molnár István voltak.³ Azonban a háború kimenetelének köszönhetően 1945-ben nagyon erős ideológiai és politikai szemléletváltás következett be Magyarországon. Ez tudományos és kulturális életben is megmutatkozott, kifejtette hatását. Az ifjúságnevelő intézmények, mint a Népi Kollégiumok diákszervezetei érdeklődésének központjában a falukutatás mellett kötelezővé váló néptánc-tömegtáncok gyakorlása és az ideológiailag irányított elméleti megalapozás kérdései álltak. Ennek Kaposi Edit részese, sőt alkotóeleme volt. Ortutay Gyula személye és irányító szerepe a kollégisták-kisdiákok számára olyan adorizált-kiemelt szerepet jelentett, akinek köszönhetően szakmává válhatott a néprajz és a néptánc, mint a korszak kiemelt és támogatott tevékenységi körei. Az ország akkori helyzetét, állapotát, a még fellelhető folklórt felgyűjtő és bemutató Táj- és Népkutató Intézet a falukutatásban elért módszertani eredményeit monográfiákban közölte. A Teleki Pál, majd Györfly István vezetésével dolgozó intézmény az ország aktuális gazdasági és műveltségi állapotát tárta fel. Eddigi kutatási eredményeim szerint a tánc kutatása is ezt az irányvonalat igyekezett követni. Az ország területe az 1938–39-es években hozott Bécsi döntéseknek köszönhetően visszakapta Erdélyt, Kárpátalját, a Felföld magyarok lakta területeit és Bácskát. A Táj- és Népkutató Intézet 1945-ben Néptudományi Intézetté alakult át.⁴ Elsősorban ezeket a visszacsatolt területeket helyezte érdeklődésének fókuszába, ami kiemelt jelentőséget kapott. A Néptudományi Intézet kutatási területei közé tartozott Bodroghöz, amely terület tánc kultúrájának felgyűjtése Kaposi Edit és Vass

Lajos munkája lett. A szemlélet, ami a Néptudományi Intézetben alkalmazásra került, véleményem szerint az aktuális német etnológiai kutatási metodikát használta fel a tánc kulturális jelenségének feltárására. Adolf Bastian és Leo Frobenius elméleteinek adaptálását Ortutay Gyula kezdeményezhette, hiszen több utalást találtam az 1930-as években kiadott és általa jegyzett forrásmunkákban ennek bizonyítására. Tudománytörténeti szempontból ez olyan összehasonlító kultúrformológiai elemzés, amely a földrajzilag egy területen élő népcsoport vagy nemzetiség együttélését és kulturális jelenségeit vizsgálja.⁵ Az elmélet kidolgozásában többen is érintettek voltak, többek között a tánc oldaláról Szentpál Olga és Kaposi Edit, néprajzi oldalról Belényessy Márta. Belényessy Márta és Kaposi Edit mindketten a Pázmány Péter Tudományegyetem néprajz szakán végeztek. Az intézet munkatársai között azonban akadtak még a néprajzosok mellett zeneszerzők, táncosok, koreográfusok is, akik a Bartók által lefektetett, népzeneire alkalmazott elemzési módszer használatát a tánc elemzésében is szükségesnek tartották. A táncgyűjtések koreográfiai felelőse-lejegyzője-értelmezője Szentpál Olga volt. Az 1948-as évben született munkák mind azt bizonyítják, hogy azonos szemlélet szerint egyrészt a táncélet feltárását alkalomhoz kötöttsége és alkalomhoz nem kötöttsége alapján jegyezték fel, rögzítve a jelenkori táncolási szokásokat. A táncba nevelődés falusi szokásrendszerével kapcsolatban feljegyeztek mindannyian életkori sajátosságokat. Leírták a helység földrajzi elhelyezkedését, gazdasági jellegzetességeit és történeti vonatkozásait. A kutatás alatt készített interjúkból pedig a településen élő emberek kulturális emlékezet-tartalmai és határai mutatkoztak meg. Szentpál Olga a tánc egységeinek-motívumainak megállapítására, a tánc szerkezetének, koreográfiai sajátosságainak feltárására és színpadi táncba adaptálhatóságának megteremtésére törekedett. Kaposi Edit munkája azért nagyon egyedi ebből a szempontból, mert ő az általa kutatott település táncéletét feltáró doktori disszertációja mellett a szellemi folklór felgyűjtését is céljának tekintette. Ez a disszertációba és a jóval később megjelent, átdolgozott könyvbe is csak részben került bele. E dokumentumok (mint az 1948-ban megszületett disszertációja és a későbbi kiadott könyv) összevetése számomra nagy meglepetést okozott.⁶ Ezt szeretném bővebben kifejteni

3 Lásd Ábrahám 2022.

4 Kósa 2001:189-190.

5 Bastian és Frobenius etnológiai elméleteiről lásd Sylvain 1996; v.ö. Varga 1939.

6 Kaposi 1948; Kaposi 1999.

és megosztani. Az 1946-ban meginduló gyűjtés induló oka az 1848-as szabadságharc centenáriuma volt.⁷ Vélhetően Ortutay Gyula kezdeményezésére indultak el a kutatócsoportok olyan területek táncfolklórájának felgyűjtésére, ami a Táj- és Népkutató Intézet által már részben feltárt, etnológiai szempontból érdekes területek. A kutatás több nemzetiség együttélését, táncolási szokásait, asszimilációs törekvéseit rögzítette. A háború utáni kitelepítések, áttelepítések és a belső migráció táncéletre gyakorolt hatásainak felmérése és vizsgálata volt a feltehetőleges cél. Ehhez társult a 48-as szabadságharc kulturális emlékezetére irányuló kutatás is. A következőkben Kaposi Edit Bodroghközben végzett munkáját mutatom be.

A Bodroghközi gyűjtés monográfiájának korai és kései változatának összehasonlítása

Kaposi Edit nemcsak Cigádon, hanem a Bodroghközben található környező településeket is vizsgálta. Így kerültek Karcsa, Ricse, Zemplénagárd, Dombbrád, Tiszakarád, Pácin, Karos és Leányvár községének felgyűjtött adatai a monográfiába. A földrajzi-gazdasági viszonyok feltérképezésénél meghatározó a Tisza szabályozása, amely a település életére, gazdasági helyzetére is igen erőteljes hatást gyakorolt. A település közösségi zártsága, különállósága, az endogám házassági szokások, valamint az Ó- és az Újfalú között feszülő ellentét leírásával válnak egyértelművé. Ez azért fontos, mert egyrészt a vasút által elválasztott településen belüli ellentétek is kirajzolódtak. Másrészről pedig ennek értelmében az a külső hatás, ami a településen kívülről házasságok felek szokáskincsének beépülése által (étkezés, viselet, háziipar) megmutatkozna, kizárható.⁸ Ez azonos mindkét könyvben. Azonban a tánc elemzésével kapcsolatban ki kell emelnem a disszertáció történeti szempontú elemző fejezetét, amelyben lényegi kérdések vetődnek fel a táncélet vizsgálatával kapcsolatban. Összehasonlító elemzést végezve Kaposi Edit a faluközösség által használt táncokat (nemcsak a néptáncot, hanem egyúttal a társasági táncokat) teszi vizsgálat tárgyává. Elsőként a magyar néptánc fogalmának megfigyeltetésére vállalkozik, amelyben a csárdás eredetének meghatározását tekinti feladatának. Itt olyan folyóiratokban talált táncleírásokra támaszkodik, amelyben a

nemzeti tánc, a csárdás megemlékezése és annak eredetére irányuló kutatás található.⁹ A dolgozat legfontosabb lényegi pontja azonban a táncéletben található táncok korszak- és stílusmeghatározása. Interjúiban megszólított alanyaihoz intézett kulcskérdése a határozatlan értelmű *régi-* illetve *régén* táncokkal kapcsolatban használt szó történeti meghatározására törekedett.¹⁰ Ezek a stílusrétegek Kaposi Edit kutatásai szerint a következők:

- az 1900-as évek előtt születettek által ismert tánciskolai táncok (rezgő, padikáter, padipatinő, krájcpolka, sétapolka, mazurka, bosztonvalcer, valcer, francia négyes, vánsztep, fox, macsics)
- a csárdás, amit mindenki ismer (csárdás, magyar szóló, hármas csárdás, konyhatánc, körscárdás)¹¹
- az 1900-as évek után születettek által ismert az 1920-as évektől elterjedő divattáncok vagy „túl-táncok” (tangó-keringő, foxtrott, slowfox, swing, lovacska (horsy-horsy)).¹²

A táncrenddel és a tánc tanulással kapcsolatban Kaposi Edit megjegyzi, hogy kutatásai alapján a táncokat a faluban táncmester tanította be, aki két évente érkezett a faluba két-három hétre, ami alatt megtanította az aktuálisan divatos táncokat.¹³ Fizetése csak részben volt pénz, emellett kapott tojást, lisztet és babot.¹⁴ Az egyéb szokásokhoz kapcsolódó táncok ismertetésekor is megjegyzi Kaposi Edit, hogy csárdást és „túl-táncokat” táncol a falu közössége. Az eszközös táncokat szégyelli a falu népe, mert az a pásztorok tánca. A pásztorok pedig nem tartoztak a falu közösségéhez. A tánc kísérőzenéjét cigányzenekar adta, ami állt prímásból, két brácsásból, bőgősből, cimbalmosból és klarinétosból.

9 Ez a későbbi kötetből kimaradt, mert ennek bővített változata lett Szentpál Olga 1954-es Csárdás monográfiája.

10 Kaposi 1948:32.

11 Az 1947–48-ban felgyűjtött táncok felvétele nyilvánosan elérhető: https://www.youtube.com/watch?v=dUng_cZrKIY

12 Kaposi 1948:33. Ezt a stílus kategóriát interjúalanyai, Herczik Jánosné Dócs Julianna 1897-es születésű és Fülöp Erzsébet 1902-es születésű asszonyok közléseire, visszaemlékezéseire alapozta, ki mire emlékezett, mit tudott eltáncolni.

13 Ez a táncmester Sátoraljaújhegyről Bleier Samu hívatásos táncmester volt. Lásd Kaposi gyűjtési beszámolója OSZMI Táncarchívum fond 58.

14 Kaposi 1948:68.

7 Kardos 1980:713; v.ö. Pataki 2005:319.

8 Kaposi 1948:27-28.

Ezek a zenészek nem tudtak kottát olvasni.¹⁵ A tánc-hoz használt viselet kérdése szintén megtartja a háború előtt és a háború utáni kategóriát. A háború előtt hordták a sokszoknyás viseletet, a háború után már polgári viseletet hordtak a faluban férfiak és nők egyaránt. A táncok fajtáival és használatával kapcsolatban Kaposi Edit kutatásait alátámasztja az a tény, hogy az Országos Táncmesterképzőnek valóban volt ilyen programja. Táncmesterek a városból szálltak ki a vidéki falvakba, hogy megtanítsák az aktuális táncokat. Ennek bizonyítékául szolgál Róka Gyula 1924-ben kiadott *Modern táncok albuma* és benne megtalálható az összes itt megnevezett táncdivatot jellemző tánc.¹⁶ Tehát teljességgel hiteles volt Kaposi Edit gyűjtése, hogy Bodroghöz idegen által kevésbé látogatott településén is ismerték, tudták az aktuális táncdivatban szereplő táncokat. Erre bizonyítékként szolgál még az is, hogy a táncmesteri engedélyeket is ezeknek a táncoknak a tanítására adták ki és ezek a táncmesterek mind hivatalos engedéllyel rendelkeztek még az 1940-es években is.¹⁷

A tánc szerepe, a bálók és az 1940-es évek stílusváltozása a két monográfiában

A tánc szerepét meghatározva Kaposi Edit két formát említ: 1. a társadalmi érintkezés egyik formája; 2. színpadi produkció. Az első tehát az alkalomhoz szokásokhoz kötött táncokat jelenti, a második pedig a gyöngyösbokrétás csoport előadásait. Itt ki kell térnem Kaposi 1948-as bálókval kapcsolatos visszaemlékezéseinek közlésére. Első dolgozatában Kaposi Edit időszakosan három kategóriát állít fel:

1. 1900–1920 Református legény- és leányegyletek, Református dalárda által szervezett bálók
2. 1923–1944 Levente-Egyesület, Keresztény Ifjúsági Egyesület, Református leánykör, Dalárda által rendezett bálók

15 A klarinétos, Szilvási Miklós mikor Zemplénagárdon muzsikált, megtanulta a Lovacska táncot és ezt átvette tőle a közösség. A lovacska tánc a táncmesterképző által kreált és tanított koreográfia volt.

16 Róka 1924.

17 A nemzeti táncokat tartalmazó Elekesné Weber Edit neve alatt 1935-ben megjelent könyv Kaposi Edit szerint mind újkori összeállítás. Elekesné könyvében is külön jegyzi, melyeket állította össze ő, melyek azok, amelyeket az eredeti leírásokban közli. Lásd Kaposi 1999:24. V.ö. Róka Pál 1903; 1905; Weber 1935 és a Tánctanítók lapja 1900–1901-es kiadványaival.

3. 1945-től Kisgazdapárt, Magyar Kommunista Párt, Nemzeti Parasztpárt, Magyar Parasztszövetség, MADISZ, MVDSZ által szervezett bálók.¹⁸

A formai szempontból társadalmi érintkezés egyik formájaként jellemzett táncok a két könyv összevetésének tanulsága szerint a táncéletben táncolt csárdás és a „túl-táncok”. Ezt a falu közössége is megosztva táncolja, a fiatalok járják, a 40-év felettiek a „túl-táncokat” már nem táncolják, mert az „nem illik” nekik. 1945-től megjelenő tömegtáncokat az ifjúságnevelő szervezetek közvetítik. A tömegtánc kategóriájának darabjai lesznek a budapesti színpadokon is látható *cigándi fonótánc*, a *cigándi kemény csárdás*, a *gólyás* és a *huszárkerengő* című koreográfiák.¹⁹ A bálók a moziateremben, a kultúrházban és a kocsmában tartják.

A színpadi produkció, mint a „táncagyomány felelevenítése” a Máday Istvánné által 1931-ben megszervezett debreceni és miskolci székhellyel működő *Magyar Búzavirág Egyesület* és a cigándi gyöngyösbokrétás táncsoprot budapesti előadásai voltak.²⁰ Ekkor csak a csárdást táncolták. Kaposi Edit jegyzetében megjegyzi, hogy ehhez a viseletet kölcsönkérlik, nincs már saját tulajdonukban, akkor már nem használják ezeket a ruhákat. Ezt az „előadást” a jó táncosok, a Herczik család kivételes tehetségű táncosai adják elő. A hagyomány felelevenítése és a bemutató jellegű táncolási stílus az 1940-es évekre ifjúsági táncgyűjtéssé szerveződött át.²¹

A kollektív emlékezet – avagy a szellemi folklór emlékezeti terei

A táncélet feltárása által szemléletes a Kaposi Edit által képviselt földrajzi-történeti módszer alkalmazása. Azonban ezen túl jelzi a falun belüli különbségeket is, ami nemcsak a település két része, Ó- és Újfaluk közötti különállóságot, hanem a generációs különbségeket is magába foglalja. Itt kell rátermem a bodroghözi gyűjtéshez tartozó kiegészítő, még nem közölt anyagok tartalmára. A centenáriumi nagy gyűjtés két-három emberöltő távolságban

18 Kaposi 1948:42.

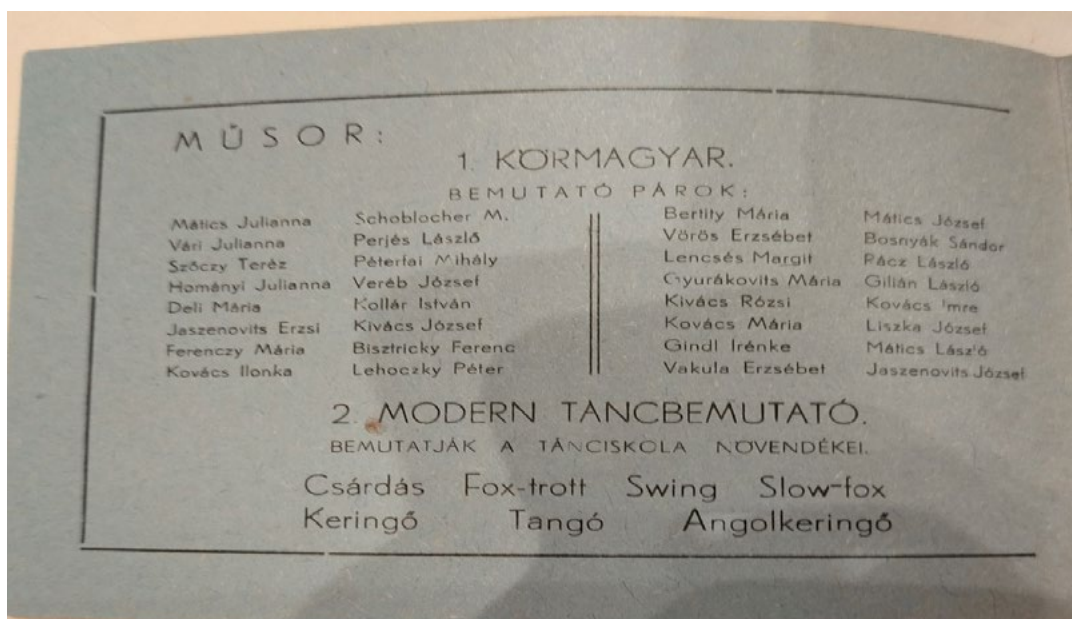
19 Magyar Táncanítók Országos Szabadszervezete és a Táncszövetség közös kiadványaiban található (1948–1949). Forrás: OSZMI Táncarchívum Országos Táncmesterképző archív dokumentumai.

20 Kaposi 1999:67.

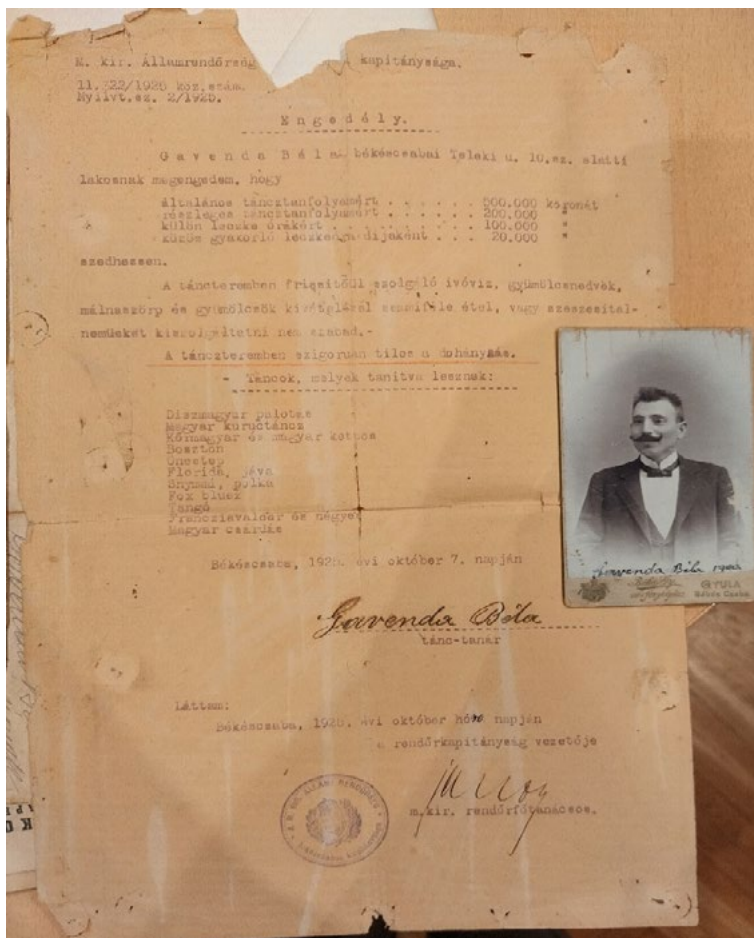
21 Kaposi 1999:70.

6. kép: Bánáti Béla 1946-ban is működő táncmester záróvizsgájának csoportképe.
Forrás: OSZMI Táncarchívum Országos Táncmesterképző archív dokumentumai

7. kép: Bánáti Béla 1946-ban meghirdetett táncanfolyama utáni bemutató előadás programja 1946-ból.
Forrás: OSZMI Táncarchívum, Az Országos Táncmesterképző anyagaiból.

8. kép: A táncmester hivatalos engedélye 1925-ből.

Forrás: OSZMI Táncarchívum Országos Táncmesterképző archív dokumentumai.

kereste a falu lakosságának kollektív emlékezetében található tartalmakat. Maurice Halbwachs szerint a múlt rekonstruálása a személyes emlékekhez való kötöttségünket is megjeleníti. A múlt rekonstruálásával kapcsolatban hajlamosak vagyunk a hitelesség érdekében emlékeinket helyesbíteni és kiegészíteni, személyekhez és megélt tartalomhoz kapcsolni, ami által az időbeli távolság az átélt valóságnak tekintélyt kölcsönöz.²² A szellemi folklorikincsz ezért az interjúalanyok közlésében egyéni színezetet kaphat, ami eltérhet a valóságtól vagy szubjektív tartalmat közölhet. Kaposi Edit gyűjtésében teljesen egyértelmű módon azokat az ikonikus, szinte mitologikus alakokká váló személyeket-alakokat mutatta meg, amelyek az 1848-as szabadságharchoz hozzátartoznak. Ezek Kossuth Lajos, Bem József, Klapka György vagy Görgey Artúr alakjai. Ezeken

²² Halbwachs 2021:95-103.

az emlékeken azonban Kaposi Edit szerint érződik az iskolában tanult tananyag visszamondása. A rögzített szövegekben Kossuthnak nótája van, kalapforma viseli a nevét, versben szavalják őt, valamint a verbuválás ténye kötődik alakjához. Petőfi, a költő, ezekben a visszaemlékezésekben versírás közben, egészen „hazafiatlanul” hát-on-szúrva halt meg a csatatéren. Petőfi oroszországi továbbélésében pedig nem hisznek az interjúalanyok. Megjelenik még Ferenc József, Erzsébet királyné alakja is, és Rózsa Sándor, valamint Patkó Bandi híreshírhedt betyárok is helyet kapnak a falusi emberek emlékezetében. Cigánd és környéke, a Bodrogköz vidéke a Tisza szabályozása előtt lápos területként kitűnő búvóhelyként szolgált a törvényen kívüli betyárok számára, akik itt átkelve a Tiszán mentek tovább Debrecen felé. A verbuválás, a katonalét és az ezzel járó „magasabb társadalmi pozíció”

a falu emlékezetében is különleges helyet kap.²³ Említettem már a Herczik családot, mint híresen jó „táncos dinasztia” képviselőit. Kaposi Edit gyűjtésében feltűnik egy „huszár-ös” Herczik Dániel személyében, aki 48-ban szolgálta a Császárt. A szövegekből úgy tűnik, ezt az „örökséget” viszi tovább minden leszármazottja, akik mind kivétel-született táncos kategóriáját jelentik a faluban. Megjelenik még az emlékezeti térben az „ellen”, mint az osztrák és a muszka/orosz is. Itt pedig már a jelenkori emlékekkel való keveredés figyelhető meg. Ők ebből a tényből eredően már nem pozitív, hanem negatív előjelű alakokként kapnak helyet. Az oroszok a szövegek visszaemlékezésében az osztrák hívásra „jönnek, mint az eső”. Valamint az oroszokhoz az agresszív bika jelzője is hozzákapcsolódik, akik „üldözik a nőket, mint bika a teheneket”.²⁴ Így azt gondolom, megfogalmazható a szellemi folklórban megjelenő tartalmak alapján Kaposi Edit gyűjtésének eredménye is. Az ország északkeleti csücskében található bodrogi emberek emlékezete mindazt megőrizte, amihez személyes élmény, tapasztalat, vagy az idegenképpel kapcsolatos pozitív vagy negatív megítélés kapcsolódik. Az emlékezeti tér különböző síkjai, a nemzeti mint identitás, az idegen mint közösségen kívüli, vagy az idegen mint más nációhoz kapcsolódó tömeg kategóriáiban jelennek meg. A nemzethez kapcsolódó tartalom a „magyarság, mint öntudatra ébredő önálló cselekvő nép” kategóriáját jelenti. Ehhez olyan ikonikus alakokat kapcsol, akik ezért kimagaslóan sokat tettek (mint Kossuth, Bem, Petőfi, Görgey, Klapka, a „Császár és a királyné”, valamint a betyárok, akik a pozitív idegenképet testesítik meg). A huszár képéhez a verbuválás, a hadviselés, a férfitánc fogalma kapcsolódik, aki a különlegesen jó táncos kategóriát is képviseli a falu közösségében. A pásztor képe már ténylegesen az idegen képéhez kapcsolódik (mint oláh-orosz). Az ember és ember között zajló harcokban az idegenek képe az osztrákok és az oroszok félelmet keltő, sokaságot, erőt és elnyomást reprezentáló alakjaiként rajzolódna ki a kulturális emlékezetben. Kaposi Edit az idegen népek táncáról is megkérdezte a bodrogi embereket, tetszik-e ez nekik. A Bodrogi közben megjelenő-átvonuló orosz katonák mellett a ruszinok, szlovákok, románok

23 Verbuváló nótaként a *Gyere pajtás katonának* című dal szövegét írta le Kaposi Edit. Ez a Kun-verbunk dallamként is ismeretes.

24 Ezek a példák mind Kaposi Edit Néprajzi Múzeum archívumában őrzött cédulákon található gyűjtésekből származnak.

és az osztrákok is megemlézésre kerülnek, azonban ezek közül egyik nép tánca sem nyeri el a falubeli emberek tetszését.²⁵ Ezzel a gyűjtéssel kiegészülve tökéletesen megrajzolta Kaposi Edit a második világháború befejezésekor élő falu közösségét, táncolási szokásain keresztül tudástartalmát és annak történeti rétegeit-vonatkozásait. Ennek táncban megjelenő tartalmairól a következőkben írok.

Az összehasonlító etnológiai elemzés a tánc vizsgálatában és a táncban megjelenő emlékezeti terek

A Pázmány Péter Tudományegyetemen meginduló néprajzi képzést Györffy István alapozta meg. Györffy történelem-földrajz szakon szerzett végzettséggel rendelkezett, ez pedig meghatározta a Táj- és Népkutató Intézet, majd az abból átalakuló Néptudományi Intézet munkájának alapvető kutatási irányvonalát.²⁶ 1939-ben bekövetkezett halála után már Ortutay Gyula növendékeként végeztek Kaposi Edit és Belényessy Márta is. Kettejük kutatásai által egyértelműen felismerhetőek a német etnológiai kutatási irányvonalból alkalmazott elméletek. A Néptudományi Intézet korai kutatásaihoz hasonlítva már konkrétan, szó szerint megemlítve a kultúrkör-kultúrmorfológia szavak nincsenek.²⁷ Mégis maga a metodika tökéletesen kitapintható. A földrajzilag egy területen élő emberek-népcsoportok-nemzetiségek életében fellelhető kulturális jelenségek képezték a kutatás tárgyát. Ez azonos a kultúrkör fogalmának alkalmazásával.²⁸ A tánc kutatásában ez az alkalomhoz kötött vagy alkalomhoz nem kötött táncolási szokások leírását jelenti. Ez a falu táncéletének rögzítése.²⁹ Viszont látható, hogy itt olyan „külső behatásról” is szó van, ami szorosan hozzátartozik az emberi élethez

25 Kaposi 1999:64-65.

26 Karácsony 2004:154.

27 Belényessy 1958:48.

28 Sylvain 1996:485.

29 Kaposi Edit 1947-ben született, *A tánc kutatás újabb feladatai* című írásában (az új kiadású 1999-es kötetben) szerepel egy hosszabb hivatkozás, mely szerint ezt a kutatási módszertant Györffy-re hivatkozva állította fel. Azonban ezek a gyűjtés során alkalmazott kérdések a falukutató mozgalom tánc-kutatásához megfogalmazott kutatási metodikát tükrözik. Lásd Kaposi 1999:247. V.ö. Újszászy 1936:94. Ezt alátámasztja Kaposi Edit bodrogi gyűjtéséről készített beszámolója is. OSZMI Táncarchívum fond 58.

kötődő rítusok táncban megjelenő tartalmához. Ez pedig a táncmesteri hivatás és a táncmester által közvetített tanult táncok csoportját jelenti. Ez pedig továbbvisz a kultúrmorfológia kérdésének értelmezéséhez.³⁰ A történeti aspektusok-rétegek összehasonlító vizsgálata a közösség kultúrájának örökölt mozgáskincsét és polifonikusan egymás mellett jelenlévő táncdivat stílusainak párhuzamos együttélését-alakulását tárja fel. Ez pedig felveti a táncstílusokat jellemző kategóriák értelmezését is. A test tanult viselkedése mint táncillem magában hordja a városban élő báli tánc kultúra hatásait. Ehhez pedig az aktuális tudástartalmat szabályozó tartalmakként a tánc kultúrában megjelenő táncok formai-stilisztikai szabályait és elkülönülését mutatja be Kaposi Edit elemzése. Ezek pedig jól látható módon a következők:

- A Csárdás, ami mindenki által ismert, a „nemzeti *természetes magyar*”
- A történeti társastáncok és a nemzeti táncdivat (francia, angol, cseh, lengyel, német táncok)
- A modern társastáncdivat (latin-amerikai táncok).

Ezeknek a táncoknak a kulturális emlékezetben elfoglalt helye a falu közösségében életkori kategóriákat is létrehoz. A felnőttkor két szakaszra oszlik, fiatal felnőttkorra és felnőttkorra. A fiatalok ismerik a táncdivat új táncait, a felnőttek ismerik a régebbi táncokat. A közösségi táncalkalmakon pedig a két korosztály egymás táncait nem táncolja. Ugyanez a kategória érvényes a faluba később betelepülőkre is. A közösség kulturális emlékezetében tehát megoszlik az örökölt-tanult tudástartalom és a populáris kultúra által közvetített hatás. A kulturális emlékezet nagyjából egy emberöltő távolságba tud visszatekinteni. A történetileg behatárolt táncstílusok java része a 19. századig tekint vissza, azokra a táncmesterek által rögzített táncformákra, amelyek a közösségi társasági táncok aktuális típusait képviselik. A közösségi tánc kultúra mellett pedig hatásként megjelenik egyrészt a Gyöngyösbokréta „színpadi táncá avanszó” turisztikai látványossága és az ifjúságnevelő szervezetek által közvetített tömegtáncok univerzalizált stílusának jelensége. Kaposi Edit a színpadi táncokként beszél ezekről a kategóriákról. Ebben pedig kiemelt szerepe egyértelműen a csárdásnak van. Megjelenése a 19. századi városi kultúrában tette népszerűvé és nemzeti

30 Sylvain 1996:488.

stílussá. A „magyar” jelző emeli meg és teszi jelentőssé a táncot a közösség emlékezetében. Ez pedig történetileg nemcsak a színpadon való megjelenése, hanem a tudományos kutatás megindulása miatt is identikus tartalomként kiemelt szerepet kap. Látható, hogy a földrajzi kérdések mellett a tánc történeti rétegeinek értelmezése is kiemelten fontos az etnológiai irányú kutatásban, hiszen így írható le legpontosabban, legteljesebb mértékben a vizsgált falu közössége vagy vizsgált népcsoport kulturális jelenségeként értelmezett tánc kultúra. Ez pedig azért kiemelten lényeges, mert a közösség táncában megjelenő tánc folklorisztikájának történeti jellege utal a közösség tudástartalmára. Ezek az elkülönülő stílus kategóriák az elinduló tánc kutatásban külön szakterületekké válnak. Tehát a közösség tánc kultúrájában gyakorolt táncok Kaposi Edit bodrogközi példája alapján nemcsak a magyar táncot, hanem az európai táncdivat elkülönülő kategóriát is megmutatta. A szimbolikus kultúramodell, mint előadás pedig egy olyan idealizált képet mutat a falu közösségről, ami a valóságban már nem feltétlenül létezik. Mégis önazonosságként ez lesz az a felvállalt tartalom, amit a kívülállók számára mutatnak magukról. A történeti társastánc kutatása elsősorban Szentpál Olga szakterülete lesz, a modern társastáncok és a későbbi versenytáncok kiemelten Kaposi Edit kutatási szakterületévé válnak. Az 1950-es évektől a néptánc kutatása a nyelvészeti modell alkalmazását tartja elsődlegesnek, ezért ezek az említett szakterületek többé nem az etnológiai kutatás irányvonalát képviselik az alakuló tudományos kánonban, ami egyben a tánc történeti vonal leválását is eredményezte.

Kaposi Edit további munkái

Kaposi Edit kutatómunkája nemcsak a bodrogközi kutatást jelenti. Gyűjtéseket végzett a Néptudományi Intézet keretei között a Hajdú-Bihar megyei Derecskén, Kismarján, Nádudvaron és Pocsajon, a Tolna megyei Bátán, a Pest megyei Galgahévízen és a Veszprém-megyei Zalaváron.³¹ A Néptudományi intézet megszűnése és a Táncszövetségben végzett munkája után az 1951-ben megalakuló Népművészeti Intézetben dolgozott. Ez az intézet, ahogyan a táncszövetség is, az ifjúsági mozgalmak kötelezően gyakorolt táncjaihoz szükséges

31 Kaposi 1952:84-86. A Pocsaji lakodalmi szokásokat rögzítő kutatásának kézirata a Néprajzi Múzeum archívumában található.

tartalmak megteremtésén és terjesztésén fáradozott. Mint szakmai szervezet, működése a mozgalom irányítása, továbbképzése, megfelelő oktatási segédanyagokkal ellátása volt. Az 1950-es években az ideológiai szorítás miatt a kiemelten preferált stílus egyértelműen a néptánc volt. Népművészeti Intézet végezte el a még fellelhető magyar táncfolklór felgyűjtését. A felgyűjtött táncfolklór szolgált alapjául ezeknek az újonnan készített koreográfiáknak, ami elsősorban az ifjúság betanított színpadi táncait és közösségi tömegtáncait jelentette. Kaposi Edit munkája így az oktatási segédanyagok elkészítése és a megjelenő és működő számos együttes szakmai minőségének ellenőrzése volt. Ebből az időszakból két kiemelkedő műve az 1952-ben megjelent *Népi táncainkról* és Maác László szerzőségével közös, 1958-ban megjelent *Magyar népi táncok, táncos népszokások* könyve volt. Ez a könyv részben bővített és szerkesztett változata az első, a *Népi táncainkról* címet viselőnek.³² A könyv a Néptudományi Intézetben végzett munkára támaszkodik, annak eredményeit összegzi. A magyar táncagyomány típusai (mint gyermektáncok, női táncok, férfi táncok, vegyes kör-, páros- és csoporttáncok) mellett az emberi élet fordulóihoz, a munkaalkalmakhoz és a szokásokhoz kapcsolódó táncalkalmakat is leírja. Mozgás- és táncjellegeket vet össze Kaposi Edit történeti forrásokkal, ami azt gondolom, 1948-ban elkezdett munkásságának folytatásaként, a történeti táncfolkloriztika megalapozásaként értelmezhető. Kiemelkedő a feyvertáncok, a verbunkos tánc és a csárdás tánc típusainak elemzése. Sajnálatos tény a második kötetrel kapcsolatban az, hogy pont azok a részek maradtak el belőle, amik a történeti táncfolkloriztika kutatási irányvonalát támogatták. Az első könyvhöz képest az 1958-as kiadás visszafogott-fojtott, inkább folklorisztikai irányvonalat képviselő, elsősorban a „szakmabeliek” számára elkészített szakkönyvben kizárólag a magyar néptánc-szokásokhoz kötődő, azok formai alakulását őrző tánc típusok leírása található.³³ A két könyv kiadása között eltelt időszakban a tánc kutatás jelentős mértékű változása és előrehaladása volt tapasztalható. Köszönhető ez az újabb generáció csatlakozásának, Pesovár Ernő és Ferenc, Maác László és Martin György is ebben az időszakban került ki az egyetemről és csatlakozott az intézetben folyó

32 Kaposi 1952.

33 Ez a könyv erősen támaszkodik a Lajtha–Gönyei féle tánc típusokra vonatkozóan megállapított kategóriáira. Lásd Lajtha–Gönyey 1941 Magyarországi Néprajza IV. Tánc fejezete.

munkájához. Frissen végzett kutatókként tetemes mennyiségű gyűjtéssel támogatták a Népművészeti Intézet kutató tevékenységét. Ez idézhette elő a célirányosan csak néptánc kutatással foglalkozó kutatók szemléleti és szakterületi elhatárolódását.³⁴ Kaposi Edit ekkor a tánc történeti rétegei, a magyar társastánc kultúra feltárása felé fordult, ahogyan ezt bizonyítják az 1950-es évek közepén megjelenő írásai Balassi Bálintról, vagy Szöllősy Szabó Lajosról írt tanulmányai.³⁵ Kaposi Edit szakterülete ettől az időszaktól kezdve, majd hangsúlyozottan az 1960-as évektől a táncmesterség, a társastáncok és a versenytánc kutatása, népszerűsítése és terjesztése volt. Hagyatékában számos nemzetközi, idegen nyelvű szakkönyv fordítása megtalálható, amelyek számára hozzáférhetőek voltak, és ami alapján folytatta a társastánc történetének, jelenkori fejlődésének és változásának kutatását. Munkásságának páratlan gazdagsága mutatja tájékozottságát, felkészültségét és a téma iránti állandó érdeklődését.

Összegzés

Kaposi Edit személyében olyan kutató képe rajzolódik ki, aki a Muharay Elemér által elképzelt haladó szemléletű, a hagyományt értékként tekintő fiatalat testesíti meg. Munkássága kezdeti időszakában kivételesen élesen látta az általa felgyűjtött, feltárt terület közösségét és annak tudástartalmát. Kaposi Edit kutatásában a közösség zártságának köszönhetően az emlékezeti térben különböző síkokon jelenik meg az idegen képe. A népi tudás több emberöltőre visszatekintve az iskolában tanult ismereteire támaszkodik. A táncjalapozatban a közösség által őrzött hagyomány mellett megjelennek a városból érkező táncdivat tanított táncai. A táncban megjelenő emlékezeti terek a nemzetihez a csárdást kapcsolják, a katonához a verbuválás, a verbunk és a jó táncos fogalomköre kapcsolódik. Így ez a közösség belső szokásaihoz kapcsolódó tánc tartalom. Ami a közösség életére hatást gyakorol, az idegen pozitív és negatív képeit világítja meg a pásztor, a betyár, valamint az osztrák, a román, az orosz alakjában. Amit pedig kifelé mutat a falu, ami reprezentációs cselekvésként a gyöngyösbokrétára színpadi táncá avanszáló stílusát jelenti, mint „felélesztett” hagyomány-szellemi skanzen. Hitelesség, eszmei érték

34 Az oktatási intézményekben tananyag és a tudományos szemlélet változása egyaránt az 1950-es évtől markánsan az orosz példa követését tekintette feladatának.

35 Kaposi 1954; 1955.

és tartalom tekintetében nem hagyhatjuk figyelmen kívül a falu közösségének értékrendjét, az őket érő történelmi hatásokat és a kultúráváltozás életkorhoz köthető szakaszait. A történelmi korszakhoz kapcsolódó változások szellemi folklórra-táncéletre gyakorolt hatása Kaposi Edit kutatásának eredményei alapján természetes folyamatként nyilvánul meg a falu zárt közösségében is. A Néptudományi Intézet munkájához kivételes eredményekkel járult hozzá Kaposi Edit kutatómunkája. Az eredmények értékelésében kiemelkedő szerepe van a társasági táncművelés időszerű változások követésének. Kaposi Edit a történelmi táncfolkloriztika alapjait teremtette meg méltánytalanul feledésbe merült munkáiban. Az 1950-es években kettéváló folkloriztikai és tánc-történelmi irányvonal a kezdeti eredményeket nem tartotta fontosnak. Pedig azt kell belátni a tánc kutatásával kapcsolatban, hogy koncentráltan a 19. századi és a 20. századi táncművelés írásos emlékeinek összehasonlító vizsgálata igazán előremutató eredmények feltárására adtak és adnak lehetőséget. A város és a vidék interakciója itt is bizonyíthatóan megmutatkozik. Ehhez pedig nem hagyhatjuk figyelmen kívül a város kultúrájának-táncéletének változásait és frekvenciált területeit. Kaposi Edit munkássága, kutatói habitusa és eredményei minden magát kutatói pályára lépő tanítvány számára példaként szolgál. Isten éltesse 100. születésnapján Kaposi Editet! Emlékezzünk rá tisztelettel kutatói kiválóságának méltó megbecsülésével.

Felhasznált szakirodalom

- Ábrahám Nóra 2022 *Hagyomány a városban – Folklórjelenségek megjelenési formái és szimbolikus jelentései a város populáris kultúrájában a 20. század fordulóján. Kultúra és Közösség*, IV. folyam XIII./4:101-121.
- Belényessy Márta 1958 *Kultúra és tánc a bukovinai székhelyeknél*. Magyar Néprajzi Társaság könyvtára, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Berlász Melinda szerk. 1998 *Vass Lajos emlékezete*. Püski Kiadó, Budapest.
- Halbwachs, Maurice 2021 *Az emlékezés társadalmi keretei*. L'Harmattan Kiadó – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Specimina Ethnographica sorozat (sorozatszerkesztő: Keményfi Róbert).

- Kaposi Edit 1948 *Tánc a bodrogközi Cigádon* – doktori disszertáció (kiadatlan kézirat), Kaposi Edit kéziratok hagyatéka, OSZMI Táncarchívum fond 58.
- Kaposi Edit 1952 *Népi táncainkról*, rövid néprajzi áttekintés táncoktatók és táncsoportok részére. Művelt Nép Kiadó, Budapest.
- Kaposi Edit 1999 *Bodrogköz táncai és táncélete 1946–1948*. Planétás Kiadó, Budapest.
- Kaposi Edit – Maác László 1958 *Magyar népi táncok, táncos népszokások*. Bibliotheca Kiadó, Budapest.
- Karácsony Zoltán szerk. 2004 *Magyar táncfolkloriztikai szövegyűjtemény I*. Gondolat Kiadó – Európai Folklór Intézet, Budapest.
- Kardos László 1980 *A Fényes Szelek nemzedéke I-II*. Akadémiai Kiadó Budapest.
- Kósa László 2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lajtha László – Gönyei Sándor 1941 *Magyarország Néprajza IV. kötet – szellemi folklór*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Pataki Ferenc 2005 *A NÉKOSZ-legenda*. Osiris könyvtár, Budapest.
- Róka Gyula 1924 *Modern táncok albuma*, szerzői kiadás, Budapest.
- Sylvain, Renée 1996 Leo Frobenius. From „Kulturkreis to Kulturmorphologie”. *Anthropos*, Bd. 91, H. 4./6:483-494.
- Újszászy Kálmán 1936 *A falu, útmutatás a falu tanulmányozásához*. Kisfaludy László Nyomdája, Sárospatak.
- Varga Sándor Frigyes 1939 *Bevezetés a táncirodalomba*. Stephaneum Nyomda, Budapest.
- Weber Edit, Elekesné 1935 *Magyar táncok – vezérkönyv a magyar táncok tanításához*, Stephaneum Nyomda, Budapest.

Egyéb források

- Kaposi Edit 1946-48-as időszakból származó gyűjtési, cédulás feljegyzései, valamint 1950-51-ből származó dokumentumai, Néprajzi Múzeum Archívuma
- Országos Táncmesterképző dokumentumai, OSZMI Táncarchívum
- Kaposi Edit gyűjtésének nyilvánosan hozzáférhető forrása Maruzsenszki Andor feltöltésében található: https://www.youtube.com/watch?v=dUng_cZrKIY

Absztrakt

A két világháború között működő divatszalonok tevékenysége fontos szerepet játszott a gazdasági és a kulturális modernizációban, valamint a polgári értékrend kialakításában. A zsidó származású tulajdonosokat szakmai felkészültségük és tudásuk alapján ítélte meg a társadalom, valamint a megrendelői kör, ez az üzleti kapcsolat erősítette meg társadalmi beágyazottságukat. Legtöbbjük számára a zsidósághoz kapcsolódás kulturális gyökereket és nem valósi kötődést jelentett. Az antiszemita törvényeket, majd a német megszállást követően azonban társadalom faji alapon különböztette meg, rekesztette ki és deportálta őket. Tanulmányom Dünn Alice szalonjának történetét, a tulajdonos társadalmi szerepét és beágyazottságát vizsgálja, valamint elemzi, hogyan vált egyéni sorsa a történelem részévé.

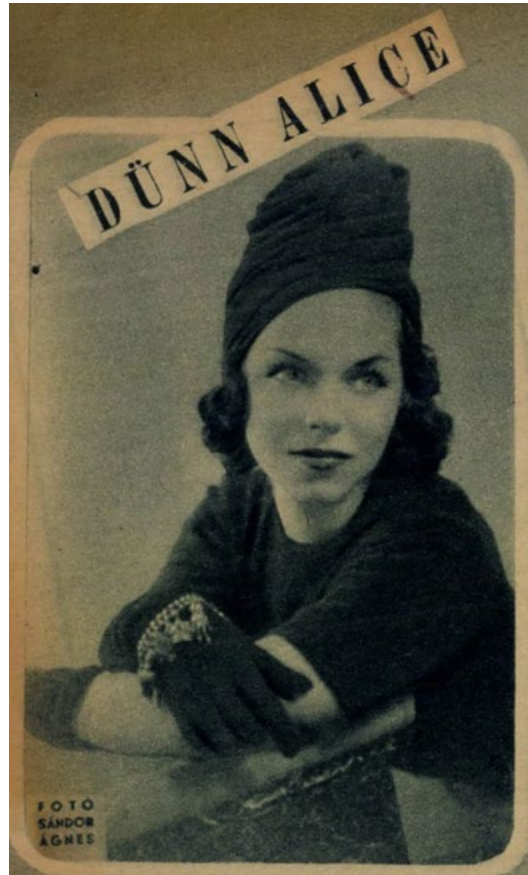
Abstract

The activities of the fashion salons operating between the two world wars played an important role in economic and cultural modernization, as well as in the formation of bourgeois values. The owners of Jewish origin were judged on the basis of their professional preparation and knowledge by society and by the circle of customers, this business relationship strengthened their social embeddedness. For most of them, connection to Judaism meant cultural roots and not religious affiliation. However, after the anti-Semitic laws and then the German occupation, society differentiated, excluded and deported them on the basis of race. My study examines the history of Alice Dünn's salon, the owner's social role and embeddedness, and analyzes how her individual fate became part of history.

Bevezetés

Az 1930-as évek elitjének öltözködésében meghatározó szerepet tölthettek be a Pest belvárosában lévő divatszalonok, melyek társadalmi státuszuknál

fogva alakították, formálták a mindennapok divatját. Mivel a szalonok modelljeiről a képes magazinok rendszeres tudósításokat közöltek, így tevékenységük az elit reprezentációján keresztül jelentős befolyással bírt a kollektív reprezentációra. Egy-egy divatszalon működésének, valamint tulajdonosának társadalomtörténeti megközelítésével, az egyéni sorson keresztül annak a társadalmi csoportnak jellemzői is leírhatók, amelyhez az egyén tartozik (Gyáni 1997).

*Dünn Alice
Film Színház Irodalom 1942_14*

Dünn Alice divattervezőként a pesti dámák öltözködési stílusát alakította az 1930-as években. Számos üzletasszony között egyike volt azoknak, akik a pesti Belvárosban divatszalonot működtettek, és akik egy évtizeden keresztül ruhamodelljeikkel irányították az öltözködés kultúráját,

meghatározták a pesti divatot. Sikeres pályáját a német megszállás és a nyilas hatalomátvétel kettétörte, a zsidó származású divattervezőt internálták, majd az auschwitzi koncentrációs táborba deportálták.

Tanulmányom Dünn Alice szakmai pályájának alakulását, társadalmi kapcsolatait vizsgálja, valamint azokat az életeseményeket 1944 és 1946 között, amelyek túlmutattak egyéni sorsán és a történelmi helyzetből adódóan egy tágabb kontextusba kerültek. Az esettanulmány arra is kitér, hogyan próbált a koncentrációs táborban átélt borzalmak helyett a túlélésre fókuszálni, és hogyan építette újra identitását (Vasvári 2009).

Dünn divatház

Dünn Manó¹ 1903. augusztus 9-én, Budapesten kötött házasságot Klein Zirl Henriettával. A házassági anyakönyv szerint mind a vőlegény, mind a menyasszony² Galíciában született, osztrák állampolgárként, arról viszont nincs rendelkezésre álló adat, hogy az izraelita vallású szabósegéd és felesége, a szintén izraelita vallású varrónő pontosan mikor jött Budapestre. A házassági anyakönyvben budapesti lakcímeikkel jegyezték be őket, így lehetséges, hogy gyerekként, a családjukkal együtt vándoroltak el Galíciából, az 1880-as, 1890-es évek környékén. Ez azért érdekes, mert a századfordulóra megszűnik, vagy jelentéktelennek tekinthető a külső migráció, miközben a politikai közbeszédben galíciai zsidó bevándorlásról folyt diskurzus. A politikai elit és a zsidó polgárság úgy vélte, hogy a keletről nagyszámban érkező zsidó bevándorlók veszélyeztetik a zsidó integrációt, míg a századfordulón készült statisztikai adatok alapján szó sem volt tömegekről (Konrád 2018).³ Ezzel szemben jelentősnek mondható az ország belseje felé, vidékről a fővárosba irányuló migráció, amely nagyban hozzájárult a századfordulót követő gazdasági fellendüléshez, valamint számos zsidó család esetében az anyagi és a társadalmi felemelkedéshez.

1 Házassági anyakönyv szerint Din Manes, később a halotti anyakönyvi kivonatban (1932) Dünn Manóként szerepel, valamint fiának, Dünn Ernőnek a házassági anyakönyvében a következő bejegyzés olvasható: „A vőlegény valamint atyja a közéletben 'Dünn' családnéven ismeretes” (1936).

2 Dünn Manó 1874-ben született, Topolnica községben, Klein Zirl Henrietta 1881-ben, Lembergben.

3 „Budapesten 5146 külföldi és 1010 magyar honos galíciai születésű zsidó tartózkodott, összesen 6156 fő, vagyis a budapesti zsidóság 3,64%-a” (Konrád 2018:56).

*Dünn modell
Film Színház Irodalom 1941_22*

Dünn Manó esetében is hasonló fordulat következhetett be. Lehrer Adolf⁴ női divatüzletében mint szabósegéd dolgozott a Kristóf tér 2. szám alatt. Azonkívül, hogy a mesterségét professzionális szintre emelte, láthatta, hogyan fejlődött a Belváros a századfordulón, hogyan formálódott a modern városi élet, ahol az utca a reprezentáció terévé alakult át. A Kristóf téri üzlet vendégkörének bővülésével tapasztalhatta a felpezsdülő társasági életet (színházi premierek, bálók, főúri esküvők, sportversenyek), melyekre újabb és újabb ruhák készültek. A szabósegédből mesterré avanzsáló Dünn Manónak szakmai tudása elegendő alapot adott arra, hogy az egykori szabósegéd is reagáljon a felgyorsuló társadalmi mobilizációra és az urbanizációra, és 1906-ban megnyissa női divatszalonját a Nádor utca 5. szám alatt.

4 Dünn Manó esküvői tanúja, szintén galíciai születésű.

*Dünn modell
Film Színház Irodalom 1942_37*

Az üzlet hamar ismert és sikeres lett, így jelentős bevételt hozott a tehetséges szabómesternek, akinek 1917-ben a Váci utca 9. szám alá költözött át, ami lakhelye és szalonjának helyszíne is lett. A kényelmes anyagi körülmények között élő Dünn-család három gyereke, László, Ernő és Alice⁵ idegennyelvi, művészeti és zenei magánórákra járt. A két fiú egyetemi továbbtanulását az 1920-ban meghozott XXV. törvénycikkely tette lehetetlenné, ami korlátozta a zsidó származású hallgatók számát a felsőoktatásban. A numerus claususként elhíresült törvény miatt László és Ernő kénytelen volt lemondani a diploma megszerzéséről, és részt vállalni apjuk üzleti tevékenységében, László divatüzletbe társult be, míg Ernő szőrmeszalonnal részleget alakított ki apja üzletén belül. Dünn László emellett bekapcsolódott

5 László 1903-ban, Ernő 1907. július 20-án, Alice 1913. január 12-én született.

a szakma szervezeti életébe, mint a Nőiruhakészítők Országos Szövetségének (NOSz) igazgatósági tagja, és rendszeresen publikált a Szövetség szaklapjában, a *Magyar Divatiparban*.⁶

Galíciából induló szabósegéd családjának felemelkedése is mutatja, hogyan érvényesült „a zsidó vallási fegyelem, intellektualizmus és önkontroll” a vállalkozói réteg „munkamoráljában, szakmai etikájában, gazdasági racionalizmusában, mely a magyarországi zsidóság egyedülállóan gyors társadalmi felemelkedésének minden bizonnyal egyik zálogát képezte” (Karády 1997:22). Dünn Alice esetében az iskolaválasztás feltehetőleg hosszútávú befektetésnek számított, mivel olyan tudásra tehetett szert, ami később segítette az önálló egzisztencia megteremtésében.

Alice az elemi iskolát 1919 őszén kezdte, egy évvel az első világháború befejezése és fél évvel a Tanácsköztársaság bukása után a Budapesti Deák téri Ágostai Hitvallás Evangélikus Testvéregyházak Elemi-, és Polgári Leányiskolájában. Az első világháborúban a tanári kart besorozták, a Tanácsköztársaság alatt az iskolát államosították, ezért az 1919/1920-as tanév a tervezett átalakítások és reformok helyett a régi oktatási rendszer keretei kezdődött meg. Alice az első négy év elvégzése után a Budapesti IV. kerületi Községi Gizella királyné Leánygimnáziumban folytatta a tanulmányait. Feltehetően a Deák téri iskola kialakulatlan helyzete⁷ miatt döntöttek a szülők az iskolaváltás mellett. Az 1884/85-ben alapított polgári leányiskola az 1917/1918-as tanévben emelkedett gimnáziumi rangra. A fenntartó a csökkenő létszám érdekében egészítette ki a képzést, valamint különórákat is biztosított a diákok számára. 1922-ben az iskola felvette Gizella királyné nevét vette fel, ezzel is növelve az intézmény patináját (Mann 2005). Alice az iskolai értesítő szerint jó eredménnyel végezte tanulmányait, ennek ellenére átírták a Skót Misszió által alapított Református Egyház Skót elemi és polgári leányiskolájának továbbképzőjébe.

6 *Magyar Divatipar*, a Nőiruhakészítők Országos Szövetségének és a Nőiszabók Anyagbeszerző és Termelő Szövetkezetének hivatalos lapja. Szerkesztője Moór Jenő volt. 1919-1938. között jelent meg. 1938-ban, az első zsidótörvény részeként, a XVIII. tv. sajtórendészeti rendelkezése alapján az állami rend megóvása „érdekében” betiltották.

7 1932-ben megjelent Iskolai Értesítő is az elmúlt 14 év nehézségeiről, az iskola átalakításának elmaradásáról számolt be. „A háború után beállott gazdasági válság következtében iskolánk működéséről 1918 óta nem jelent meg értesítő” (Budapesti Evangélikus Elemi Iskola 1932:3).

A Skót egyház 1841-ben hozta létre a magyarországi állomáshelyét, melynek egyik főtevékenysége a zsidók között az evangélium hirdetése. A misszió által alapított elemi iskola 1907-től elemi és polgári leányiskolává alakult át, ahova nagyszámban nyertek felvételt zsidó családok lányai is. Az igen magas tandíj és egyéb költségek⁸ azt is igazolják, hogy jómódú, a polgárság felsőbb rétegéhez tartozó családok írták be lányukat, valamint azok a zsidó családok, akikben felmerült a vallásváltás kérdése. Elképzelhető, hogy a Dünn-család is képzés mellett ennek lehetőségét sem vetette el.

A két éves képzésen a diákok bibliatörténetet, magyar és német irodalmat, francia és angol nyelvet, valamint kereskedelmi számtant tanultak (Beveridge 1927), emellett az iskola különórákat biztosított zongora- és svéd torna órákból. Mivel a szülők eddig is komoly hangsúlyt fektettek arra, hogy Alice nyelveket és zenét tanuljon, lehetséges, hogy ezért esett a választásuk az iskolára. A félig bentlakásos diáklány a továbbképző két évfolyamából végül csak egy évet végzett el, miután az iskola jelentkezők hiányában nem indította el a 2. évfolyamot. Elképzelhető, hogy a kezdődő válság több családnál is a továbbtanulást akadályozta meg (Mann 2005).

A világra nyitott, fiatal lány, amikor csak tehetett, ruhákat rajzolt. Tehetségét és tudását Jaschik Álmos magániskolájában tökéletesítette, ahol az ismert festő- és iparművész a rajztanítás mellett a színpadi ruhák és díszletmakettek készítését is megtanította tanítványainak. Alice egyik kedvenc szórakozása a mozi volt, és az amerikai filmek varázslatos és csillogó világában élt, arról álmodozott, hogy egyszer Amerikába költözik és csodálatos kosztümöket fog tervezni, mint példaképe, a neves hollywoodi tervező, Adrian Greenberg.⁹

8 Továbbképző éves tandíja 160 pengő + 12 pengő beiratkozási díj, míg a polgári iskola tandíja 64 pengő + 12 pengő beiratkozási díj. A félbentlakásos tanulóknak havonta 45 pengőt kellett fizetni az ellátásért, „ezenkívül fizetendő még iskolai tandíj, orvosi kezelés díj, edénypénz, zenedíj, francia tandíj” (Református Egyház Skót elemi és polgári leányiskolája értesítője 1927:33).

9 „Though beautiful things and rich tradition were among my greatest fascinations, I came to have an entirely different obsession. My mother consented, after I finished homework, to my visiting matinee performances of the cinema downstairs – The Corso Mozi. It showed movies of Chaplin, Tom Mix, Clara Bow (my all-time favorite), Marion Davies, Harold Lloyd, and Milton Sills. “Mother”, I would shout when I got home, “when I grow up I want to live in America. I love everything I see in the movies. The people are so different from us” (Dunn 1991:18).

Belvárosi divatszalon

A Kígyó tértől (mai Ferenciek tere) induló, a Váci-, illetve a Koronaherceg (később Petőfi Sándor utca) utcán keresztül vezető és a Gizella térig (mai Vörösmarty tér) tartó Belváros pezsgő üzleti és társasági élet színhelye volt, ahol díszes kirakatok csábították a vásárlókat. A pesti Belváros kiterjedt szolgáltatásai a nagyvárosi társadalom sokrétű ízlését és fogyasztói igényét elégítették ki, melyeknek egyik mozgatórugója a ruházati kisipar volt (Gyáni 2000). A Dünn-család jó érzékkel választotta ki Alice divatszalonját, a Türr István utca 5. szám alatt. Egyrészt az üzlet közel volt a család lakásához,¹⁰ másrészt a Türr István utca kötötte össze a Váci utcát és a Duna-parti korzót, a bevásárlások helyszínét és a reprezentáció színterét.

A Dünn-szalón 1935-ben nyílt meg, bővítve ezzel a Dünn-divatbirodalom portfólióját. Az angol stílusú modelleket kínáló divatszalon megnyitására a *Színházi Élet* magazin divatrovata is beszámolt. „Az angol stílusról előnyösen ismert Dünn szalón egyik tagja, finom nyugati hangulatú üzletet nyit e héten a Türr István utca 7-ben. Londonban egyre nagyobb tért hódít a jersey és kézzel kötött ruha, mert minden időben nélkülözhetetlen és remekül kihatározható. Ezt vezeti be Dünn Alice új üzletében külföldi tanulmányai alapján” (*Színházi Élet* 1935:80). Ahogy a nevesebb divatszalonok, a Dünn szalón is arra törekedett, hogy évente négy bemutatót tartson, szeptemberben az őszi divatot, decemberben az estélyi ruhákat, márciusban a tavaszi újdonságokat, míg májusban a nyári kollekciót mutatta be a meghívott vendégeknek. A divateseményekről Guthy Böske, a korszak ismert divatújságírója¹¹ rendszeresen tudósításokat írt a rovatában. A divatra és a szalónok preferenciájára nagy befolyással bíró szerkesztőnő szerint, Alice a pesti Belváros egyik legtehetségesebb tervezője volt. A fiatal tervezőnő munkáit, egyedi stílusú, angol eleganciájú kollekcióját szívesen reklámozták más lapok divatrovatai is. Miután az 1938-as sajtórendészeti törvény¹² betiltotta a *Színházi Életet*, új képes magazin, a *Film, Színház, Irodalom* jelent meg a

10 IV. kerület Váci utca 9. II. emelet.

11 Guthy Böske 1928 és 1938 között szerkesztette a *Színházi Élet* magazin divatrovatát.

12 1938-ban, az első zsidótörvény részeként, a XVIII. tv. sajtórendészeti rendelkezése alapján az állami rend megóvása „érdekében” betiltották kétszáz zsidónak mondott lapot, és felállították a sajtókamarát (Sipos 2012). A betiltás a *Színházi Életet* is érintette.

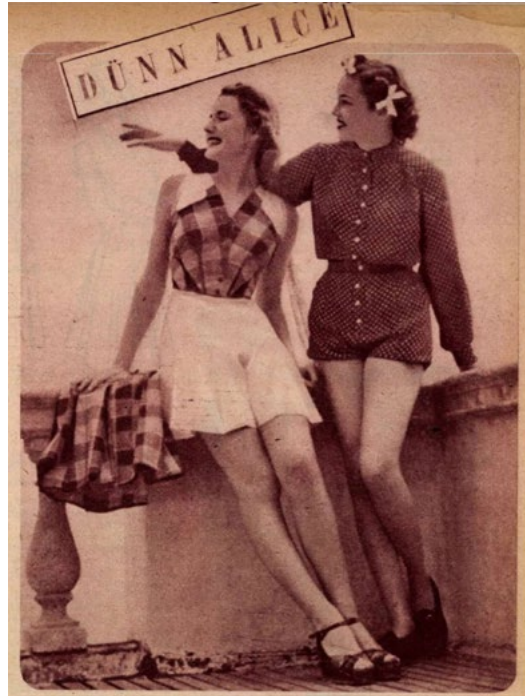
lappiacon, mely szintén kiemelt figyelmet fordított a divatra. A rovat vezetője, Faragó Baba¹³ is hamar a Dünn szalon egyik méltatója lett. „Mint mindig, most is élmény volt Dünn Alicenél járni, aki méltó képviselője annak, ami ízlést, stílust, ötletet jelent” (Film, Színházi, Irodalom 1942). Guthy Böske és Faragó Baba a jelentős szerepet töltötték be a két világháború közötti divatújságírásban, az általuk szerkesztett divatrovatok formálták a mindennapok divatját, így jelentős befolyással bírtak a kollektív reprezentációra. Az általuk kiemelt divatszalonok a hétköznapi diskurzus részévé váltak, a szalon tulajdonosai pedig ismertségre tettek szert.

Az 1940-es években átalakult a sajtópiac, a Színházi Élet helyére lépő Színházi Magazin igyekezett elhatárolódni elődjétől, miközben számos rovata megegyezett a betiltott lapéval. A divatrovatból, melyet Orpahnides Nóra szerkesztett, kiszorultak a zsidó származású divatszalon-tulajdonosok üzletei, köztük Dünn Alice szalonja is. Az üzletnek azonban ez nem okozott hátrányt, mivel ismert és népszerű volt a társadalmi elit köreiből. Az arisztokrácia és a művészelit nőtagjain kívül magyarországi nagykövetségekről, külföldi vállalatok, és cégek magyarországi képviselőitől is folyamatos megrendeléseket kapott. Mivel Alice négy nyelven¹⁴ beszélt, nem jelentett számára problémát közvetlen kapcsolat kialakítása a külföldi vendégkörrel. „Az üzletben járt sok idegen közül néhány remekül öltözködő külföldi asszony nevét jegyeztük föl a vevők névjegyzékéből: Princesse Paul Cicianoff, London, Mrs. Bain, London, Mrs. Vernon Rivers, Jersey C. S. Debby Stokirs den Haag, Mrs. J. S. Nimr, Kairó, Marquise E. Bisletti, Roma, S. Savignano, Roma, Comtesse Martin Pray, Paris, Tyl. Baronin Sweetiz de Landas, Bruxelles” (Színházi Élet 1937:86).

A Dünn szalon sikerének feltehetően több összetevője is volt, amelyek összeadódva kiemelték Dünn Alice-t a többi szalontulajdonos közül. A Dünn család is nagy figyelmet fordított a két fiú, illetve a lányok oktatására. Az idegen nyelvek ismerete, a művészeti képzés mind hozzájárult ahhoz, hogy a szalon mind a hazai, mind a külföldi vásárlók között népszerű legyen. Emellett Dünn Alice arra is ráért, hogy a divatot követő leading ladyk nemcsak a párizsi modelleket vásárolják szívesen, hanem az angolszász stílusú ruhákat is. Ebben nagy szerepet játszhatott a korszak „álompárjaként”

13 Faragó Ilona 1938 és 1944 között szerkesztette Nő címmel a Film, Színház, Irodalom magazin divatrovatát.

14 Szülei még gyerekkorában magán nyelvórákra jártatták, így hamar megtanult angolul, németül, franciául és olaszul.

Dünn modell
Film Színház Irodalom 1943_16

emlegetett Edward windsori herceg és feleségének, Wallis Simpson kultusza (Színházi Élet 1937).

Annak ellenére, hogy belvárosi üzlete egyike volt az exkluzív divatszalonoknak, hogy vendégköre politikailag és gazdaságilag befolyásos elit köréből állt, 1944 március 22-én, három nappal a német megszállást követően, elhurcolták. Nem elsősorban zsidó származása miatt, hanem politikailag tartották veszélyesnek. Miután két bátyja külföldön élt, akikkel folyamatosan levelezett, rendszeresen hallgatta az angolszász rádióadókat, vevő- és baráti köréhez angol és amerikai diplomaták, üzletemberek feleségei tartoztak. Mindez elegendő volt ahhoz, hogy Horthy-ligetre internálják.

Boriska jóslata

Miután 1932-ben Dünn Manó meghalt, az üzlet irányítását idősebbik fia, László vette át. Dünn László elismert divattervező és a NOSz megbecsült tisztviselője volt, aki a divatipart a magyar ipar egyik meghatározó ágazatának tekintette. „Az ipari munka tekintélye nálunk emelkedőben van. Ezt az úgynevezett konjunkturát a NOSz új érájának ki kell használnia. Bele kell vinni a köztudatba a divatipar emelkedett szempontjait. (...) A gazdasági leromlások

idején a mecénások helyén a polgári társadalom áll. Ennek kultúrzsomja, és igénye teremti meg azt a légkört, mely a divatnak lételeme. A magunk erősítése a polgári társadalom és öntudat erősítése is” (*Magyar Divatipar* 1933:7). A belvárosi divatszalonok tulajdonosai a magyar társadalom legurbanizáltabb rétegéhez tartoztak, akiknek üzletei komoly pénzügyi beruházással épültek ki (Gyáni – Kövér 2001). A gazdasági pozíciójuk a bethleni konszolidáció alatt tovább erősödött, de a gazdasági válságot nehezen vészték át. A helyzetükben gyökeres változás 1938 után következett be. Az első és második zsidótörvény, a német orientáció erősödése és a szélsőjobboldal politikai erősödése miatt joggal érezhették fenyegetve magukat (Gonda 1992). A Dünn-családban – mint néhány más szalontulajdonos esetében¹⁵ – felmerült a kivándorlás gondolata. Végül a két fivér hagyta el az országot, László Argentínába, Ernő az Egyesült Államokba, New Yorkba ment. A Dünn-divatházak irányítása így Alice-ra maradt, aki a további tervek szerint az édesanyjával együtt utazott volna, Párizson keresztül New Yorkba, ami Lengyelország lerohanása és a háború kirobbanása miatt meghiúsult.

1938 és 1944 között Alice egyedül vezette a divatszalonokat, melyek semmit nem vesztek addigi nimbuszukból. Ennek ellenére, egyre jobban azt érezte, hogy neki is el kell hagynia az országot. Elképzelhető, hogy ebben szerepe volt az 1930-as évek közismert pesti jósnőjének, Silbiger Boriskának,¹⁶

15 Róth Margit kalapszalontulajdonos, Rosenthal Béla, Roboz Aladárné (Dáma szalon) divatszalon-tulajdonosok.

16 Silbiger Borsika (1894–1970) orvostanhallgatóból lett az 1930-as és 1940-es évek ismert jósnője, akit Lipót- és Terézváros előkelőségei, gazdag bankárok és vállalkozók, orvosok, írók, újságírók, színészek kerestek fel. Magát grafológusnak tartotta, aki az ABC betűiből képes jellemeket elemezni. „Minden ember magában hordja sorsának fényképét, csak nem tud róla, ezen az alapon tudjuk megmondani az ember jövőjét. 50 év múlva egészen bizonyosan lesz már gép, mely fel tudja fogni a gondolatrezgést, valódi gondolatolvasógép. Forradalmat fog ez csinálni” (*Tolnai Világlapja* 1932:8). Elképzelhető, hogy népszerűsége és sikere korábbi orvosi tanulmányainak volt köszönhető, ami megkülönböztette és kiemelte a többi jósnő közül. Feltehetően nem a jövőt látta, sokkal inkább jól ismerte az emberi személyiséget, az emberi pszichét. Az elé tárt problémákból megérezhette az ügyfeleiben kavargó érzéseket és gondolatokat, amely segítették őt az adott helyzet hatékony megoldásában. „És Boriska szívesen és nagy érdeklődéssel hallgatott. Csodálatos emlékezőtehetsége volt. Nevekre, helyzetekre évek múltán is emlékezett. Voltak, akik azt állították, hogy ez volt sikerének titka” (Fedor 1970:6). Életéről Fedor Ágnes Karola és kora (1972) címmel írt riportregényt, amelyből Málnay Levente rendezett tévéfilmet (1973).

Dünn modell
Film Színház Irodalom 1942_6

aki egy alkalommal a poklok poklának megjárását jósolta meg Dünn Alice-nak. Lehet, hogy Boriska jóslata, lehet, hogy az egyre elviselhetlenebb légkör ösztökölte az utazásra. Végül, nem tudott vízumot szerezni, így a német megszállást követően őt is internálták, majd a Csepel-szigeti gyűjtőtáborból 1944 áprilisának végén Auschwitzba deportálták.

A deportálást követően megszűnt mindaz, ami addig Dünn Alice-t jelentette, az egykori üzletészony, aki évente kétszer utazott Párizsba üzleti útra, aki a divatot napra készen ismerte, a koncentrációs táborban töltött időszak alatt egyetlen alkalommal sem hozta szóba a múltját, a forgalmas Belvárosban működött divatszalon. Miközben más női visszaemlékezésekben a ruházat és az öltözködés meghatározó szerepet játszott a tábor foglyainak életében (Huhák – Szécsényi 2014), neki egyetlen élménye

volt ezzel kapcsolatban. Amikor az egyik felügyelő felismerte, a táborban fellelhető rongyokból, takarókból ruhákat készíttetett vele.¹⁷ Az egykori divattervező, aki egykor a párizsi modellek alapján teremtette meg a modern nő stílusát, a kreativitását használva éjszaka hulladékokból varrt szoknyákat, ruhákat. A múltja, a szakmai tudása, ami szinte megsemmisült a koncentrációs táborban, végül a túlélést jelentette számára. A Csehországból deportált zsidó származású felügyelő a ruhákért cserébe segített neki kikerülni Auschwitzból. A Tchopauban működő repülőgépgyárba induló munkaszázadba Dünn Alice-t is beválogatta. 1945 márciusáig a gyárban dolgozott, amikor a németek elkezdtek kiűriteni a tábor és a tervek szerint a foglyokat vonaton Németországba vitték volna, megsemmisítő táborba. Alice a vonat ablakán kimászott, ekkor francia hadifoglyok találtak rá, akik addig bújatták, míg a szövetséges csapatok el nem érték az egykori munkatábor.

A II. világháború után

1945 őszétől a pesti Belváros számos divatszalon-tulajdonosa ismét megnyitotta az üzletét, divatbemutatókat szerveztek és igyekeztek visszahódítani egykori vendégkörüket. 1945 szeptemberében a Színészek Szabad Szakszervezetének tagjai a Szitzalon modelljeiből tartottak bemutatót (*Színház* 1945), egy hónappal később a budapesti választásokra érkező külföldi újságíróknak Rotschild Klára szalonja szervezett divatrevüt (*Világosság* 1945).

Eközben a nyugati megszállási övezetben Dünn Alice a Vöröskereszt segítségével Franciaországba utazott, majd 1946 tavaszán megérkezett az Egyesült Államokba, a családjához. Ezalatt egykori divatszalonjában bemutatót szerveztek, amit az ő neve fémjelzett. „A pesti társaság hölgyeinek érdekes divateseményben volt részük vasárnap délelőtt. Dünn Alice utóda divatrevüt rendezett az egyik dunaparti kávéházban, hogy bemutassa a legújabb őszi és téli modelleket. A rangját és nivóját ennek a bemutatónak Dünn Alice neve adta meg, akinek utóda Drach Ilonka nem maradt hűtlen a tradíciókhoz” (*Szivárvány* 1946:28). A divatújságíróknak és a vendégkörnek még mindig Dünn Alice jelentette a minőséget. „A bemutatóra minden talpalatnyi hely ’elkelt’, ami természetes is, hiszen Dünn Alicékat minden jól öltözőkűdő pesti nő ismeri” (*Színház* 1946:26). Valószínűleg a pesti hírek nem értek el New Yorkba, ahogy

a budapesti divatszakemberek és a megrendelők sem tudták, mi történt a neves divattervezővel.

Közvetlenül a világháború előtt, majd az 1940-es évek elején Dünn Alice neve fogalom volt a pesti divatdámák között. A koncentrációs táborban elvették a nevét, eltűnt a divattervezői identitása, megsemmisült az egész múltja. Ahhoz, hogy mindezt visszanyerje, és újjászülethessen, egy saját üzletre volt szüksége, 1948-ban nyitotta meg az 50th Avenue 320 szám alatt Alice Dunn–Alterations, Designing, Consultation üzletét.

A további szakmai pályája a korabeli magyar nyelvű külföldi sajtó hirdetéseiből követhető nyomon, miszerint alkalmazottakat keres az üzletébe (*Magyar Jövő* 1948). Budapesten az 1940-es évek végén még mindig márkanévnek számított Dünn Alice neve, amit a Drach Ilona vezetett üzlet hirdetései igazolnak (*Világ* 1948). Későbbi információk, vagy források nem találhatók sem a budapesti, sem a New York-i divatszalonról.

Az újrakezdés lehetősége személyiségében rejtett, a jövőbe vetett hitét a családból hozott szellemi örökségéhez való viszonyulása adta. A deportálás és a koncentrációs tábor pokla után New Yorkban új otthonra talált, férjhez ment és üzletet nyitott, vagyis arra a kultúrára és hitre támaszkodott, ami egykor identitását is megalapozta, a saját feltételeinek megfelelő, önmaga sorsát alakító vállalkozó szellemét. Habár Dünn Alice a Horthy-korszakban nevelkedett és szocializálódott, de nem a kor merev, a női szerepről sztereotípiákat kialakító identitásmintát követte, hanem a családból hozott vállalkozó kedvet, nyitottságot és hitet önmagában és istenben. Mindez segítette akkor is, amikor egy adott történelmi helyzetben átlépte a szabályokat, és meglátta a lehetőséget ott, ahol mások nem próbálkoztak volna.¹⁸

18 „I could feel the adrenalin coursing through my veins as I pushed down on my right foot and straightened my knee. I stood there, up off the ground, clutching at the wall for a finger hold, when suddenly the train lurched forward again. I was thrown off my perch on top of someone below me. It was a man, a fairly young man in his thirties, I judged. He was furious, shouting and cursing at me in Hungarian (...) The train was beginning to speed up now. I quickly climbed down the ladder, but when I got to the bottom rung I froze in place. I knew that I would have to jump off, but the fear of falling to the ground from the moving train seemed almost insurmountable. “Jump, you fool!” I commanded my body. Obediently, my arms pushed off” (Dunn 1991:130-131).

17 A könyv 13. fejezete Aufseherin Margit címmel.

Összegzés

Dünn Alice-zal először 1986 novemberében¹⁹ készült interjú, öt évvel később pedig megjelentette visszaemlékezését. Az egykori divatszalon-tulajdonos negyvenöt év távlatából idézte fel, hogyan vált valóra Silbiger Boriska jóslata. Habár a deportálást követően még maga sem tudta, mit jelentenek jós-nő szavai, hitt abban, hogy van esélye a túlélésre.²⁰

A divatot irányító divatszalonok kívül álltak a politikai eseményeken, hiszen a ruhák szabásvonalai, vagy a szövetek mintái mindössze a reprezentáció kellékeinek tekinthetők. A tevékenységük sem kapcsolódott ideológiákhoz, mert egy angol kosztüm tervezése nem az angolszász, vagy szövetséges politikai erők melletti elköteleződést jelentette, hanem egy divatstílust. A pesti Belvárosban divatszalonot működtető zsidó származású tulajdonosok, így Dünn Alice is szakmai tudása és tevékenysége révén került kapcsolatba a politikai és a gazdasági elit szereplőivel. Hasonlóan, egy korábbi tanulmányomban szereplő Förstner nővérekhez,

akik szintén ismertek és elismertek voltak az elit köreiből. A Förstner nővérek, vagy a Dünn-család sikeres vállalkozása, a jómódú polgárság körébe való felemelkedése és társadalmi megbecsülése részben az elitnek mint megrendelői körnek is köszönhető. A zsidótörvények nem korlátozták a szalonok forgalmát, a vendégkör nem fordult el tőlük. A német megszállásig a divatot irányító szakembereknek tekintették őket. 1944. március 19-ét követően azonban a magyar társadalom nem tekintett rájuk másként, mint zsidókra. Az egyén, aki addig a történelmen kívül állt, már nem számított individuumnak, hanem stigmatizált csoportjának egyike lett.

Felhasznált szakirodalom

(Fedor) 1970 Emlékezés Silbiger Boriskára és korára. *Magyar Nemzet* (26) 82:6.
„Apróhirdetések” 1948 *Magyar Jövő* (47) 281:4.

19 Az interjú a Fern Niven for the National Council of Jewish Women megbízásából készült, jelenleg a washingtoni United States Holocaust Memorial Museum honlapján található meg.

20 „I sense your survival ... by means of difficult choices and decisions ... your survival in both body and spirit (...) And, above all, remember to rely on your intuition and inner strength to get you through your travails.” (Dunn 1991:3-4.)

- „Budapest ismét Közép-Európa divatközpontja lesz” 1945 *Világosság* (1) 88:4.
„Olvashatunk-e a jövő titkos könyvében” 1932 *Tolnai Világlapja* (32) 1:6-9.
„Oral history interview with Alice Adler” 1986 <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn510721> (Letöltés: 2022.09.02)
Beveridge Vilmos 1927 Előszó. *Református Egyház Skót elemi és polgári leányiskolája értesítője az 1927–1928. évről és jelentés a leánynevelőintézetéről*. Budapest.
Dunn, Alice Adler 1991 *Boriska's Prophecy: A True Story of Survival and Renewal Never Told Before*. Acropolis Books Inc., Longboat Key, Florida.
Dünn László 1933 A munka becsülete. *Magyar Divatipar* (15) 12:7.
Dünn-szalón 1948 *Világ* (4) 910:3.
Faragó Baba 1942 Dünn Alice. *Film, Színházi, Irodalom* (5) 23:o.n.
Fenyves Katalin 2009 Zsidó önreprezentáció, személyes irodalom, történelem. Források és forráskritikai megjegyzések a zsidó önábrázolás tanulmányozásához. *Sic Itur Ad Astra* (20) 59:73-98.
Guthy Böske 1935 Divatmazsolák. *Színházi Élet* (25) 49:80.
Guthy Böske 1937 Divatmazsolák. *Színházi Élet* (27) 35:86.
Guthy Böske 1937 Nyári útinapló. Találkozásom a windsori hercegnével. *Színházi Élet* (27) 35:40-43.
Guthy Böske 1937 Windsor hercegné átvette a divatirányítást a hölgyvilág körében. *Színházi Élet* (27) 25:76-80.
Guthy Böske 1945 22 divathír. *Színház* (1) 6:28.
Guthy Böske 1946 Dünn Alice divatbemutatója. *Szivárvány* (1) 22:28.
Gyáni Gábor – Kövér György 2001 *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest.
Gyáni Gábor 1997 A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas* (12) 1:151-161.
Gyáni Gábor 2000 Budapest története 1873–1945. In Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András szerk. *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Várostarténeti tanulmányok 6. Budapest, 127-249.
Gyáni Gábor 2000 *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest.

- Huhák Heléna 2016 A vészkorszak női perspektívájából, a női emlékezet specifikumai. In Huhák Heléna – Szécsényi András szerk. *Holokauszt alulnézetből. A személyes emlékezet múzeumi forrásai*. Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, Budapest, 76-108.
- Kalma Pál 1932 Visszapillantás (1919–1932). *Budapesti Deák téri Ágostai Hitvallás Evangélikus Testvéregyházak Elemi-, és Polgári Leányiskolájának értesítője az 1932/33. tanévről*. Budapest, 3-8.
- Karády Viktor 1997 *Felekezet, rétegződés és mobilitás: az egyenlőtlen modernizáció néhány kulcskérdése a magyar társadalomtörténetben. Értekezések, emlékezések*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Konrád Miklós 2018 A galíciai zsidó bevándorlás mítosza. *Századok* (152) 1:31-60.
- Mann Miklós 2005 Budapest oktatásügye a két világháború között. *Educatio* (14) 1:120-136.
- R. M. 1946 A Dünn-bemutató. *Színház* (2) 41:26.
- Sipos Balázs 2012 Sajtó, sajtópolitika és nyilvánosság a Horthy-korszakban. *Korunk* (23) 11:76-81.
- Vasvári, Louise O. 2009 Lefordított traumák, lefordított életek. Holokauszt-túlélő magyar nők az emigrációban. *Múlt és Jövő* (20) 1:35-62.

Metro Book, 2008
29x20x4 cm

„CARPE DIEM!” HELYETT „CARPE PUNCTUM!”
Új irányok az ifjúság véleményének megismerésében

DOI 10.35402/kek.2023.1.10

Absztrakt

A rendszerváltás utáni magyarországi nagymintás keresztmetszeti ifjúságkutatások survey alapúak (néhány alkalommal fókuszcsoportos kikérdezéssel megtámogatva), módszertani hátterük – főként 2012-től – jól dokumentált (Székely 2013; Székely 2018; Székely 2022). Ez nem jelenti azonban azt, hogy azokkal kapcsolatban tartalmi és módszertani értelemben ne lennének „ontológiai” hátterű (értsd: a létezéséből önmagában adódó), illetve az idők során a társadalmi változások miatt megnövekedett kérdőjelek. Ezen kérdőjelek egy részét ismertette úgy gondoljuk, hogy elérkeztünk a survey alapú kutatások olyan határához, amelynél kijelenthetjük, hogy a valóság leírásához a kérdőíves kérdésen túl kell nyúlnunk. Ennek kapcsán igyekszünk egy új alapokra helyezett ifjúságkutatási programot körvonalazni.¹

Abstract

After the regime change the large-scale youth studies in Hungary are mainly survey-based (in some cases supported by focus group interviews), and their methodological background is well documented – mainly from 2012 (Székely 2013; Székely 2018; Székely 2022). However, there are more and more questions in terms of content and methodology and these are increasing over time and due social changes. Having described some of these question marks, we believe that we have reached the limit of survey-based research, at which we can state that we need to go beyond questionnaires to describe reality. In connection with this, we are trying to outline a youth research program based on new foundations.

1 Jelen tanulmány és a háttérül szolgáló kutatás az MTA „A poszt-COVID-jelenségek kutatásának támogatása” céljából kiírt akadémiai pályázat 2021/19. számú, Generációk azonosítása Big Data logikával a poszt-pandémiás időszakban című projektje keretében készült.

2021 őszének egyik kétségkívül legnépszerűbb sorozata a *Squid Game* című dél-koreai sorozat volt, ami az év októberében a Netflix csúcstartó nézettségével is bírt a maga 111 milliós nézőszámával. Ezzel párhuzamosan jelentek meg a globális nyilvánosságban azok a cikkek is, melyek különösen aggályosnak tartották a fiatalok, különösen a gyerekek körében lévő népszerűségét. Ezen beszámolók szerint a sorozatban az erőszaknak és az agresszióknak olyan vizualitása jelent meg, ami kétségkívül gyerekpszichológiai aggályok és ifjúságszociológiai vizsgálódások felé mutatnak. A helyzet társadalomtudományi súlyát jelzi, hogy a Nemzetközi Kommunikációs Szövetség (*International Communication Association*) folyóirata (*Communication Culture and Critique*) 2022 végén megjelenő külön számmal² is készült (A *Squid Game* és az elnyomás politikája a globális kapitalizmusban [Squid Game and the politics of oppression in global capitalism]), és várt olyan tanulmányokat, amelyek meghirdetett témái többek között a „fehérség”, a „gender”, a „transznacionális kultúra”, a „heteronormativitás” vagy éppen a „dekolonizáció és fehér szupremácia” tárgyára vonatkoztak.

Annak ellenére tehát, hogy a sorozatnak a fiatalok körében kiemelkedő és mérhető népszerűsége volt, tudományos-akadémiai folyóiratok eddig mint ha nem vettek volna tudomást arról, hogy a fiatalok politikai gondolkodásának kutathatósága akár a *Squid Game* fogyasztói szegmens mentén is lehetséges. Pedig az sem véletlen, hogy a *Communication Culture and Critique* az előbb említett, értékeslegességet figyelmen kívül hagyó normatív gondolkodás mentén hirdette meg tematikáját. A *Squid Game* számos politikai (gazdaságtani) gondolkodásnak nyit teret, kezdve az eladósodás problémáján át az egyéni felelősség kérdésén keresztül a kizsákmányolás természetéig. Egy világ ifjúsága nézte tehát a sorozatot,³ mégis hiába keresünk politikai- vagy ifjúságszociológiai folyóiratban az alkotással és vele kapcsolatban

2 <https://academic.oup.com/ccc/pages/squid-game-call-for-papers>

3 A Netflix saját közlése szerint gyakorlatilag minden országban elérhető (kivéve Kína, Észak-Korea, Szíria és a Krím-félsziget) lásd: <https://about.netflix.com/en/news/netflix-is-now-available-around-the-world>.

a fiatal fogyasztókat vizsgáló kutatásokat. Mindamellett a Squid Game népszerűsége és (pillanatnyi) hatása azonban nem kizárólag a megtekintések számában mérhető, hanem a sorozattal párhuzamosan globális szinten jelentek meg Squid Game virtuális közösségek és a fiatalokra szabott Squid Game ingyenes online játékok. A sorozat tehát nemcsak termékként, hanem közösségépítő virtuális csatornaként is értelmezhető. Kevésbé indokolhatja tehát a tudományos vizsgálódás hiányát az, hogy a Squid Game-hez hasonló sorozatok nem az örökkévalóságnak készültek, hiszen napjaink digitális fogyasztói kapitalizmusában egy-egy termék, sorozat, zene vagy trend jóval hamarabb kifut, mint az korábban egy kevésbé diverz és gyors technológiai környezetben volt. Az idő visszavonhatatlanul felgyorsult, a globális kapitalizmus pedig egyre gyorsabb termék-ciklusokat eredményez.

A társadalomtudomány digitális fordulata (Salganik 2018) révén azonban lehetséges lenne, hogy valós időben, a fiatalok politikai gondolkodását (átmenetileg) befolyásoló vagy arra vonatkozó reflexiót kiváltó (ezt okkal feltételezhetjük), nagy elemszámmal és interakcióval (azaz véleménnyel) járó tudásra tegyenek szert a kutatók. Az, hogy a fiatalabbakat ifjúsági szubkultúrák felől és alapvetően Big Data eszközökkel vizsgálják, egyelőre a kivétel Magyarországon (pl. Dessewffy – Mezei 2020; Sütő 2021), mintsem általános lenne. Ez a nemzetközi politika- és médiatudományban kevésbé van már így. Többek között a videójátékok és azok fiatal felhasználóinak bevonása a politikai szocializáció vagy a politikai aktivizmus kutatásában, nemzetközi szinten, evidens kutatási iránynak tekinthető (Böcskei – Német 2021).

Ezzel nem azt állítjuk, hogy a hagyományos kvantitatív vagy kvalitatív kutatások relevanciájukat veszítik, vagy veszíthetik a jövőben. Azok genezise és születésük óta fennálló értékállósága pont abból az alapvetésből következik, hogy egy társadalomban az egyének nem elszigetelten léteznek, hanem véleményük és attitűdjeik relációs viszonyok által alakulnak. Ez utóbbi folyamat azonban a hálózati társadalomban (Castells 2005) sokkal komplexebbé vált, így azokat kizárólag családi, baráti vagy munkahelyi környezetben, egymástól elszakítva vizsgálni minimum módszertani, de leginkább tartalmi, értelmezési problémákat vet fel. Azt állítjuk tehát, hogy a visszavonhatatlanul állandósuló online létezésben – és ezt a folyamatot a koronavírus inkább felgyorsította, mint lassította – az egyéni feltárulkozások, a követések, a reakciók és a megosztások révén olyan további kapcsolódások jönnek létre, amelyek

hatásának mérése magukhoz a hatásvizsgálatokhoz képest is kevésbé lehetséges a hagyományos társadalomtudományi eszközökkel. A relációs viszonyok és azok kontextusai egy óriási adattengerben, dinamikusan változó technológiai környezetben születnek meg. Hogy ezek mennyiben termelik, keresztezik vagy befolyásolják az offline kapcsolódásokat, hatásokat, tudás-étermeléseket, nem eldönthető anélkül, hogy részlegesen – nem negligálva –, de ne szakítanánk bizonyos módszertani, kutatói konzervatívizmussal, illetve ne mozdulnánk el hibrid társadalomtudományi módszerek felé.

A politikai gondolkodás és részvétel, mint a problémafelvetés egyik precedense

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy nem magától értetődő a fiatalok gondolkodásának és viselkedésének kutatása egy olyan térben, ahol az interakciók számát tekintve nem lineárisan emelkedő folyamatról beszélünk. A kutatók tehát négy pontban összefoglalható, egyenként is rendkívül összetett kihívások elé kerülnek.

(1) Első körben, a digitális kutatói kompetenciák hiányában, pontosabban megkésett elsajátításában rejlenek. A magyar társadalomtudományban zajló technológiai-kutatói paradigmaváltás az ország félperifériás helyzetéből adódóan is az utóbbi években kezdődhetett csak el jelentősebb állami költségvetési ráfordításokkal – üzleti szereplők leginkább piaci szegmensek és fogyasztói percepciók feltárására már jóval korábban alkalmazták az adatalapú kutatást és módszertant.

(2) További legyőzendő akadály, hogy a szociológiai kutatásoknak van egy módszertani „komolyságuk”. Ez utóbbi értelmezésünkben azt jelenti, hogy például nagyon gyakran kifejezetten komoly vagy előzetes tudást és ismeretet igénylő ([köz]politikai) témák mentén vizsgálja a fiatalokat, amelyek azonban életciklusukból adódóan távol állnak a fiatalok érdeklődésétől. Kétségtelenül ezt a problémát a klasszikus szocializáció kutatók is felismerték (lásd Jennings és munkatársainak 1960-as években kezdődő vizsgálatsorozata), azonban egészen a közelmúltig a szóba jöhető szociológiai módszerek erősen behatároltak voltak. További „komolyság-faktor”, hogy amikor a kutató például politikai aktivitásban vagy véleménynyilvánításban gondolkodik, akkor az nagyon gyakran offline politikai részvételben

(pl. tüntetés, szavazás, bojkott, petícióaláírás, stb.) megnyilvánuló aktivitáson alapul, holott az online kitettség következtében a politikai gondolkodás és aktivitás egészen más fórumok vizsgálatát is igényelné (Way – Redden 2017; Cantijoch Cunill et al 2018). Természetesen ezzel nem azt állítjuk, hogy a hagyományos, intézményi, azaz offline cselekvésben megmutató aktivitásnak és véleménynyilvánításnak ne lenne relevanciája, már csak azért is, mert egy politikai rendszer legitimitása – legalábbis az online szavazás intézményesüléséig egészen biztosan – épp abban, tehát leginkább a választásokban, esetleg bizonyos utcai jelenlétkben fog megmutatkozni. Ehelyütt csak arra akarunk utalni, hogy a politikai tudás konstituálásának (amelynek része a politikai aktivizmus mibenlévőségére vonatkozó reflexió) egészen más módja lehet egy digitális bennszülött (Prensky 2001), mint egy digitális bevándorló esetében.

Egy kanadai tinédzsereket vizsgáló kutatás is arra az eredményre jutott, hogy fiatalok nagyszámában indítanak olyan vlogokat, melyekben társadalmi változásokra vonatkozó politikai elköteleződéssel élnek, vagy adnak annak hangot (Raby et al 2017). A vlogokra fókuszálással nem azt találták a kutatók, hogy a fiatalok apolitikussága vagy apolitikussága alapvetően megcáfolódott volna, hanem amennyiben olyan platformot (Youtube) kutatunk, ahol a fiatalok eleve aktívak vagy jelen vannak, akkor egy, „a csendes, nem lázadó, konformista fiataltság” összképénél árnyaltabb következtetésekkel élhetünk (Way – Redden 2017). Meg kell jegyezni, hogy ezek a vloggertartalmak egy-egy tartalomfejlesztő esetében sem mindig koherensek, nem következetesek gyártásukban, hanem aktuális közéleti, divat vagy fiatalokat foglalkoztató, kevésbé politikai témákhoz illeszkedhetnek. Ilyen értelemben a vloggereknek nem csak saját (digitális) idejük van, hanem folyamatosan változó agendájuk is. Az, hogy a fluid tartalmak mikor, kit és hogyan érnek el, továbbá katalizálnak-e mélyebb elköteleződést és további cselekvési formákat, az számos további kutatás témája lehet. Ugyanakkor társadalomtudományi érdeklődés fókuszában kell álljanak, hiszen a Youtube-csatornák kvázi politikai szocializációs ágensekké lépnek elő, továbbá láthatóan jelentős azok száma, akik tartalom-előállítóként, követőként vagy kommentelőként aktívak a platformon. Rájuk az apátia, kockázat vagy racionális hallgatás kutatói keretét alkalmazva elmulaszthatjuk azt, hogy a politikai tudás „születésének” és tartalmának másfajta feltárását elvégezhesük, és ezzel árnyalnánk a fiatalok politikai gondolkodására vonatkozó felvetéseket.

A módszertani „komolyság” enyhítése már csak azért is indokolt, mert egy fiatal és egy digitális forradalom előtt szocializálódott felnőtt nem feltétlenül ugyanazt gondolja fontos ügynek vagy akár részvételnek (Soler-i-Martí 2014). Például a Facebook-profilkép megváltoztatása vagy politikai üzenettel történő ellátás egy fiatal számára politikai cselekvésnek is számíthat (Chapman – Coffé 2016). Egy politikai állítással bíró profilképcserét mindenképpen tekinthetünk ugyanis állásfoglalásnak, ügy vagy érték melletti elköteleződésnek. Például, ha valaki Magyarországon „a család az család” felirattal látja el arcképét, viszont egy erre vonatkozó szolidaritási eseményre nem megy el, attól még nem eshet ki azon fiatalok köréből, akik ne lennének politikailag elkötelezettek a homoszexuálisokat megillető jogok mellett. Ez a részvétel-felfogás – ha az aktivitást egy skálára vetítjük, amelynek végpontján a választási részvétel található – valóban jóval puhább annál, mint egy tüntetésen történő jelenlét, ugyanakkor az online nyilvánosság szélessége okán nem állíthatjuk azt, hogy ne irányulna közpolitikai folyamatok vagy a kormányzat befolyásolására. Hasonló új elköteleződés lehet egy-egy politikailag aktív szervezet vagy kampány bekövetése az online térben, cikk megosztása vagy az adott témában poszt(ok) írása.

Mindezekből megint nem feltétlenül következik aztán offline részvétel, de az elköteleződés egy szintjéről és a politikai érdeklődés egy formájáról biztosan kell beszélnünk, vagy arról, hogy az előbbihez hasonló aktivitások az adott egyén életében állandósulhatnak – természetesen ez a figyelem és aktivitás illékony is lehet. A „kemény” részvételi formák vizsgálatának relativizálása nem indokolt, ahogyan az sem, hogy háttérbe szoruljanak, tekintettel arra, hogy a klikkaktivizmus politikai változást indukáló korlátai ma egyértelműek, ahogyan egy-egy online aktivitás akár csak individuális közérzet-javító gesztusként is tételeződhet, amelyből semmiféle további jelentős elköteleződés-erősödés nem következik. Adott tehát a feladat: a közösségkonstituáló gyakorlatok elkülönítése a kizárólag individuális jellegű „én-projektoktól”. Ehhez azonban másképp, a puha gyakorlatok kutatása és értő olvasása mentén is vizsgálni kell a fiatalokat. Árnyalhatja tehát a fiatalok aktivitására vonatkozó kutatásokat, ha saját, természetes közegükben vizsgáljuk, továbbá, ha egy újszerű módon, digitális generációs jelleggel definiáljuk a részvétel fogalmát és jelenségét is. Úgy véljük, hogy erre az árnyalt megközelítésre a megszokott és bevett módon alkalmazott survey módszer kevésbé alkalmas, szükséges a Big Data

irányba történő elmozdulás. Más, másként és más nagyságrendben érdemes kutatni a 21. század fiataljainak megértéséhez.

(3) A harmadik kihívás, hogy a fiatalok értelmezésében – éppen a digitális média szocializációs jellege okán – a politika tartalma sem lehet egységes oly módon, mint ahogy az a betűkkel (X, Y, Z) megnevezett generáció esetében volt. A mémeket és (köz)politikai tartalmat töredeztet időben és módon (ennek tartalmára később még kitérünk) fogyasztó fiatalok, akik influenszerek véleményét hallgatják, egyszerűen másként, töredeztet, szekventáltan gondolkodhatnak egyes fogalmakról, mint ahogy azt kutatók, vagy a társadalom egésze azt feltételezi. Nem meglepő, hogy Magyarországon például a politikát egy-egy szabad szavas válaszadás esetén a korrupcióval, valamely vezető politikussal, illetve negatív kifejezésekkel illetik a fiatalok (Szabó 2019:33). Ugyanakkor, amikor a Squid Game egyes epizódjait nézik, akkor is politikai kérdésekkel szembesülnek (ahogy arra fentebb utaltunk, többek között eladósodás, kiszolgáltatottság, állam szociális lábának hiánya), és vélhetőleg van (de akár a film hatására alakul ki) is ezekről véleményük. De féltő, hogy ezek a vélemények nem kerülnek felszínre a kutató számára, ha nem azon tartalmak, fogyasztások és aktivitások mentén történik a vizsgálat, melyeket a fiatalok követnek vagy amelyek érdeklődésük részévé vált. Szemben a pre-digitális generációkkal, a 21. századi fiatalokat különösen széles körben érik politikai impulzusok (elég csak a platformok sokaságára, a szociális média kiterjedtségére, azokon az influenszerek, a sportolók, színészek nem jelentéktelen részének folyamatos politikai állásfoglalására gondolni, vagy az identitáspolitikai tematikájú filmekre, a tinédzserorozatok témáira [pl. szociális média kritika, zaklatás, bántalmazás, stb.] streaming szolgáltatóknál, vagy akár Greta Thunberg márkásítása), amelyekre vonatkozó reflexióikat meg is osztják online aktivitásaik során. Ezek feltárása pedig már lehetséges, viszont, ha ezekről lemond a kutató, úgy könnyen megérkezhet a már ismert csendes vs. lázadó, vagy konformista vagy nonkonformista sablonokba.

Míndez a definiálási nehézség és jelentésadás tehát nem a politika természetéből következik, hanem a politika reprezentálódásának módjából. Az, hogy a politika ideje és tere is a digitális technológia által determinált, az a politika esztétizálódását, és így jelentésének pluralizálódását hozta magával. Más jelent egy esti híradóból, közéleti-politikai értelmező beszélgető műsorból (azaz bizonyos

értelemben a politikát és történéseit folytonosságként tételezettből) informálódni, és egészen más egy politikai tartalmában és idejében töredeztet TikTok – vagy mém – „állásfoglalásból” tájékozódni. Míg a digitális felületeken felerősödnek az impulzív, érzelmi közlések és abból fakadó, pillanatnyi megjelenítések, addig a hagyományos média vagy újságírás (mint tájékozási felületek) még mindig a kifejtősebb, többoldalú, koncentráltabb elmélyülést nyújt(anak). Mindamelllett lineáris jellegű, azaz a történetmesélés a hagyományos, több ezer éves dramaturgiai elvárásokat követi: van eleje, közepe és vége, kifut valahonnan valahova. A memkultúra, a 10–15 másodperces TikTok videók egyszerűen létezésükből adódóan, definíciószerűen mellőzik a lineáris történetmesélés alapszabályait. Nem storykról, hanem a pillanat megéléséről és uralásáról szólnak.

Függően attól, hogy egy fiatal melyik felületről – hagyományos vagy új, digitális kultúra – kapja politika-képét, térhet el percepciója és jelentésadása magáról a politikáról is. Ebben az értelemben a politika fogalmának és jelenségének olyan pluralizálódása megy végbe, ami teljesen új a digitális tartalomfejlesztés előtti időkhöz képest. Ehhez társul még az is, hogy az egyes (fiatal) fogyasztók különböző időkből fogyasztanak. Mivel a közösségi médián eltöltött idő egyénenként is különböző, ezért nagyon is eltérő, hogy a követők melyik (hét- vagy nap)szakaszban találkoznak az adott politikai üggyel, annak (melyik) előzménye, vagy esetleg már a következménye jutott el hozzájuk. Ennek tükrében az adott témát is különböző keretesséssel érzékelhet egy-egy fogyasztó attól függően, hogy mikor találkozik a felületén azzal. Teljesen más probléma, de szintén érdemi kihívást jelent, hogy nemcsak az időbeliség lehet eltérő, nemcsak a tartalmak változhatnak, de a hálózatok jellege is eltérő (lásd: online barátai vagy az általa követettek érdeklődése).

Nincs ez másként semlegesebb területeken sem. Ha csak arra gondolunk, hogy a streaming felfutása közepette mit is jelent a zene egy fiatalabb vagy egy idősebb generáció számára, úgy ismét a jelentésadás kérdésébe bonyolódunk. Míg egy 50 éves felnőtt hozzá van szokva egy-egy előadó teljes albumát tekintse alapnak, addig a fiatalabb generációk – főleg a TikTok-felület adta lehetőségeknek – nem csak az egyes zenei stílusok és korok egy számon belüli összekeverését tekintik természetesnek, hanem az idősebbek számára így született inkonzisztensnek tetsző tartalmak adottnak való elfogadását is. Vagy egy Kádár-korszakban szocializálódó személy megütközhet egy huszonéves, divatboltban vásárolt,

dizájnt sarló-kalapács mintázatú ruhadarabján, melyből egy fiatalokkal, de nélkülük zajló fókusz-csoportos beszélgetésen akár azt a következtetést is levonhatja, hogy a fiatalokban él valamifajta nosztalgia a kommunista rezsim iránt, esetleg tolódnak balra, vagy teljesen érzéketlenek történelmi időszakokra és szimbolikákra. Pedig egyszerűen az volt az éppen aktuális trendeknek megfelelő, különösebb jelentéstartalommal, pláne politikai állásfoglalással nem bíró divatdarab. Nyilvánvaló, hogy a példában említett sarló-kalapácsos dizájnpólónak mindig van társadalmi jelentése, ami sérthet, és valószínűleg sért is egyes, akár idősebb, akár más szempontból érintett rétegeket, de ennek a normativitása és következménye nem tárgya jelen dolgozatnak. Utóbbiban lehet igazság, de mindez csak azáltal állhat elő, hogy a fiatal adott esetben tényleg csak egy dizájnpólót lát az adott termékben, és semmilyen jelentést nem tulajdonít neki.

Természetesen nem tudható, hogy az adott pólót megvásárló fiatal valójában ad-e valamilyen jelentéstartalmat a használt szimbólumnak, vagy egyszerűen trendinek akart látszani. Ennek megismeréséhez szükséges lenne elmozdulni attól, hogy

- a.) alapvetően (és jobb esetben) középkorú,
- b.) a fiatalok fogyasztási motivációjuktól és azok ismeretétől, továbbá azok valós kapcsolódási pontjaitól és tartalmaiktól (digitális) térben nagyon messze elhelyezkedők,
- c.) a fiatalokat azok valós környezetében és sajátos idejében nem követők kizárólagosan konceptualizáljanak rájuk vonatkozó kutatási kérdéseket.

(4) Mindezek azt eredményezik, hogy van egy negyedik kihívás is a kutatók előtt. Feltételezni kell azt, hogy a fiatalok társadalmi legalább annyira strukturáltak, mint a felnőttekké, de ezek feltárása kevésbé a korábbi narratívák identitáskonstruálása mentén lehetséges. Napjaink, digitálisan (azaz lokális és globális jelek és jelentések sokasága által) szocializálódó fiataljainak identitása valóban folyamatosan változó, a késő modernitásra jellemző „barkácsolt-én” már egy korábbi életciklusban megkezdődik. A likvid modernitás olyan teoretikusa, mint Ulrich Beck a kapitalizmus megváltozott munkaszervezeti modelljében látta elsősorban annak okát, hogy a lineáris életút helyett fragmentált identitás lesz a jellemző *conditio humana* (Beck – Giddens – Lash 1994). Ezt kiegészítendő azt feltételezzük, hogy napjaink posztmodern kapitalizmusában a digitális kultúra olyan jelentős, egyszerre integráló és fragmentáló tényezővé lépett elő, hogy az

identitás töredezettsége már fiatal korban, a munka társadalmába történő belépés előtt állandósuló jelenségként intézményesül. *Lényegében az én diszkontinuitása lesz maga a folytonosság.* Míg a korábbi generációk kognitív értelemben követhető, linearitásában, akár kitérőkkel teli, de narratíva mentén mesélik el és élik meg éntörténetüket, addig a kulturális (így politikai) jelentések és azokhoz történő hozzáférés diverzifikációjának korában ez a narratív identitás ma már nem nehezebben tud megépülni.

Míg utóbbi hiánya idősebb generációs esetében szorongásként jelentkezik – és politikai választásai e narratív, lineáris identitás megteremtésében tételeződnek (Beck 2008; Böcskei 2010) –, addig napjaink fiataljainál ez a töredezettség alapállapot. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a korábban abnormálisnak tételezett gondolkodás és viselkedés vált teljesen normálissá. A normális, a bevett, a szokásos fogalma változott meg teljesen a fiatalok körében. Ráadásul a koronavírus-járvány két éve ezt a folyamatot felgyorsíthatta, és a normalitás fogalmát még jobban szétartóvá tette a fiatal és az idősebb generációk körében (Déri–Szabó 2022).

Ez utóbbit erősítik fel a mediális környezet új szocializációs elemei, mint az információk töredezettségben fogyasztása (ld. Facebook-hírfolyam), TikTok videók rövidsége, az Instagram képi, szövegminimális valósága. Az ebben a fragmentált térben szocializálódó fiatalnak egészen másként tölthető fel jelentéssel az érzékelt világ, mint egy hagyományos média- és politikafogyasztáshoz szokott idősebb generációnak. Az új generációk valójában egy olyan média-, azon belül is platformszocializációval rendelkeznek, amelyet többek között a pillanatnyiség, az azonnalosság, az illékonyság, az átmenetiség, a 160 karakter, a 15 másodperces videó és a képből kommunikálás, azaz a pillanat varázsa jellemez. Amit e sorok generációi is töredezettségnek élnek meg, valami narratív identitás megteremtésének elvesztésének, szorongásnak, addig ez a töredezettség a fiatalabbak egy nem jelentéktelen részének akár az új normalitásként, és narratíva nélküliség természetességként értelmeződik. A Horatiustól származó *carpe diem* (Élj a mában!) kifejezés szinte már felfoghatatlan hosszúságú. Nem az adott napnak, hanem az adott 15 másodpercnek van értelme az új szocializációs paradigmában.

A hagyományos kutatások kérdőívei (kérdései és a mögöttük lévő konceptualizálások) viszont egy olyan narratívát kutatnak, olyan kérdések, majd válaszadások mentén kialakult identitásépítést „várnak” el a fiatal válaszadótól, melyek nem azok identitáselemeit tükrözik. Nem azt állítjuk, hogy a fiatalok

identitás-konstruálása, az én-barkácsolások ellenére ne illeszkedne valamiféle narratívába, de azt igen, hogy merőben más keretbe, framebe, mint az előtük járó, nem késő-modernitásba született „gyermeké”. Szükségszerű, hogy az ilyen értelemben felálló vizsgálatok önmagukat legalább részben megismétlő eredmények felé mutatsanak, és egyes, egymást követő generációk között érdemi különbséget nem találnak, például (politikai) aktivizmus, vagy más, a szűken értelmezett személyes szférán, így a fogyasztáson és szabadidő felhasználáson kívül elhelyezkedő gondolatok és tevékenységek tekintetében.

A generációs elmélet új típusú megközelítése

Míndez például olyan társadalomtudományi kérdéseknél nyeri el a fontosságát, mint amikor azt vizsgáljuk, hogy beszélhetünk-e COVID-generációról. A 2020-as, a 2021-es és részben a 2022-es év globális történései a fiatalok számára is sorsfordító hatásúak lehetnek, vagy nem lesznek. Míndezidáig kevés tudományos bizonyíték került elő a COVID-19 járvány fiatalokra gyakorolt tartós hatásának felmérésére. Nem tudjuk, hogy a társas élet közvetlen korlátozása, a digitális képzés, a távolságtartás, a közösségek hiányából adódó problémák vagy a tartós egyedüllét a fiatalok számára „múló rosszullét” csupán, amely alig érinti meg őket, s később sem sorsfordító emlékként szerveződik, vagy életmeghatározó sarokpont, olyan ún. generációképző életesemény, amely alapvetően alakítja át életmódjukat, jövőképüket, problémaészlelésüket, viselkedési mintázataikat – ezáltal formálva generációs jellemzőiket is. Az offline társas kapcsolatok szigorú korlátozása, a szociális élet és a szabadidő-eltöltés online térbe kerülése alapvetően a hétköznapi emlékezet része. Annak megismerése, valamint a poszt-COVID időszakra gyakorolt hatásának modellezése a szokásos társadalomtudományi módszerekkel egyszerűen nem lehetséges. Az emlékezet ugyanis nemcsak kopik, de átalakul, aktualizálódik, a jelenhez igazodik.

A COVID-generáció létrejöttéről a magyar szociológiában is diskurzus kezdett kibontakozni (Szabó 2020; Fekete – Nagy 2020a; Nagy – Fekete 2020; Déri – Szabó 2021; Déri – Szabó 2022), okkal, hiszen a COVID tűnhet olyan globális életeseménynek, amelyről okkal feltételezhetjük, hogy egy új generációs gondolkodásnak ágyaz meg. Jelentősége okán – amiből messze nem következik, hogy pár évről visszatekintve cezúrának is tekinthető a társadalmi szerveződés vagy politikai gondolkodás

a paradigmaváltásra nézve – elgondolható 1956, 1968 vagy 1989-hez hasonló korszakhatárnak. Azt, hogy korszakváltást eredményez, nyilván bizonyos értelemben utólagosan, visszatekintve lehet csak vizsgálni, de ez első gondolat mellett legalább anynyi érv szól, mint amellet, hogy a COVID utáni időszak semmilyen értelemben nem eredményezett olyan törést a gondolkodásban, magatartásban és a világ érzékelésének módjában, hogy ne beszéljünk a COVID ellenére folytonosságról az értékrendszerek és attitűdök tekintetében.

Ha COVID-generációról beszélünk, akkor érdemes a 15–29 évesekre fókuszálnunk. Az alsó korhatárnak leginkább jogi okai vannak, a felső korhatár esetében pedig a korábbi kutatásokkal való összehasonlíthatóságot érdemes figyelembe venni, bár hosszú távon érdemes a gyerekkor halála néven ismert jelenségvilágot, mint a kitolódó posztadoleszcenciát is számításba venni. Ebben a korosztályi spektrumban az értékek, percepcióik, motivációik még kiforratlanok, folyamatos változáson esnek át (lásd a fentebb tárgyalt, egyes életcikluson belüli fragmenált és diverzifikált utak miatt is), egészen a beérkezett, a merevebb értékstruktúrával rendelkező korosztályszegmenséig. Nem véletlenül beszél Karl Mannheimre alapozva (1929[2000]) egy teljes társadalomtudományi iskola ún. formatív, formálódó, kitüntetett évekről (lásd pl. Andolina et al. 2003; Russo – Stattin 2017). Az ebben az időszakban bekövetkező hatásoknak, változásoknak, benyomásoknak Mannheim szerint életre szóló következményei vannak, mert „természetesen világképként” rögzülnek, azaz az élet későbbi szakaszában ez a pont lesz az igazodás.

Big Data-alapú kutatásunkban azt vizsgáltuk, hogy a magyar fiatalok milyen módon konstruálták a koronavírus-járványt, illetve annak hatásait. Abban konszenzus mutatkozik, hogy a COVID aszteroidahatásként érkezett a fiatalok életvilágába (Déri – Szabó 2021; Déri – Szabó 2022), de vajon becsapódása, annak hatása, illetve ahhoz történő alkalmazkodás mértéke a korábbi generációs mintázatokhoz képest új és más-e annyira, hogy történelmi COVID-generáció kialakulását eredményezhette-e. Ehhez a korábbi generációkhoz képesti értékrend- és attitűdváltásról kellene beszélünk. Önmagában az egyes, COVID alatt készített kérdőíves kutatások, amelyek a pillanatnyi diszkomfortérzetre reflektáltak kérdéseikkel, nem alkalmasak ennek hosszabb távú/ beágyazottabb elgondolására. Fentiekén túlmenően azért is, mert leginkább a COVID alatt vagy általa előálló mentálhigiénis vagy pszichológiai következményekre

fókuszálnak, amelyek jelentősége vitathatatlan, de generáció-konstituálásra nem elégségesek.

Mannheim abból indul ki, hogy egy generáció kialakulásához szükség van az adott történelmi-társadalmi egység közös sorsában való részesedés élményére. Ez a COVID által adott, bár előzetesen meg kell jegyezni azt is, hogy a COVID élményében minden generáció osztozik, igaz különbözőféleképpen. Ami a fiataloknak az online oktatás, a társas kapcsolódás hiánya, a bezártság, az a felnőtteknek szintén a karantén, a home office, a gondoskodás és család működtetésének új (és a mából nézve átmenetinek tetsző) át- és megszervezése.

Folytatva, egy korcsoport generációként értelmezéshez szükséges a közös tapasztalat (élmény), tényleges egymásra orientálódás, a közös helyzetértelmezés, attitűdök, cselekvési formák. Neil Howe és William Strauss erősen vitatható koncepciójában szoros és szimbiotikus kapcsolatot tételez fel a történelmi események és a generációk között. Generációk alatt olyan személyek csoportját, akik azonos történelmi időn és helyen osztoznak, ezáltal kollektív jellemzőkre tesznek szert, és mintegy 20 évenként követik egymást (Howe – Strauss 1991).

Fentiekben igyekeztünk indokolni, hogy miért van létjogosultsága a nem klasszikus módszertani alapú, nem a hagyományos kutatás-konceptualizáláson keresztül préselt generációs kutatásnak. Ebben a kísérleti kutatásban a mannheimi értelemben vett generáció kialakulásának esélyeit vizsgáljuk a koronavírus-járvány exogén sokkhatásának függvényében. Ehhez ugyanis egy olyan értékrend- és attitűdváltás, továbbá annak tartós megléte, majd a gondolkodásban és az aktivitás új tartalmi mintázataiban történő megjelenése szükséges, amelyre ma még nem adhatunk választ. De arra igen, hogy ennek megvannak-e az előfeltételei. Ezt azonban a poszt-COVID időszakban, a szokásos társadalomtudományi módszerekkel nehéz lenne vizsgálni, a változásra vonatkozó információk és tudások ugyanis az adott pillanattól erednek. Ezért vagy „ott” vizsgáljuk azokat, vagy, ahogy fentebb utaltunk rá, egyszerűen elvesznek, illetve teljesen átkereteződnek. Két év távlatából, survey módszerrel vizsgálni a lezárások pillanatnyi hatásait, az esetleges magánypercepcióit, nyilvánvalóan nem lehetséges.

Éppen ezért, továbbá a fenti módszertani felvetések tükrében, a magyarországi 15–29 éves fiatalokat Big Data alapú algoritmikus elemzéssel vizsgáljuk, melynek legfontosabb előnye minden más szociológiai technikával szemben, hogy az interjúszituáció mesterséges, merev voltát és a társadalmi kívánatosság

„kényszerítő” hatását kikerülve jutunk tudásokhoz, hiszen beavatkozásmentes, és vélelmezhetően őszintébb képet kapunk a fiatalok véleményéről.

Arra vagyunk kíváncsiak, hogy

- (1) A járvány létrehozta-e azokat a körülményeket, amelyek megalapozzák a generációváltás lehetőségét?
- (2) Ezt a fiatalok saját maguk számára, mint generációs identitás, mennyire interiorizálják?
- (3) Emellett vizsgáljuk a generációs hatásokat is, ahol a generációs fogalom kohorszmintázatként szerepel.

Mint korábban is írtuk, a COVID-generáció vonatkozásában csak feltételezésekkel élünk, mégpedig hogy:

- H1) A pandémia okozta karantén olyan viszonyítási pont, azaz olyan generációképző esemény, mint 1989–1990, a határnyitás és a keleti blokkban történő rendszerváltás, 1956 vagy 1968.
- H2) A generációs váltás kitolódik a strausz-howe-i 15–20 évről kb. 25–35 éves nagyságrendre, ily módon a COVID-generáció tematizálása elsősorban tudományos konstrukció, a fiatalok életvilágában ez nem közvetlenül konstruálódik.
- H3) A fiatalok megélt valósága a vizsgálati periódus alatt folyamatosan változik, így a generációs identitás kialakulása több szakaszban valósul meg.

E hipotézisek és kérdésfelvetések vizsgálatára a Big Data módszer azért alkalmas, mert hatalmas mennyiségű adatok gyűjtését, rendszerezését, majd statisztikai elemzését teszi lehetővé. Ennek egyik legújabb leágazása a social listening, amely tartalmakat, témaköröket és a fiatalok aktivitási trendjeinek feltérképezését kulcsszó-csoportok alapján, szoftveres segítséggel végzi el. Az adatgyűjtés során feltárjuk a koronavírus, illetve a fiatalok aktivitása, percepciója, továbbá reflexiója közötti viszonyrendszert, mely az alábbi mélyelemzési modulok révén az adott témakörökhöz kapcsolódó narratívákat, aktivitásokat, érzelmeket, véleményeket mutatja be az online tér diskurzusai alapján.

A kutatás során a koronavírussal kapcsolatos kulcsszó-hálókat megalkotásával, szoftveres segítséggel gyűjtjük az adatokat. Ez az eljárás garantálja, hogy minden, a vírus és a fiatalok kontextusával kapcsolatos és releváns online bejegyzés és hozzászólás az elemzési adatbázisba kerüljön. A szoftveres adatgyűjtés a Magyarországon releváns social media-platformokat

foglalja magában, úgymint: Facebook, Instagram, Twitter, TikTok és a 2020. január 1. és 2021. december 31. közötti időszakot fedi le. Vagyis azt a két évet, amelyben a koronavírus-járvány közvetlen hatásai a leginkább érintették a fiatalokat. A Big Data alapú algoritmikus elemzés több százezer szöveges tartalom alapján *insight*okat szolgáltat és véleménytartományokat mér fel az online médiaplatformok releváns beszélgetéséből, az előzetesen meghatározott időszakból. Az *insight*ok az online felhasználók pillanatnyi önkifejezéseiből és véleménynyilvánításáiból származnak, minden beavatkozás vagy kutatói prekoncepció nélkül. A releváns említések szűrése és elemzése az algoritmikus módszerek használatával lehetővé teszi a trendek és a főbb összefüggések leszűrését az információtömegeből. Az algoritmikus Big Data elemzést kiegészítő kutatói olvasás, kódolás, szövegelemzés és interpretáció mély megértést tesz lehetővé a vizsgált témában. A módszer erőssége a beavatkozásmentesség, vagyis a módszer maga nem befolyásolja a megfigyelt kommunikációt, mint például egy fókuszcsoportos interjú csupán követi és megfigyeli a kommunikációs attitűdök változásait, így nem befolyásolt eredményeket hoz létre, hanem az önálló, egyéni megnyilvánulásokat tudja vizsgálni. További erőssége a partikuláris kötődése az online világhoz, a virtuális közösségek releváns és mély diskurzusaihoz. Az adatok elemzésének kulcspontra az online tartalmak kontextualizálása, melyet szoftveres támogatással végzünk, így felgyorsítható a kódolás, az adatösszekapcsolás, az adatmegjelenítés és a tartalomelemzés.

Azt vizsgáljuk tehát, hogy az adott pillanatban a fiatalok saját maguk mit és hogyan beszélnek a koronavírusról, oktatásról, a lezárások alatti aktivitásukról, szerepvállalásukról, időtöltésükről. Nem mi, kutatók keretezzük a kérdésfelvetéseket, hanem a fiatalok határozzák meg, jelölik ki a beszélgetéseik kereteit. Nem vetjük el azonban a hagyományos társadalomtudományi módszertanokat sem. A kutatás módszertanának kialakításakor a módszertani triangulációt tartottuk szem előtt, vagyis az új, Big Data alapú social listening metodológia mellé még két hagyományos adatgyűjtési technikát is alkalmazunk a 2021 végén kezdődő, két-éves kutatási programban. A három módszer együttes alkalmazásával, melyek kiegészítik és erősítik egymást, biztosítható a vizsgálat érvényessége. A kutatási program először fókuszcsoportos beszélgetésekkel és egyéni interjúkkal kezdődik. Ennek célja, hogy a probléma hátterét, egyéni jellegzetességeit megismerjük. Az egyéni és csoportos interjú, mint kutatási módszer lehetővé teszi a mikroszinten bekövetkező változások detektálását, vagyis betekintést nyerhetünk abba, hogy

a COVID-19 hogyan hatott a fiatalok személyes élethelyzetére, gondolkodásmódjára, kulturális formáira. Az interjúk során elhangzott vélemények, hangulatok letapogatásához, a vélemények elemzéséhez a Zurvey.io intelligens tartalomelemző szoftvert alkalmaztunk. A főként médiaelemzések végzésére specializált program rövidebb szövegkorpuszok vizsgálatát teszi lehetővé azáltal, hogy analizálja a szövegben szereplő szavakat, és kategorizálja azokat megadott paraméterek alapján. A szentiment/hangulatelemző funkció révén a szoftver felismeri és kiemeli a negatív és a pozitív kifejezéseket, valamint egy hétfokú skálán értékeli a vélemények minőségét. A szoftver a szövegekben szereplő kifejezéseket érzelmi töltetük szerint pozitív, negatív és semleges csoportba rendezi. A szoftver a beazonosított érzelmek, a hozzájuk kapcsolódó kifejezések, jellemző szavak alapján kategóriákat, ún. címkéket hoz létre, melyeket hierarchikus sorrendbe rendez a gyakoriságuk alapján, vagyis, hogy mennyire jellemző az adott kategória a hozzászólásokban. A szoftver szintén létrehoz egy véleményindexet, amely méri a szöveg érzelmi és tartalmi intenzitását. Az index értékét és irányát befolyásolja a szöveg tartalma, hossza és besorolása. Ha a szöveg negatívként értékelt kifejezéseket tartalmaz, elutasító, pesszimista vagy dühöt fejez ki, akkor az index is negatív értékű lesz, és fordítva.

Ezt követi a már ismertetett social listening kutatási láb. A második kutatási évben pedig a programot egy 2000 fős megkérdezésen alapuló online survey zárja, amelynek célja, a Big Data eljárás során megtalált csomópontokra, problémákra, felvetésekre történő reflexió. A survey, amivel a korábbi összehasonlíthatóság és a fiatalokra történő reprezentativitás biztosítható, tehát nem a koronavírusról megelégedés vizsgálja, hanem annak következményeit teszteli. Tehát míg a Big Data kontrollját adhatja az survey válaszok adatközléseinek, addig a survey biztosíthatja a Big Data „reprezentativitás-próbáját”. A kölcsönösség és egymásra hatás így biztosítható a legjobban.

Felhasznált szakirodalom és források

Andolina, Molly W. – Jenkins, Krista – Zukin, Cliff – Keeter, Scott 2003 Habits from Home, Lessons from School: Influences on Youth Civic Engagement. *PS: Political Science & Politics*, 36(2):275-280, DOI:10.1017/S104909650300221X (Letöltés: 2022.08.30.)

- Szabó Andrea – Déri András 2022 Asteroid-effect in Society: The Formation of a Mannheim-type Historical Generation Post-COVID-19, *Polish Sociological Review* 3(219):315-330. DOI:10.26412/psr219.0
- Beck, Ulrich – Giddens, Anthony – Lash Scott 1994 *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford University Press.
- Beck, Ulrich 2008 *Világkockázat-társadalom. Az elveszett biztonság nyomában*. Belvedere, Szeged.
- Böcskei Balázs – Német Szilvi 2021 *Toxikus technokultúrák és digitális politika. Érzelmek, mémek, adatpolitika és figyelem az interneten*. Napvilág, Budapest.
- Böcskei Balázs 2010 Szorongok, tehát szavazok. *Beszélő* (15)1:66-73. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/szorongok-tehat-szavazok>, (Letöltés: 2022.08.30.)
- Cantijoch Cunill, Marta – Cutts, David – Gibson, Rachel 2018 Does mode matter? Measuring the effects of different types of online political engagement on offline participation. *Comun. Mídia Consumo*, (15)43:206-236.
- Castells, Manuel 2005 *A hálózati társadalom kialakulása – Az információ kora I. kötet*. Gondolat, Budapest.
- Chapman, Harry – Coffé, Hilde 2015 Changing Facebook profile pictures as part of a campaign: who does it and why? *Journal of Youth Studies* (19)4:483-500.
- Déri András – Szabó Andrea 2021 Generációs kihívás a poszt-Covid időszakban. *Szociológiai Szemle* 31(4):4-27. DOI: 10.51624/SzocSzemle.2021.4.
- Dessewffy Tibor – Mezei Mikes 2020 Fans and politics in an illiberal state. *Transformative Works and Cultures*, Vol. 32. <https://doi.org/10.3983/twc.2020.1757>
- Fekete Mariann – Nagy Ádám 2020 Q vagy Q? – Generációs választak. *Kultúra es Közösség*, (11)3:63-68.
- Fekete Mariann – Nagy Ádám 2020b Megszólal-e az új csendes generáció? Avagy mit várhatunk az Ifjúság 2020 adatfelvétel eredményeképp? *Szociológiai Szemle* 30(1):98-106.
- Mannheim Károly 2000 [1928] A nemzedékek problémája. In Mannheim Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, Osiris.
- Prensky, Marc 2001 Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon* 9(5):3-6.
- Raby, Rebecca – Caron, Caroline – Théwissen-LeBlanc, Sophie – Prioletta, Jessica – Mitchell, Claudia 2017 Vlogging on YouTube: the online, political engagement of young Canadians advocating for social change. *Journal of Youth Studies*, (21)4:495-512.
- Russo, Silvia – Stattin, Håkan 2017 Stability and Change in Youths' Political Interest. *Social Indicators Research*, 132(2):643-658. DOI:10.1007/s11205-016-1302-9
- Salganik, Matthew J. 2019 *Bit by Bit: Social Research in the Digital Age*. Princeton University Press.
- Soler-i-Martí, Roger 2014 Youth political involvement update: measuring the role of cause-oriented political interest in young people's activism. *Journal of Youth Studies*, 18(3):396-416.
- Strauss, William – Howe Neil 1991 *Generations. The history of America's future, 1584 to 2069*. New York, Harper Perennial.
- Sütő Anna 2021 Merre tovább, netgeneráció? A magyar fiatalok életstílus-alapú szegmensei. *Metszetek*, (10)3: 124-142.
- Szabó Andrea 2020 A V mint vírus generációs születése. In *PTI blog*. A Politikatudományi Intézet blogja. <https://politikatudomany.tk.mta.hu/blog/2020/03/a-v-mint-virus-generacio-szuletese?fbclid=IwAR1JcuvOwOI8Tsatu-8W8BpM4hFPGQLnERkdCTYDglo8wZJv7kcBmeBU64U> (letöltve: 2020. április 19.)
- Székely Levente 2013 Módszertani jegyzet a Magyar Ifjúság 2012 kutatáshoz. In Székely Levente szerk. *Magyar Ifjúság 2012 tanulmánykötet*. Kutatópont, Budapest, 331-340.
- Székely Levente 2018 Módszertani jegyzet: Magyar Ifjúság Kutatás 2016. In Székely Levente szerk. *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében – Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Társadalomkutató, Budapest, 481-504.
- Székely Levente 2022 A nagymintás ifjúságkutatás módszertana 2000–2020. In Székely Levente szerk. *Magyar fiatalok a koronavírus-járvány idején – a Magyar Ifjúság Kutatás 2020 eredményeiről*. Társadalomkutató, Budapest, 257-274.
- Way, Amy K. – Redden, Shawna Malvini 2017 The study of youth online: a critical review and agenda. *Review of Communication*, (17):2, 119-136.

Metro Book, 2008
29x20x4 cm

Kovács Eszter

INFORMÁLIS KARÁCSONYOK A FORMÁLIS HÉTKÖZNAPOKBAN

DOI 10.35402/kek.2023.1.11

Absztrakt

Ez esettanulmány¹ a hetvenes-nyolcvanas években megélt, a többségében római katolikus egyházhoz tartozó Gyergyói-medence² karácsonyait vizsgálja. Az ünnepre készülődés és az ünnepi időszak közösségi, kitüntetett eseménye – amellyel a helyi néphagyományok szorosan összekapcsolódtak –, továbbá a hivatalos tiltások és az ateista propaganda, illetve a korszak (helyi) sajátosságai mentén rekonstruálja a korabeli karácsonyokat. A kutatás főbb kérdései arra irányultak, hogy az emberek hogyan készülődtek a karácsonyra, a szertartásokon a társadalmi pozíciójuktól függően milyen mértékben ve(he)ttek részt, mit tettek annak érdekében, hogy a hivatalos tiltások ellenére jelen legyenek a szertartásokon, az egyházi rituálékat követő profán közösségi eseményeket milyen formában ülték meg. A felsorolt intenciók megvalósulásáért tett informális megoldások, gyakorlatok, praktikák kapnak főszerepet az elemzésben.

Abstract

The case study examines Christmas time in Gyergyó Basin in the 1970s and 1980s, where the majority of the inhabitants belonged to the Roman Catholic Church. The study analyzes of the communal, distinguished event of preparation for the holiday and the festive period – with which the local folk traditions were closely connected – as

1 Ez a munka a szerző doktori disszertációjának egy részét képezi (Informalitás, önszerveződés, kvázi-nyilvánosság. Kultúra, sport, hétköznapi diskurzusok, egyházi ünnepek és szórakozása Gyergyói-medencében az 1970-1980-as években), melynek fő témája a Gyergyói-medencében az 1970–1980-as években tapasztalt informalitás rekonstruálása. A kutatás a Székelyföldi önképzőiskola 19-20. században c. NKFI 128848. sz. projekt keretében megvalósult meg.

2 Gyergyó, mint régió a történelmi Csík vármegye gyergyószentmiklósi és gyergyótölgyesi járása. A Gyergyói-medence földrajzilag a Maros két pontja közötti a Görgényi és Gyergyói havasok között terül el, mintegy 2885 km²-en. Az összlakossága 1977-ben 80.190 fő (Elek 2006; Madaras 2006).

well as the official bans and atheistic propaganda, and the (local) characteristics of the era. The main questions of the research focused on how people prepared for Christmas, to what extent they (could) participate in the ceremonies depending on their social position, what they did in order to be present at the ceremonies despite the official prohibitions, and in what form were social events held. Informal solutions and practices made to realize the listed intentions are given the main role in the analysis.

Bevezető

Romániában a nyolcvanas évek közepére beállt gazdasági csőd és a külföldi kölcsönök visszafizetésének állami stratégiája miatt a közellátásban folyamatossá váltak a megszorítások.³ A gazdasági válság következtében kialakult nehéz hétköznapi életkörülmények – különösen az élelemhiány – az ünnepi asztalok bőségét is átformálta. A beszerzések, gyűjtések, „összeköttetések” és a kölcsönösségen alapuló ellenszolgáltatások időszaka volt ez (Valuch 2020:53). Rövid időn belül előtérbe kerültek és felértékelődtek a kapcsolatrendszerek, amelyeket gondosan ápoltak a szívességekkel, kisebb figyelmességekkel (Kinda 2017:206).

A vizsgált években a székelyföldi kistérségekre is jellemző volt a nagyfokú mobilitás. Az 1968-as területi átrendezést⁴ követő modernizációs és urbanizációs folyamatok a tömeges életformaváltást eredményezték. Ez nem kizárólag a lakó- és munkahelyváltást jelentette, hanem egy addig falusi életformára berendezkedett társadalom idő- és

3 Az áram, a fűtés, az élelmiszer és az üzemanyag ellátás drasztikus megvonása a mindennapok emberét sajátos, túlélést biztosító gyakorlatokra kényszerítette.

4 A Gyergyói-medence az 1968-as területi átszervezés (megyésítés) után a csíkszeredai megyeszékhelyű Hargita megye észak-keleti részévé vált. Nemzetiségi összetételét tekintve a régió többségében magyar (86,13%; 11,22% román). A népesség többsége, hasonlóan a nemzetiségi arányokhoz a római katolikus vallású. A medence a székelyföldi régió tipikusnak mondható területe, ahol a nyelvi és kulturális hagyományokhoz ragaszkodó és az egyháznak kiemelt szerepet tulajdonító közösség él (Péter 2018).

térhasználati szokásainak, ünneplési gyakorlatának, illetve kapcsolatvilágának változásait (Bodó 2001). Így például a faluból városba ingázás, a több *váltásos* gyári műszak,⁵ a heti hét munkanap, a hétköznapiok privát szférájába beférkőző állami felügyelet, az idő etatizálása, az állampolgárok testének birtokbavétele és az ateista propaganda terjesztése is szerepet játszott a változásokban. A hivatalosságnak megfelelő és az addig megszokott egyéni életvezetési stratégiák összeegyeztetése általános gyakorlattá vált a vizsgált korszakban, amikor a hivatalos nyilvánosság az addig megszokott életvezetési módszereket igyekezett megsemmisíteni, nem létezővé tenni (Bodó 2004).

Módszertani aspektus

A kutatáshoz az etnográfiai módszereket alkalmaztam, félig strukturált mélyinterjúk (kilenc interjú) képezik a kutatás empirikus alapját. Az interjúk módszert alkalmasnak találok arra, hogy a kérdezettek múltbéli életről közlekedő közlekedő kerülnünk, ezáltal leírhatók és rekonstruálhatók az általuk megélt életesemények (Kvale 2005:20). Ennek ellenére szem előtt tartom, hogy a kutató nincs a mindent egyszerre tudás, vagyis az összes lehetséges nézőpont birtokában, a múlt rekonstruálásában és a jelen perspektívájából egyszerre értelmezni, értékelni a múltat (Gyáni 2015:55-56).⁶

A tanulmány elméleti keretének egyik hangsúlyos fogalma az *informalitás*, ami a formális szabályokhoz és a hivatalos eljárásokhoz képest a nem konvencionális cselekvések alkalmazását jelöli, a hivatalos szintér mögött zajló tevékenységeket (Misztal 2000). A tágabb értelemben vett *informalitás* a társadalomban létező *nyílt titkokat, íratlan szabályokat és rejtett praktikákat* jelöli, azt, ahogyan az emberek intézik a dolgaikat az élet legkülönbözőbb területein (Ledeneva 2018:1).

5 A hetente, személyre szabottan változó, nyolcórás műszakok: reggel hat órától délután két óráig, délután két órától este tízig, este tíz órától reggel hatig.

6 Az interjúk 2018 szeptember és 2020 júliusa között készültek. Az interjúalanyok Gyergyóalfaluból, Gyergyószárhegyről és Maroshévízről kerültek ki. A legépebb interjúszövegekből adatbázis készült, ahol anonimizálva, kódokhoz rendeltem az interjúalanyok személyét (pl. R1, R2 stb.). A kódnevek a következők szerint lettek csoportosítva: nem, életkor, település, munkaterület és az interjú fajtája. Az interjúk anonimizálásában Luis Corti, Annette Day és Gill Backhouse kvalitatív adatok anonimizálásáról szóló tanulmánya szerint jártam el (Corti 2000; Corti – Day – Backhouse 2000).

A másik központi fogalom a szocialista hétköznapiak jellemzésére a kvázi-nyilvános szféra.⁷ Ez a tér a magánszféra védelmébe mentett értékeket igyekezett kiemelni és a hivatalos szférába ültetni. Mivel a vizsgált időszakban a hivatalos nyilvánosság csak reprezentatív nyilvánosságként működött, ezért a nyilvános szférába becsempészett értékek ünnepi kontextusban teljesedtek ki, leginkább az ünnepi események keretében. A hatalom mindentehátossága miatt a mindennapi élet arra törekedett, hogy a rejtett értékeit a hivatalosság területére behatolással kiemelje, vagy saját maga számára idegen területeket hódítson meg.

„A kommunizmus nem törődött velünk”

A karácsonyi ünnepkörre⁸ készülődést a római katolikus vallás hagyományaiban (is) egy egyháznapos felkészülés, az adventi időszak képezi. A vizsgált korszakban ezekben a hetekben a szemmel látható ráhangolódás – a porták rendbetétele, a disznóvágások – mellett hozzátartoztak a négy héten keresztül, hétfőtől szombatig tartó hajnali misék.

„A karácsonyra való készülődés megkezdődött novemberben, mert mindig kórustag voltam, vagy örökké Mária voltam [a pástorjátékban] [...]. Rórátéra⁹ jártunk, a nyolcvanas években is sokan jártak rórátéra”. R6

„Akkor jártak istenigazából rórátéra, úgy tele volt reggelként a templom, és ez minden nap volt, hétfőtől szombatig, hogy a vasárnapi nagymisén nem voltak annyian”. R8

A hivatalos tiltások kontextusában, ki-ki egyéniileg döntötte el, hogy részt tud venni a hajnali

7 A fogalmat Bodó Julianna, a nyolcvanas évek székelyföldi szocialista társadalmát leíró kutatásában határozza meg. Ebben a hatalom és az egyének mozgásterének mechanizmusát taglalja a különböző társadalmi nyilvánosságok mentén (Bodó 2004:56-63, 106-107).

8 A karácsony az egyik legkiemelkedőbb keresztény ünnepkör, advent első vasárnapjától kezdődően, a következő év január hatodikáig, Vízkereszt ünnepéig tartó időintervallum. A négyhetes adventi időszakot korábban hat egyhetes készülődés előzte meg, Márton napjától számítva. Ezekben a hetekben lakodalmakat nem tartottak, és más mulatságokat sem szerveztek. A felkészülés időszakában az idősebbek a húsételek fogyasztásától is tartózkodtak (Pozsony 2015a:34).

9 A roráté az adventi időszakban, advent első vasárnapjától karácsony első napjáig tartott hajnali-, angyal- vagy aranyosmise. A roráté a latin megnevezésből ered.

miséken, vagy távol marad az ünnepre készülődés nyilvános, szakrális formájától. A gyári munkások vagy a tsz-ben dolgozók (az ún. hétköznapok embere) számára a templomi szertartás nem volt tiltott, viszont azok a személyek, akik magasabb munkahelyi pozíciójuk révén (párttagok voltak stb.) ők maguk, vagy a közeli családtagjaik hivatalosan nem vehettek részt az egyházi liturgiákon, nem kockáztatták a rendszeres hajnali misére járást. Ők egyáltalán nem jártak templomba sem vasárnap, sem más ünnepnapokon, vagy olykor rejtett formában vettek részt a miséken. Az úgynevezett rejtett formában való részvétel annak függvényében történt, hogy az adott közösségen belül mennyire tettek eleget az elvárt szabályoknak, illetve attól, hogy volt-e az alá-fölrendeltségi viszonyban dolgozók között erre vonatkozóan egy hallgatóságos egyezség. Volt, aki éppen egy-egy hétköznapi hajnali misét vagy az azt követő kora reggeli halotti misét használta ki a vasárnap vagy más ünnepnap helyettesítésére. A hétköznapok kora reggeli időpontjai adott esetben lehetőséget nyújthattak a „titkos” részvételre. Egy további, rejtett részvételi forma volt, amikor egy másik település templomában hallgatták meg a miséket, ahol az „ismeretlenség” miatt nem voltak veszélyeztetve.

„Annak idején is minden reggel róráté volt és a templom tele volt. Annak volt egy varázsa, az külön szentmise volt. Azért jöttek az emberek hatra, mert utána a munkába elértek. Annak idején 10-11 ezer munkás dolgozott a gyárakban. Olyanok is részt vettek a rórátékon, akik vasárnap nem jártak templomba”. R50

„Hajnali misék voltak, csak nem mindenki mehetett, ugyanúgy ahogy templomba se. Nekünk ugye olyan helyen dolgozott Édesapám, hogy nem mehettünk templomba, mi minden évben karácsonykor elmentünk Ditróba és a templom hátsó ajtajánál ott vettünk részt a szentmisén, hogy ne lásson senki, hogy ne tudják, hogy ott vagyunk”. R22

Az idézett visszaemlékezések a hajnali misék zavartalan működését szemléltetik. Azt is megerősítik, hogy sokan részt vettek a rórátékon a gyergyói településeken, viszont a tömeges részvételre való utalások a jelen körülményeihez hasonlítják az akkori résztvevő arányokat, ezért célszerűnek tartom kizárólag magára a tényre fókuszálni, a karácsonyra készülődés vallási, lelki jellegének az állam által megengedett, megtűrt részére tekinteni.

A vizsgált években a székelyföldi falvakban népszerű volt a karácsonyt megelőző nyolc napban a „Szállást keres a Szentcsalád” közös imádkozás

megszervezése. Ilyenkor kisebb csoportok, általában szomszédok, házról házra vittek egy, a Szentcsaládot ábrázoló szentképet, amelyet az éppen fogadó család asztalára tettek ki, ezt követően közösen imádkoztak, és énekeltek. A „szentcsaládozás”¹⁰ a karácsonyi ráhangolódás mellett lehetőséget teremtett a találkozási alkalmakra a szomszédság körében. Közösségmegtartó funkciója mellett az időfelhasználás feletti ellenőrzéssel szemben a vallási élet számára fenntartott egy privát teret a templom falain kívül, amely az együtt-lét élményét és a kikapcsolódást is megteremtette.

„Szentcsaládozás is volt, akkor még jobban. Kislencen kell benne legyenek. Este be tudtuk ütemezni, hat órákor, s szerre [sorra] mentünk, úgy mindenkihez. Akkor is teljesen természetes volt, a kommunizmus nem törődött velünk, mert mi csináltuk a dolgunkat itthon. Egy órát tart, s mi úgy szoktuk, hogy mikor elvégeztük, akkor énekelünk karácsonyi énekeket. Mária éneket is, mert azokat is nagyon szerettük, Pásztorok pásztorok, Mennyből az angyal. Olyan jó csapat volt örökké”. R17

„Stikibe töltöttü(n)k”

A karácsony a Ceaușescu-korszakban sem volt hivatalos ünnepnap, ugyanolyan munkanapnak számított, mint bármelyik hétköznap, az embereknek e szerint volt lehetőségük megülni az ünnepet. A gyári munkásoknak és az értelmiségieknek egyaránt dolgozniuk kellett karácsonykor:

„Az nem volt pardon, hogy nekem családom van s kell készülni karácsonyra, kellett menni dolgozni, váltásban, mert nem állami ünnep volt. Egyedül az újév napját adták meg, s aztán másodnapján kellett menni dolgozni”. R5

A gyárakban eltöltött karácsonyi ünnepek ugyanúgy a visszaemlékezések tárgyát képezik, mint a családilag megült ünnepi összejövetelek. A hivatalos elvárásoknak eleget téve megjelentek az emberek a munkahelyeken, viszont egy oldottabb, fesztelebb munkatempó és adott esetben jóval kevesebb munkaóra jellemezték ezeket a munkanapokat. Emellett a karácsonyi előkészületek során otthon elkészített ételeket, főként süteményeket, illetve szeszes italokat vittek be a munkahelyre, hogy amíg tart a hivatalos munkaidő, a munkaközösség szimbolikusan is megteremtse a karácsony hangulatát.

10 Egyes háromszéki településeken (Gelencén, Esztelneken stb.) csak a 20. század második felében terjed el, a kisközösségek atomizálódása után (Pozsony 2015).

A gyárak részlegeinek vezetőitől függött, hogy mennyire volt megjárható a munka. Az ilyen alkalmak felértékeltek és fenntartották a munkahelyi közösségek szerepét. Az állam a hétköznapi és ezzel együtt az ünnepnapok időfelhasználásának és időbeosztásának ellenőrzésével, irányításával kiterjesztette, kiemelte a privát szféra ünnepi helyszíneit és közösségi tereit a szűk családi közösségekből a munkahelyi, hivatalos környezetbe. Egy hallgatólagos együttműködés jellemezte a karácsonyi ünnepkör munkahelyi reprezentációját. Ez megnyilvánult mind a gyárigazgatók, mind az alkalmazottak együttműködésében. Ebben az esetben is a helyiek kultúrájukból gyökerező módszerekkel és praktikákkal viszonyultak az állam által érvénytelennek tartott ünnephez (Kligman 2000).

„Mi is vittünk kaját, pálinkát, tésztát [süteményt], ételt. Végigettük a menüt, egyet jót pletyóztunk, s azzal hazajöttünk. A 12-öt megvártuk, hogy ne-hogy baj legyen. De utána mentünk haza”. R5

„[...] tudta mindenki, hogy aznap senki nem csinál öt lej értéket, a férfiak hozták a pálinkát, az asszonyok hozták a süteményt. Stikibe töltöttünk, s boldog karácsonyt kívántunk, megindítottuk a gépet, de aznap öt lej értéke nem termeltünk. De a három váltást kellett csinálni, kellett menni”. R4

„Mikor a karácsony munkanapra esett, akkor is be kellett menjünk dolgozni, na az nagyon keserves volt, de azért, ha rendes főnököd volt, mint nekem is, akkor hamarabb hazaengedtek”. R6

„Karácsonykor elmentünk, megénekeltük a főnököt ott a cukrárszdába, hiába, hogy ott voltunk, de azért mégis mi ott megcsináltuk azt a hangulatot. Hol dolgoztunk, hol nem dolgoztunk, de muszáj volt bemenni. S húsvétkor is”. R17

„Buli” szentestén

A munkanapok nemcsak a munkahelyi ünnepeléssel, hanem munka után a lokális hagyományok megélésével is összefolytak, melyek egyrészt a szakrális térben, a templom falainak „védelmében”, az egyházi szertartás keretében, másrészt az azt követő profán össznépi ünnepelésekben teljesedtek ki. A karácsonyi éjféle mise elengedhetetlen és állandó elemét képezte az ünnepkörnek. December 24-én este megteltek a templomok, a mise után a bibliai jelenetet idéző pásztorjátékkal emlékeztek Jézus születésére (Pozsony 2015b:33). Éjfélkor, a mise után „megindult” a környék (fiatal felnőttek és felnőttek) egymást megénekelni.

„Mindenki ment éjféle misére, ezt nem is nagyon kellett elbeszélni”. R6

„Éjféle mise után találkoztunk, aki kicsit is adott magára, az ment misére [...]”. R5

„A legények mentek a leányos házhoz a szent István énekével, másnap éjfélíg lehetett ezzel menni, másnap a szent János énekével, zenész is volt fogadva, s akkor mentek és mindeniknek volt lány barátnője, s amelyik a legbiztosabb volt, ott fejezték be”. R38

Az éjféle mise után, egészen hajnalig a felnőttektől voltak hangosak az utcák, és a házak előterei. Ezeket az összejöveteleket a felfokozott hangulat, a jókedv jellemezte. A házigazdák ajtajában elénekelt, akár falunként változó hagyományos karácsonyi énekeket¹¹ a benti nótázások, multságok követték. Legtöbbször az éneklő csoportokat hangszerrel (harmonikával) kísérte valaki a társaságból, ennek következtében az ünneplés további szakaszát a karácsonyi énekek mellett, népdalok, műnépdalok (az úgynevezett nóták) társaságában töltötték, vagy lemezjátszókon hallgatták a különböző magyar slágerket, és táncoltak.

„[...] jöttek és énekeltek az Íme midőn mindeneket. A felnőttek azzal jártak, hat vagy hét szakasza van annak. S aztán akkor ki amíg bírta, hanggal, cipővel”. R5

„Mise után a templom hegyén [Szárhegyen] mindenki megállt és elénekeltük a Csendes éjt. Ott egymást megtaláltuk, s akkor megbeszéltük, hogy hol kezdjük, s a szülők hozzátartották magukat, hogy éjfélkor 40 fiatal egymás hegyén-hátán jön be a házba, de hát mindenkit szívesen láttak. Akkor jött a házigazda, töltötte a bort, a pálinkát, kínáltak süteménnyel, jött a vicc, hogyha nem úgy sikerült az ének, akkor jött a kacagás, hogy ki volt a hibás. Ha már a fiúk kezdtek megpittyesedni, akkor azért”. R6

A munkanapok és az ünnepek megülésének összefonódása a munkahelyi, szimbolikus ünneplés mellett az idő és időérzék átrendeződését is eredményezte. A hajnalig tartó éneklések egyesén a munkahelyre vezették az embereket, mivel a kötelező

11 „Általában minden falunak megvan a sajátos éneke. Például az Íme mindőn mindeneket, ha nem énekeljük el karácsonykor vagy másodnapján [Alfaluban] a mise végén, akkor ott már cirkuszolnak az emberek. Például Csomafalván Jézus megváltó Istene. Másik helyen Menyéből az angyal. Vagy például egy másik faluban, hogy Mostan kinyílt egy szép rózsavirág”. R38

munkaórákat le kellett dolgozni. Azok, akik a reggeli műszakban dolgoztak, a hajnali éneklésből, ha volt még idejük, hazasiettek átöltözni, ha nem, egyenesen a buszmegállóba tartottak, hogy beérjenek a műszakkezdésre. A nappalok és az éjszakák egybefolytak a karácsonyi ünnepkörben. Nemcsak 24-én éjjel mulattak az emberek, hanem a rákövetkező napokban is. December 25-én, karácsony napját megülték, és ezen a napon az Istvánokat megénekelték. December 26-án, karácsony másodnapján a Jánosokat énekeltek meg. Ezt követően az Aprószentek¹² napját is megünnepelték.

„Másnap énekeltek az Istvánokat, utána Jánosokat, s mindegyikre megvan a spéci ének, és azokat énekeltek. S utána már jött is Aprószentek”. R6

„Elmentünk énekelni szerre mindegyikünkhöz reggelig, s nem számított, hogy onnan megyek a vonatra reggel munkába. S akkor megkerestük másnap, hogy ki az István, s aztán hogy ki a János, ha nem volt, akkor a bérmakeresztneve nem-e István. Ez is egy nagyon jó szórakozás volt, hogy mentünk s énekelünk. Volt, ahol egy órát, s volt, ahol egy fél órát maradtunk, s volt, ahol reggel nyolckor virradtak meg”. R22

„Mi buliztunk akkor, nem énekelünk, reggel álltunk fel s mentünk munkába”. R24

A visszaemlékezések a hagyományok megélésén túl egy hangsúlyos összetevőt emeltek ki a karácsonyi éneklésekkel és az aprószentek napjával kapcsolatban, melyekhez a *buli*, *szórakozás* szavakat társították. Várták a karácsonyi ünnepeket, mert okot és lehetőséget adott a szórakozásra, mivel kevés alkalom volt télen a kikapcsolódásra. A hagyományok ártértékelődése, változásai láthatók, az a mozzanat, amikor a hagyomány nem kizárólag a múlt szokásainak reprodukciója, hanem a jelen kihívásaira adott válaszreakció (Barna 2014:105). A példákban a jelen kihívása az állam által megszabott szabadidő használat, amelyre a munka és a család mellett az országosan, hivatalos keretek közé szorított

12 Az aprószenteknap vészözés karácsony negyedik napján, hasonlóan a háromszéki falvakhoz, Gyergyóban is hagyomány volt. A fiúk és a legények ezen a napon reggel a lányos házakat látogatták meg, és élő nyírfából levágott vesszőkkel vészölték meg a hajadonokat. A hiedelem szerint ezzel egészséget, termékenységet és szépséget adományoznak a fiatal lányoknak. Cserébe a lányok színes szalagokat kötöttek fel a fiúk nyírfavesszőire. A katolikus vallás a szokást első sorban a bibliai csecsemőgyilkossághoz köti. Azért kell ezen a napon a lányoknak vezekelniük, mert Jézus születése után Heródes parancsára elrendelték a fiúgyermek megöletését (Pozsony 2015a:42).

tömegrendezvények adtak lehetőséget. A szocialista urbanizáció következtében a társadalom szerkezetének, életmódjának, és a népi hagyományok szórakozás közvetítő természetének változásai figyelhetőek meg, elsőként az ünneplési forma tekintetében. Bíró A. Zoltán már a vizsgált időszakban (1982-ben) hangsúlyozza, hogy a népi kultúra akkori elemei nem a több évtizeden keresztül áthagyományozódott szokások, hanem – 1982-től – a korábbi tíz-, huszonöt év termékei. Az urbanizálódás hatására megváltozott tér- és időhasználat szerint tekint a népi kultúra hétköznapiakban bekövetkezett változásaira. A változás és beépülés folyamatának megragadására szerinte leginkább a kommunikáció által van lehetőség, melyben körvonalazódnak olyan fogalmi keretek, amelyek a hétköznapi tevékenységek területeit írják le, nem pedig a reprezentációs hagyományörző formákat. Az egyének népi kultúrához való viszonyának leírására hívja fel a figyelmet, arra, ahogyan értelmezik, ahogyan beszélnek az ünnepről (Bíró 1982). Az esettanulmányban szereplő visszaemlékezések a karácsonyi hagyományokkal kapcsolatban maradéktalanul kiemelik a hagyományok meglétét, a rorátékat, a *Szentszaládozást*, az éneklést, az éjféli mise utáni pásztorjátékot, az Aprószenteket stb. Azonban a szokásoknak eleget tevő cselekvésekben nem azok eredendő jelentéselemai és társadalmi funkciói fogalmazódnak meg, hanem a szórakozás, kikapcsolódás, buli funkcióját társítják hozzájuk (Bíró 1982).

Következtetések

Az 1970–1980-as évek székelyföldi társadalmára jellemző volt az életvilágok megkettőződése. A család (privát) és a hatalom által reprezentált (nyilvános) szféra ünnepi gyakorlata egyre inkább eltávolodott egymástól. A fennálló rend hallgatólagos elfogadásáért cserébe a hatalom a privat szféra közösségeit, a családot békén hagyta (Bodó 2004; Pozsony 2006). Közvetlenül nem avatkozott be a magánszféra világába, azonban a munkarend és a kötelezővé tett kulturális tevékenységek által alattomosan átrendezte a magánszféra ünneplési gyakorlatait. Pozsony Ferenc szerint az ünneplési időszakban az egyének visszavonultak a privat szférába. A karácsonyi ünnepek a keresztény értékek és a nemzeti integritás védelmét valósították meg. A karácsonyi időszak olyan energiákkal töltötte fel az embereket, ami elviselhetővé tette a diktatúrát és a nehéz hétköznapi életkörülményeket, illetve ezzel együtt

az ünnepség az ellenállás burkolt formáját is megteremtette (Pozsony 2009:197). Az általam vizsgált esetek egy része megegyezik Pozsony állításával a privát és a nyilvános szféra eltávolodásáról. Azonban éppen a szocializmus hozta létre azt a jelenséget – a heti hét munkanap bevezetésével –, amellyel a karácsonyt (a húsvétot stb.) kiemelte a privát térből a hivatalosság terébe. A munkások és a gyárigazgatók (akiknek egyben politikai pozíciójuk is volt) az egymás közötti közös „hallgatással” és szolidaritással, informális megoldásokkal adtak lehetőséget az ünnepnek. Ily módon teremtődött meg a gyári karácsonyok jelensége a kvázi-nyilvános szférában. Visszatérve a karácsonyi ünnepek hangulatára és a lelki feltöltődésre – amire Pozsony is hivatkozik –, az elemzett példám alapján is elmondható, hogy a karácsonyi ünnepkör egy kitüntetett időszakot jelentett az emberek életében, amelyből a következő évben lelkileg is építkeztek. A visszaemlékezések az ünnepeket a kevés szórakozási lehetőségek egyikének tekintették. Olyan évszázadokra visszanyúló hagyományokat említenek egyszerre a *buli* fogalmával, ami távol esik magától a hagyománytól és annak jelentéstartalmától. Tehát az ünnep és a hagyományok jelentéstársításában ragadhatók meg azok változásai. Az egyházi és a templomi szertartások részét képezték a karácsonynak, az interjúalanyok kivétel nélkül megemlítik, azonban a spirituális lelki feltöltődés – mint a keresztény értékekre épülő privát szféra menedéke – eltörpül azok mellett a feltöltődést adó események mellett, amelyek a közösségi együttlét és az önfelelt szórakozás élményét nyújtották. Ezzel természetesen nem állítom, hogy az emberekben nem volt meg az igény a vallási, spirituális tartalmak befogadására és átélésére, amit adott esetben egy etnikai szigetként is értelmezhettek. Viszont láthatóvá válik az egyéni életvezetés és tervezés, a korlátok, a szükségletek és lehetőségek között feszülő ünnep jellege is.

Végezetül pedig arra szeretnék kitérni, hogy az elemzett esetek vallásos tevékenysége mennyiben tekinthető a vallási és ezzel egyben a szimbolikus ellenállásnak. Az elemzett esetekből levonható az a következtetés, hogy a Gyergyói-medencében a tömegek számára nem volt tiltott a vallás gyakorlása, a templomi szertartásokon részt vehettek, a katolikus egyház szentségeiben részesülhettek. Viszont azok a hívők, akiknek tiltott volt a mindennemű egyházi részvétel és ennek ellenére is gyakorolták hitüket – az egyház elvárásai szerinti szentségek felvételével és a misén való részvétellel –, ellenállóknak tekinthetők a résztvevők részéről, intenciójuktól függetlenül.

Felhasznált szakirodalom

- Bíró A. Zoltán 1982 A hagyomány „ápolásáról” avagy a reprezentációs folklorizmusról. *Korunk*, 41:51-53.
- Bodó Julianna 2004 *A formális és informális szféra ünnepelési gyakorlata az 1980-as években*. Scientia Humana, Budapest.
- Corti, Luis 2000 Progress and Problems of Preserving and Providing Access to Qualitative Data for Social Research – The International Picture of an Emerging Culture. *Qualitative Social Research I/III*.
- Corti, Luis – Day, Anette – Backhouse, Gill 2000 Confidentiality and Informed Consent: Issues for Consideration in the Preservation of and Provision of Access to Qualitative Data Archives. *Qualitative Social Research I/III*.
- Elekes Tibor 2006 *Erdélyi közigazgatási térképek 1332–1968*. Adatbank, Erdélyi Magyar Elektronikus Könyvtár. <https://elekes.adatbank.transindex.ro> (Letöltés: 2020.02.24.)
- Gyáni Gábor 2016 *A történelem mint emlék(mű)*. Kalligram Kiadó, Budapest.
- Kinda István 2017 *Kontrasztok. Gazdálkodási minták két székegyföldi régióban*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. Online: http://kjnt.ro/szovegtar/kotet/2017_Kinda_Kontrasztok
- Kligman, Gail 2000 (The politics of duplicity c. műve alapján) Népesedéspolitika: reprodukció, abortusz és társadalmi ellenőrzés Ceaușescu Romániájában. *Demográfia* 43:47-69. <https://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/view/191>
- Kvale, Steinar 2005 *Az interjú – Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba*. Jászöveg, Budapest.
- Ledeneva, Alena 2018 *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity. Volume I*. UCL Press, London.
- Madaras Szilárd 2006 A gyergyói kistérség helyzet-elemzése. *Közgazdász Fórum*, 7:3-19.
- Misztal, A. Barbara 2000 *Informality. Social Theory and Contemporary Practice*, Routledge, London.
- Péter László 2018 *Forbidden Football in Ceausescu's Romania*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Pozsony Ferenc 2006 Az emberi élet szokásai. In Pozsony Ferenc szerk. *Erdélyi népszokások*. Egyetemi Jegyzet (NEJ, 1.), BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 124-186.

- Pozsony Ferenc 2009 A vasárnap szerkezete egy székely kisvárosban és községben. In Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc – Tötszegi Tekla szerk. *A fiatalok vasárnapja Európában*. Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 128-152.
- Pozsony Ferenc 2015a A szokáskutatás fogalmai. In Ilyés Sándor szerk. *Háromszéki ünnepek. Dolgozatok háromszéki népszokásokról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 27-32.
- Pozsony Ferenc 2015b A karácsonyi ünnepekör. In Ilyés Sándor szerk. *Háromszéki ünnepek. Dolgozatok háromszéki népszokásokról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 33-58.
- Valuch Tibor 2013 *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Napvilág Kiadó, Budapest.

"A metró, a metró, a metró,
a föld alatt a te helyed
az árnyak a fények az arcok,
csak hagyd, hogy sópörögek.

„Es jönnek és kéri mit kérnek,
egy koldus jön a pénzedet,
és aztán az ellenőrk
járulnak a jegyedert
A metró, a metró, a metró
és sópörögek az arcodon!”

Metro Book, 2008
29x20x4 cm

Absztrakt

Tanulmányomban¹ Edward Munch (1863–1944) méltán híres festménye – *A sikoly* (1893) – szimbolikájának pszichológiai elemzésére teszek kísérletet. Abból indulok ki, hogy ez a festmény a modern lelki gyötörődés sűrítménye. Hallucinációs tapasztalat ihlette, amelyben Munch „sikolyt halott az egész természetben”. Egy pánikbeteg lényt ábrázol, ám mindezt úgy, hogy ez a lény/alak(zat) nem csak valami halálfejes maszkra emlékeztethet. Ebben a festményben a szorongás kozmikus szintre emelkedik, ami végső soron a halálról való elméledésekhez és az értelem ürességéhez kapcsolódik.

„*A sikoly*” azonban mégsem valamiféle művészetterápiás, öngyógyító megoldásra példa. Munch a saját *kór*problémáit úgy tudta kifejezni, hogy azokkal a *kór*problémákat is artikulálta. Nem önkörében forgott, hanem a mély és őszinte önkifejezésével – éppen ezzel – képes volt ábrázolni/megfesteni kora általános társadalmi közérzetét, mi több: a közérzuletek látens, elfojtott, szinte kifejezhetetlen tartalmait is.

SCREAM

Abstract

In my study, I attempt a psychological analysis of the symbolism of Edward Munch's (1863–1944) justly famous painting *The Scream* (1893). I will start from the premise that this painting is a condensation of modern psychological anguish. It was inspired by a hallucinatory experience in which Munch 'heard a scream throughout nature'. It depicts a panic-stricken creature, but in a way that this creature/figure(s) cannot just resemble some kind of death-head mask. In this painting, anxiety is elevated to a cosmic level, ultimately linked to contemplations of death and the emptiness of reason.

¹ Részlet a *Magyar sorsproblémák. Társadalomlélektani kor- és kórképek* című, az Orpheus Kiadónál kiadásra előkészített könyvemből.

“*The Scream*”, however, is not intended as some kind of art therapy, self-healing solution. Munch was able to express his own pathological problems by articulating the problems of his time. He did not revolve around himself, but through his deep and sincere self-expression, he was able to depict/paint the general social sentiments mood of his time, and moreover, the latent, repressed, almost inexpressible content of public feelings.

Nézzünk bele ebbe az örvénylő (örült?) tekintetbe.

(*A kép leírása*) A képen egy nyomasztó figurát látunk. Az alak merev szemei, beesett arca halálfejhez hasonlatos – ijesztő. Borzongató. Kísérteties. A remegő és szinte sisteregve hullámzó vonalak pokoli jellegét az is fokozza, hogy a részletek elnagyoltak, sejtelmesek, jelzésszerűek: lüktetve áramlanak a központi alak felé. Ám azt is vélhetnénk: a lüktető és örvénylő hullámzás a halálfejes, maszkos, a siktító fájdalomtól szinte megcsavarodott alakból zuhog-nak/bugyognak/tekerednek kifelé – a félelmetes érzéshullámok ráömlenek a világra.

A kép tehát azt sugallja: valami borzasztó esemény történhetett, de hogy mi, azt nem tudhatjuk meg. Ettől igazán nyomasztó, ijesztő, szorongást keltő és halálfélelmet sugárzó a kép.

Igazi **kor-** és **kórkép!**

(*Alkotás-lélektani motívumok*) A képen látható tátott szájú alak maga Munch, aki rettenet a haláltól. Ez a megállapítás nem valamiféle kreatív interpretációs feltételezés, mert a kép keletkezéséről maga Munch ezt írja a naplójában:

„Két barátommal sétáltam – a nap lemenőben volt – megérintett a melankólia szele – az ég hirtelen vérvörössé vált. Megálltam, halálosan fáradtan nekidőltem a korlátnak – a lángoló égbolt véres kardként függött a kék-fekete fjord és a város felett – a barátaim tovább mentek – én ott álltam szorongástól remegve – és megéreztem a természetet átható hatalmas, végtelen sikolyt”.

Edvard Munch: A sikoly (1893)
Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/A_sikoly

Az idézett naplójegyzet is persze kellően homályos, ám annyiban mégis konkrét, hogy tudni lehet: Munch és barátai Oslo északi külvárosi részén jártak, és ahogy az a képen is látszik, vérvörös volt az égbolt. A festő valószínűleg létező jelenséget örökített meg (persze nem realista módon), ugyanis ekkoriban tört ki Indonéziában a Krakatoa vulkán, a por miatt pedig egész Európában vörös félhomályt észleltek.²

Munch fokozott érzékenységének megvolt az egyéni, szocializációs és élettörténeti oka is. Öt-éves volt, amikor elveszítette édesanyját, kamaszként az egyik húgát, huszoneves volt, amikor az édesapja és egyik bátyja is meghalt, egyik nővére pedig mentális betegségben szenvedett. „A betegség, az elmebaj és a halál fekete angyalok voltak, akik vigyáztak a bölcsőmre, és egész életemben elkísértek” – mondta erről a családi mentális terheltségéről maga Munch.³ Nem csoda, ha Munch is meglehetősen labilis alkattá vált, alkoholproblémákkal küzdött, nikotinfüggő is volt, többféle pszichés betegségtől szenvedett.⁴

A szerelemben sem találta meg a boldogságát, családot sem tudott alapítani, mindenben és mindenki-ben csalódott – de rendületlenül alkotott. A függetlenné váló Norvégia⁵ nagy nemzeti géniusza, művésze lett, mint Henrik Ibsen és Edvard Grieg nemzeti íróként és zeneszerzőként. Új hírneve gazdaggá is tette – nyugalomra mégsem lelt. Sőt! A magánya szinte totálissá vált – amit részben ő épített maga köré, ám amitől mégis szenvedett.⁶

(*A festmény szimbolikájának pszichológiai értelmezése*) A sikoly (1893) – a modern lelki gyötrődés szimbólumának tekinthető. Hallucinációs tapasztalat ihlette, amelyben Munch „sikolyt hallott az egész természetben”. Egy pánikbeteg lényt ábrázol, ám mindezt úgy, hogy ez a lény/alak(zat) nem csak valami halálfejes maszokra emlékeztethet, de spermára vagy magzatra is, amelynek kontúrjai, mint valami hanghullámok, a vérvörös égen félelmetesen kavarnak: gyűrűzve visszhangoznak. Ezért ebben a festményben a szorongás kozmikus szintre

emelkedik, ami végső soron a halálról való elmélkedésekhez és az értelem ürességéhez kapcsolódik.⁷

„A sikoly” azonban mégsem valamiféle művészetterápiás, öngyógyító megoldásra példa. Munch a saját kórproblémáit úgy tudta kifejezni, hogy azokkal a kórproblémákat is artikulálta. Nem önkörében forgott, hanem a mély és őszinte önkifejezésével – éppen ezzel – képes volt ábrázolni/megfesteni kora általános társadalmi közérzetét, mi több: a közérzúletek látens, elfojtott, szinte kifejezhetetlen tartalmait is.

Így többek között a kavargó diszsonanciákat is. De valami mást is!

A halálfej-szerű arc, a félelemtől kifordult szemek, az artikulálatlan sikolyba feszülő ajkak és arcvonások, a széthullani látszó arc, a szétrepedni akaró halálfej-koponya, a sikolyba torzult arcon a kezek kétségbeesett, abroncsolós szorítása valamiképpen imára kulcsolt kezek is lehetnének, de valójában a reménytelenség jele: inkább gyenge és megadó védekezés, mint az erő gesztusa. Téveteget mozdatul – nem pusztán a diszsonanciát, hanem a kozmikus erejű szorongást fejezi ki.

Munch az emberi életet egyetemes nézőpont alapján kezeli – de partikuláris kötöttségeivel együtt. A személyes világa tapasztalataival és szűkebb-tágabb lokalitásai mentalitásaival Munch örököse az észak-európai festészet hagyományos misztikájának és szorongásának, amelyet újraalkotott egy rendkívül személyes, ugyanakkor archetipikus és szimbolikus művészetben. Életműve az egyén jellemzően modern helyzetéről beszél; arról az örvénylő és fojtogató konfliktusról szól, ami a gyorsan változó kortárs világ bizonytalanságával jött és jön létre.

(*Nincs tovább! Elveszett minden!*) Ez az 1890-es években keletkezett alkotás mintegy lezárja a nagy ipari forradalom 19. századát, s egyben bevezeti a 20. századot – ráadásul úgy, hogy a 21. században is érvényes kor- és kórlélektani tükröt tart elénk: az apokalipszist idéző színek, a torz arc és a sikolyra nyíló száj mintha azt mondaná (mondaná? – inkább üvölti): *nincs tovább! Elveszett minden bizonyosság: nincsenek hagyományok, az életfenntartó szokások szétporladtak, a családok szétesnek, nincs hiúság, nincs becsület, nincs szerelem, nincs szeretet, nincs Isten – a kozmikus magány sikolt bele az üres univerzumba.*

A sikoly tehát nem bátyatag melankólia, hervatag önsajnálát, hanem kétségbeesett felismerés, félelem, szorongás, magány – egzisztenciális gyötrelem, a kozmikus szorongás szimbolikus univerzuma:

⁷ Watson, é.n.

² <https://divany.hu/offline/mit-abrazol-munch-sikolyal/>

³ Watson é.n.

⁴ Rothenberg 2001.

⁵ Norvégia és Svédország uniója 1905-ben bomlott fel. Vö.: <https://norvegiarolminden.gportal.hu/gindex.php?pg=36779285> – Lásd még: Eriksen 2005.

⁶ Lubow 2006. – S. Nagy Katalin 2018 – Lásd még: <https://kreativliget.hu/festok-fordulatos-elete-edvard-munch/>

trauma-feldolgozás. Reménytelen remény: alkotás-lélektani motiváció – *kapaszkodás a semmi peremén*.

Amit Bartók Béla Cantata profana-értelmezésében is jeleztem – a modernitás kor- és kórlelektanával összefüggésben⁸ –, „A sikoly” szimbolikus univerzumában is tetten érhetjük: a *kétségbeesett reménytelenséget, a küzdelmes alkotás elaborációs és szublimáló feszültségeit*.

Sigmund Freud is értekezett a „rossz közérzetről” a kultúrában.⁹

(„Rossz közérzet” és/vagy trauma és/vagy katasztrófa?) „A sikoly” valamiféle „rossz közérzet” jelzése lenne – afféle színes, de kedélybeteg élménybeszámoló egy borongós, külvárosi sétáról? Nem inkább traumáról és/vagy katasztrófáról lenne szó? Nem a létezés – az emberré válás filo- és ontogenezise, a születés, a megkapaszkodás, az ölelés, a halál – traumája és/vagy katasztrófája mutatkozik meg itt leplezetlenül?¹⁰

A köz-érzet bizonyára összefüggésben van az egyéni és/vagy kiscsoportos (például a családi) anomáliákkal, anómiákkal és patológiákkal is: a bomlás fájdalmaival.¹¹ Ha szétfoszlott, ha nincs tartós kohézió és erő a közvetlen életközösségeinkben – mindenekelőtt az organikus stabilitást és folyamatosságot is életető családok világában –, akkor még *Isten is kihátrál mögülnk*.

Ezt az egzisztenciális szorongást József Attila így fogalmazta meg:

Az Isten itt állt a hátam mögött
s én megkerültem érte a világot.

.....
.....

Négykézláb másztam. Álló Istenem
lenézett rám és nem emelt föl engem.
Ez a szabadság adta értenem,
hogy lesz még erő, lábraállni, bennem.

Ugy segített, hogy nem segíthetett.
Lehetett láng, de nem lehetett hamva.
Ahány igazság, annyi szeretet.
Ugy van velem, hogy itt hagyott magamra.

8 Lányi 2020.

9 Freud 1982.

10 Lásd például Berne 1984, 1997; Ferenczi 2010; Harlow 1971; Rank 2017.

11 Lásd például Orvos-Tóth 2018; Tóth 2017.

Gyöngye a testem: óvja félelem!
De én a párom mosolyogva várom,
mert énelem a hűség van jelen
az üres űrben tántorgó világon.¹²

(*Éjjel utáni kiáltás*) A *sikoly* tehát a létezés traumájához és/vagy katasztrófájához kapcsolódik – az *egzisztenciális szorongást, a kozmikus semmit* idézi. Ám éppen ezért ezt a lelki egyensúlyvesztést nem pusztán a szomatikus pszichológiai (például pszichoanalitikus) terápiával, hanem az egzisztenciális szorongást is oldó remény és hit – tehát a szeretet – erejével lehet csak (talán) gyógyítani.

Ezt nevezem *sikoly-elaborációnak*: a „*csakazértis*” helytállásnak, értékörzésnek és értékátadásnak – *éjféli (sötét éjjel utáni) kiáltásnak*.¹³ Ez (lenne) a tiszta, a végtelen és az örök disszonancia – emberi létezésünk traumája és katasztrófális összeomlása?

Lesz még erőnk lábraállni?

Felhasznált szakirodalom

Berne, Eric 1984 *Emberi játsszámok*. Budapest, Gondolat Kiadó.

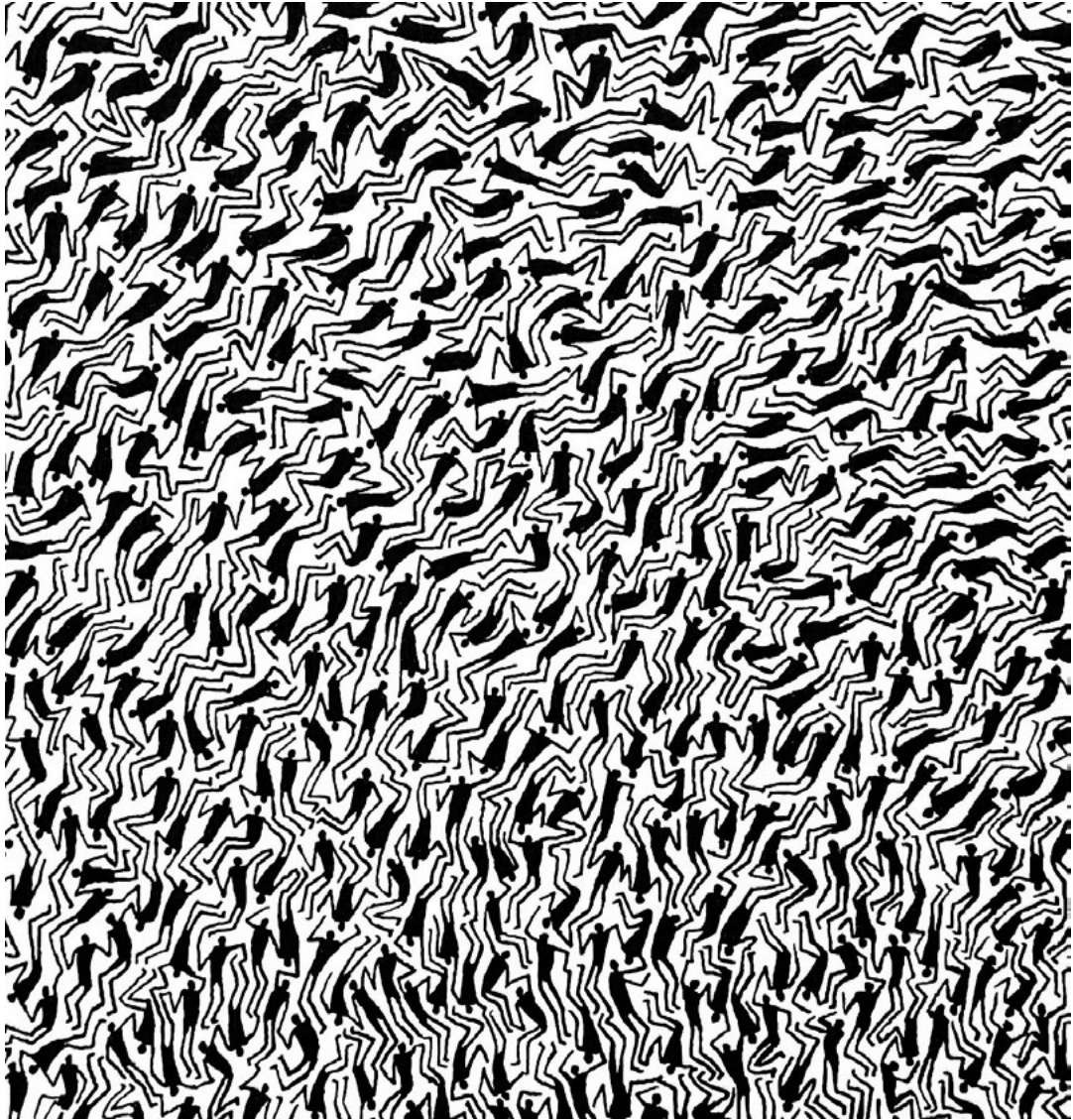
Berne, Eric 1997 *Sorskönyv*. Budapest, Háttér Könyvkiadó.

Eriksen, Thomas Hylland 2005 A skandináv kulturális térség. Svédok, dánok és norvégok egymásról. *Lettre* 58. szám, Ősz – https://epa.oszk.hu/00000/00012/00042/t_h_eriksen.html

12 1937. október. – A vers értelmezéséhez lásd Lisztovszki 2011.

13 A klasszikus freudi „rossz közérzet”-elméleten (és jószerivel az egész pszichoanalitikus szakirodalmon) túl ilyen problémákkal foglalkozik – többek között, de talán a legátfogóbban – Viktor E. Frankl logoterápiás koncepciója, ám ellentétben Freuddal: pozitív antropológiai vízió keretében (lásd például Frankl 2010, 2016, 2021). A magyarok közül megemlítem a pedagógiai és nevelés-lélektani elméleti és gyakorlati re-formokkal kísérletező Karácsony Sándor és tanítványai munkásságát (lásd például Karácsony 1939; Kontra 2003/2009; Lányi 2017). Gyökössy Endre pasztorál-pszichológiai és családterápiás tevékenységét (lásd például Gyökössy 1992, 1993, 1994, 2000); Pálhegyi Ferenc családterápiás gyakorlatát, elemzéseit: kereszténység/keresztényesség és pszichológia termékeny összekapcsolását (lásd például Pálhegyi 2000, 2004, 2008, 2015). És persze nem hagyhatom ki ebből a vázlatos áttekintésből Pál Ferenc („Pál Feri”) nagyhatású prédikációit és népszerű mentálhigiénés előadásait, könyveit sem (lásd például Pál 2009, 2010, 2012, 2014, 2019).

- Ferenczi Sándor 2010 *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében. Pszichoanalitikai tanulmány*. Belső Egészség Kiadó.
- Frankl, Viktor E. 2010 *A logoterápia alapjai / Die Grundlagen der Logotherapie – Kétnyelvű szöveggyűjtemény / Eine zweisprachige Textsammlung*. Jel Kiadó, Budapest.
- Frankl, Viktor E. 2018 *A tudattalan Isten – Pszichoterápia és vallás*. Ursus Libris Kiadó, Budapest.
- Frankl, Viktor E. 2021 *Válaszd az életet! Visszaemlékezések*. Open Books Kiadó, Budapest.
- Freud, Sigmund 1982 Rossz közérzet a kultúrában. In *Esszék*. Gondolat Kiadó, Budapest, 327-405.
- Gyökössy Endre 1992 *Magunkról magunknak*. Kálvin János Kiadó, Budapest.
- Gyökössy Endre 1993 *Életápolás*. Kálvin János Kiadó, Budapest.
- Gyökössy Endre 1994 *Ketten – hármásban: Házasság- és családlélektan*. Új Ember Kiadó, Budapest.
- Gyökössy Endre 2000 *Akarsz-e meggyógyulni?* Szent Gellért Kiadó és Nyomda.
- Harlow, H. F. 1971 *Learning to love*. San Francisco, Albion.
- Karácsony Sándor 1939 *A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja*. Exodus Kiadó, Budapest. (2. kiadás: Magvető Kiadó, Budapest, 1985; 3. kiadás: Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2009.)
- Kontra György 2003/2009 *Karácsony Sándor, a nagyhírű professzor*. BIP, Budapest; Második kiadás: Karácsony Sándor Művelődési Társaság, Gondolat Kiadó, Földes, Budapest, 2009.
- Lányi Gusztáv 2017 Karácsony Sándor társaslélektana és a mai magyar pszichológia. In Heltai Miklós – Lányi Gusztáv szerk. *Karácsony Sándor és a magyar pszichológia*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 15-49.
- Lányi Gusztáv 2020 CANTATA PROFANA – értelmezések. Kor- és kórdiagnózisaimból. *Kultúra és Közösség*, 5:109-113. Online: http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2020/5/16_L%C3%A1nyi_2020_05.pdf
- Lisztovszki Tünde 2011 „Isten itt állt a hátam mögött, s én megkerültem érte a világot”. *Magyar Kurír*, december 7. – <https://www.magyarKurir.hu/hirek/isten-itt-allt-hatam-moegoett-s-en-megkerueltem-erte-vilagot>
- Lubow, Arthur 2006 Edvard Munch: Beyond The Scream. *Smithsonian Magazine*, March. Online: <https://www.smithsonianmag.com/arts-culture/edvard-munch-beyond-the-scream-111810150/>
- Orvos-Tóth Noémi 2018 *Örökölt sors. Családi sebek és a gyógyulás útjai*. Kulcslyuk Kiadó, Budapest.
- Pál Ferenc 2010 *A függőségtől az intimitásig*. Kulcslyuk Kiadó, Budapest.
- Pál Ferenc 2012 *A szorongástól az önbecsülésig*. Kulcslyuk Kiadó, Budapest.
- Pál Ferenc 2014 *A magánytól az összetartozásig*. Kulcslyuk Kiadó, Budapest.
- Pál Ferenc 2019 *Ami igazán számít*. Kulcslyuk Kiadó, Budapest.
- Pálhegyi Ferenc 2000 *Emberkép és társ kapcsolat*. Éjféli Kiáltás Misszió.
- Pálhegyi Ferenc 2004 *Keresztyén házasság*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- Pálhegyi Ferenc 2008 *Életünk irányítúje*. Éjféli Kiáltás Misszió.
- Pálhegyi Ferenc 2015 *Csakazértis házasság! KIA (Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány)*, Budapest.
- Rank, Otto 2017 *A születés traumája*. Oriold és Társai Kiadó, Budapest.
- Rothenberg, Albert 2001 Bipolar Illness, Creativity, and Treatment. *Psychiatric Quarterly*, 72. (2):131-47. Online: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/11433879/>
- S. Nagy Katalin 2018 Edvard Munch küzdelmei. *Liget Műhely*, 08–07. Online: <https://ligetmuhely.com/liget/edvard-munch-kuzdelmei/>
- Tóth Borbála 2017 *Sorsunk rejtett mintázata. A genogramtól a genodrámaig*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Watson, Gray F. 2023 Edvard Munch. Norwegian artist. *Encyclopedia Britannica* – <https://www.britannica.com/biography/Edvard-Munch>

Vortex (detail)
Ink on canvas
100 x 100 cm

S. Nagy Katalin

LÁTOGATÓBAN – HÁZASPÁROK MŰTERMEIBEN

DOI 10.35402/kek.2023.1.13

Absztrakt

Mindenki a színpalak mögé vágyik. Betekinteni abba, hogyan készülnek jövőálló alkotások, hol van a műben maga az alkotó. Schaár Erzsébet városmajori szalonestjeinek meghívottjai – köztük a szerző, S. Nagy Katalin is –, bepillantást nyerhettek ezeken az eseményeken a pártállami ideológiától terhes időkben a modern, európai látásmódba. Hogyan hatottak Schaár Erzsébet *Utca* című monumentális alkotásának bonyolult jelentésrétegei Vilt Tibor kísérletező geometrikus absztrakcióira, hogyan válhatott e két művész a magyar absztrakció úttörőjévé? A *Látogatóban – házaspárok műtermeiben* című interjúsorozatból elsőként Schaár Erzsébet és Vilt Tibor héjanaszát alkotói munkájukon és művészet-szervezői tevékenységükön keresztül mutatja be a szerző.

Abstract

Everyone wants to go behind the scenes. An insight into how future standing works are made and where the creator is in the work. The guests of Erzsébet Schaár's salon evenings in Városmajor, including the author Katalin S. Nagy, were able to get a glimpse of the modern, Western way of seeing in times fraught with party-state ideology. How could the layers of complex meaning of Schaár's monumental work called *Street* (Utca) affect Tibor Vilt's experimental geometric abstractions, and how could these two artists become the pioneers of Hungarian abstraction? For the first time in the series of interviews with artist couples, the author presents Erzsébet Schaár and Tibor Vilt through their creative work and art organizing activities.

Amikor 1969-ben elkezdtem a 10–12 órás élet-út-interjúkat képzőművészekkel, hamar kiderült, hogy kultúra- és művészetszociológia iránt elkötelezett munkatársaimat, kollégáimat leginkább az érdekelte, hogy milyen az a helyszín, ahol a művészek dolgoznak, ahol létrejönnek az alkotások. Későbbi

kép-befogadási kutatásaim is megerősítették, hogy a műterem a megkérdezettek számára romantikus terep, varázslatos környezet, az intim szférának olyan része, ami el van zárva a „földi halandók”, az „egyszerű emberek” elől. Stúdió, atelier, műhely, munkahely, dolgozószoba – a sokféle szinonima több funkcióra is utal. Az alkotó személyes tere, a mű szülőszobája. Az európai művészettörténet kedvenc témája, melyekben nyomon követhető a képzőművész társadalmi szerepének változása (csak néhány megidézése: Vermeer: *A festészet allegóriája* (1673), Courbet: *A festő műterme* (1855), Manet: *Reggeli a műteremben* (1868).

Budapesten a 19. század végén épültek nagyobb számban műtermek. Ennek ellenére 1880 óta a művészek folyamatosan panaszkodnak, tiltakoznak a műtermek hiánya miatt. 1903-ban épült a Kelenhegyi úti későszecessziós műteremház (itt dolgozott többek között Rippl-Rónai József, Czóbel Béla), 1912 óta lakják a Százados úti műtermeket (Medgyessy Ferenc, Czigány Dezső és sokan mások). A kétezres években – a 19. század végéhez, 20. század elejéhez hasonlóan – jellemző az új múzeumi építési hullám és az új műtermek építése is. Ezek különbözőnek a klasszikus műtermektől a képzőművészet műfaji, stílusi kiszélesedésének megfelelően, variálható, több funkcióval váltak jellemzővé. A szocializmus idején az állam még épített műtermeket (például a XIII. kerületi Máglya közben), majd később néhány lakótelepen is (Újpalotán a 18-19. emeleten). A rendszerváltás után azonban nem épült köztulajdonú műterem. Néhány fiatal elhagyott ipari épületekben alakított ki helyet magának: például a ferencvárosi Tűzraktérben, vagy a budai Fonó mellett.

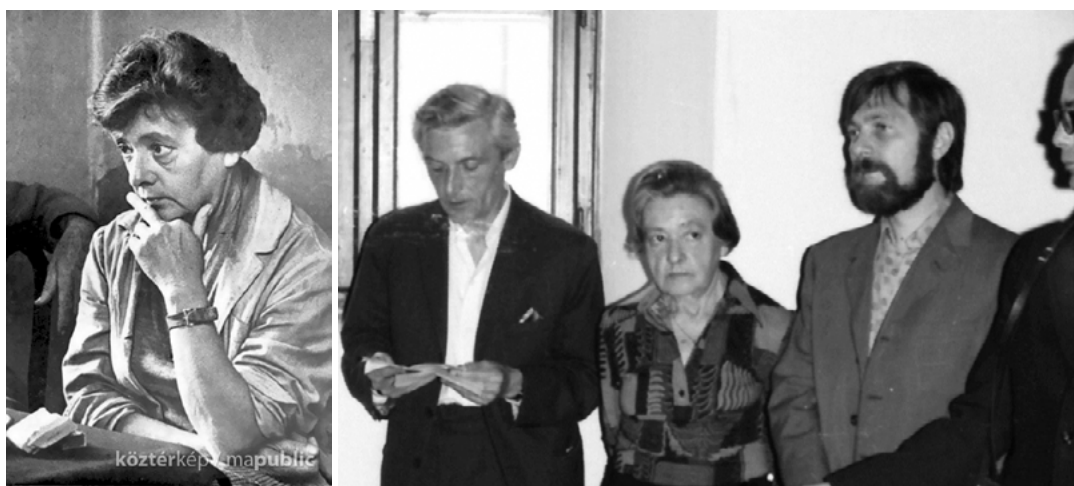
Amikor a Kultúra és Közösség szerkesztői javasolták, hogy mutassak be néhány művészt a műtermében, házaspárokat választottam. A magyar festésztörténetben is több példa van arra, hogy házaspárok dolgoznak együtt, vagy még inkább egymás közelében. Néhány házaspár, akiknek meghatározó a szerepük a magyar művészettörténetben: Ferenczy Károly – Fialka Olga, Galimberti Sándor – Dénes Valéria, Czóbel Béla – Modok Mária, Perlrott Csaba Vilmos – Gráber Margit, Ámos Imre

– Anna Margit, Vajda Lajos – Vajda Júlia. A kortársak közül: Vilt Tibor – Schaár Erzsébet, Konok Tamás – Hetey Katalin, Gáyor Tibor – Maurer Dóra, Szűts Miklós – Vojnich Erzsébet, Turcsányi Antal – Mózes Katalin, Alföldi László – T. Horváth Éva.

Vilt Tibor és Schaár Erzsébet az interjúkészítés idején már elismert művészek voltak, állami kiüntetések és támogatott kiállítások bizonyították, hogy modern szemléletük, egyéni, karakterisztikus munkáik ellenére is jelentős alkotónak számítottak. Számos köztéri szoborra kaptak megbízást. A fiatal avantgárdok körében is tisztelet övezte őket. A Városmajor utcai lakásukban, műtermükben rendezett úgynevezett „szerda estéek” hamar elhíresültek és népszerűvé váltak a szocializmus elveinek ellenálló értelmiségiek, és az új világot megteremteni vágyó fiatal kreatív alkotók körében. Sokan jártak rendszeresen a „városmajori szalonba” – ahogy többen is nevezték. Művészek, művészettörténészek, írók, esztéták, kritikusok és így tovább. Néhányan a rendszeres látogatók közül: Körner Éva, Frank János, Pernecky Géza, Pilinszky János, Ország Lili, Berczeller Rudolf, Gulyás Gyula, Mészöly Miklós, Polcz Alaine stb. Később Pernecky Géza, a hetvenes évek elejének önálló szemléletű kritikusa így emlékezett: „Az Erzsi Városmajor mögötti otthona nem tartozott egészen Magyarországhoz, talán még Közép-Európához sem. Valahonnan a negyedik dimenzióból volt belógatva a magyar környezetbe, és csak a babona tartotta össze a falait, az Erzsiből sugárzó delej” (Litera, 2022). Schaár kétségtelen főszereplője volt a szerda esti együttléteknél, még akkor is, ha

hazai művészek legkiemelkedőbbjei voltak jelen (Pilinszky János igen aktívan, Ország Lili általában passzívan). Feltűnő volt tájékozottsága nem csak a modern művészetben, hiszen rendkívül fiatalon, 1926-ban ismerkedhetett Párizsban, Münchenben, Bécsben és Belgrádban az avantgárd irányzatokkal, és a kortárs képzőművészeti újításokkal.

Az 1950-es évektől kezdve újra és újra a nálunk ismeretlen művészi formanyelvel jelentkezett egy lényegében bezárt országban, a szovjet mintát követő szocialista realizmust hirdető kultúrapolitika vonzásában. Megszületik műhelyében a „monumentális kisplasztika”, akárcsak a városmajori szerda estéket látogató szobrász barátjánál (Berczeller Rudolf Dezső) egy defenzív, a hatalomnak ellenálló ideológiaként. Ország Lilitől és Román Józseftől (Bálint Endre monográfusától) tudom, hogy Schaár rendszeresen olvasta a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban zárolt, kölcsönözhetetlen, betiltott modern képzőművészeti kiadványokat, amelyek a háború után még szabadon beérkezhettek az országba. Így volt módja megismerni Giacometti és Segal életművét, akiknek plasztikai szellemi rokonságban állnak az ő emberalakjaival és tárgyaival. 1970-ben a Műcsarnokban rendezett életműkiállítása egyértelműen bizonyította, amit mi – a szerencsés kiválasztottak – megtapasztalhattunk a Városmajorban: egy csaknem zárt országban, a művészeti életet is erősen korlátozó bornírt, újítás-ellenes hatalom uralma alatt Schaár a szabad kevesek, nyitottak közé tartozott tiszteletre méltó tájékozottsággal, friss ismeretekkel az európai és amerikai képzőművészeti életet illetően. Pernecky Géza műkritikus, aki ugyancsak

nálunk szokatlan módon volt tájékozott a jelenkori művészeti mozgalmakban, a vele készült interjúban kiemeli: „az Erzszi előbb-több rátért a napi nemzetközi művészeti hírekre. Tudtuk ezt, vártuk ezt. És megérte. Ezek a hírek ugyanis jártak neki, előfizetés nélkül is. Csodálatos szimattal szedte fel őket, és boszorkánysága egész erejével sugározta, adta tovább a környezetének”. Schaár Erzsébetnek csak 1972-ben volt lehetősége külföldön bemutatkoznia (Antwerpen, Gent, Köln), majd 1977-ben Duisburgban. Mégis, akik személyesen is ismerhettük, megtapasztalhattuk tájékozottságát, felkészültségét, szakmájában való jártasságát. A hetvenes évek elején disszidálási hullám bontakozott ki a képzőművészek között, volt, akinek a hatalom képviselői tanácsolták, hogy jobb, ha elhagyja az országot, volt aki, ment magától (Perneczky, Lakner, Szabó Ákos, Frey Krisztián, Altorjai és sokan mások). Hiányuk a városmajori szerda esteken is feltűnő volt.

Körner Éva, az avantgárd képzőművészet kiváló tudósa vitt el 1969 nyarának elején a Városmajor utcába Schaár Erzsébethez egy szerda esti

beszélgetésre. Addigra már kétszer is találkoztam vele Ország Lilinél a Fiáth János utcában. Alacsony, filigrán termete ellenére erő sugárzott, határozottságot, barázdált arca, kissé vaskos karja inkább földközélszobákra hasonlított, holott zsidó értelmiségi családba született, apja nagy tekintélyű orvos volt Budafokon. Amikor a meglepően hosszú interjút készítettem vele, gyakran visszatért a meghatározó gyerekkori színhelyekre, a családi ház tereihez, ajtóihoz, ablakaihoz, a Leányka utcához. Az a miliő, ami körülvette, egész életében meghatározó maradt számára. Szívesen mutatta a családi fotókat (ezeket anyja halála után fia, Wilt Pál őrizte). 1970-ben az Emlékkönyvembe is egy saját maga által készített emblematikus fekete-fehér fotót ragasztott az írása fölé (kaptam is több fotót tőle, amikor az életút-interjút készítettem vele. A Rorschach tesztre nem vállalkozott, de hosszú, mindenre kiterjedő, több órás beszélgetést folytattunk, amiben egyrészt a budafoki Leányka utcában töltött évtizedekre, másrészt a készülő *Utca* című komplex, összegző művére fókuszált).

Csók István Képtár, Schaár Erzsébet szobrászművész *Utca* című kompozíciója
Forrás: Fortepan_130475

A róla szóló életrajzokban gyakran idézőjelben hivatkoznak arra, hogy a budafoki családi házban „saját szobájában látta meg alkotásainak színpadát, ebből az intim térből kerülnek ki főszereplői” (szerző nincs feltüntetve). A külső és a belső térkapcsolata (már a negyvenes évek végén készült *Kint és bent* címmel sorozatot) a belső terek szerkezete, ajtók, ablakok, székek és azonosíthatatlan emberek (főként nők).

Nem volt kétséges, hogy képzőművésznek akár tanulóként szinte csodagyerek volt. Már 16 évesen beiratkozik az Iparrajz iskolába, majd két évig a Képzőművészeti Főiskola hallgatója (1924–1926) volt, mestere Kisfaludy Stróbl Zsigmond. Párizsban, Münchenben, Bécsben és Belgrádban folytatta szakmai felkészülését. Párizsban Charles Despiau érzékeny, az archaikus klasszikus szobrászat egyszerűségéhez hasonlítható munkái hatottak rá. 1926-tól, mindössze 18 éves korától kiállító művész, főként portré szobrokat készít. A szobrászatot még a két háború között is inkább férfi szakmának tartják, de a számon tartott szobrászok között már nők is találhatók (Kovács Margit, 1902–1977, szobrász, kerámikus; Kövesházi Kalmár Elza, 1876–1956; Forgács Hann Erzsébet, 1897–1954; Somló Sári, 1886–1970, szobrász, író, a Magyar Képzőművészek Országos Egyesületének elnöke 1922–1948 között). A róla írók egy része szerint alkata, megjelenése és nőies portrének érzékeny felülete, impulzív érzelmi kisugárzása egyértelműen sugallják, hogy női alkotó (főként a gyerekportrékra hivatkoznak). Mások elutasítják vagy nem tartják fontosnak a nemi szerep kérdésését.

A hatvanas–hetvenes évek fordulóján nem volt még itthon téma a női művészet kérdése, de kétségtelen, mindegyik generációban megnőtt a nők számaránya (Anna Margit, Vajda Júlia, Vaszkó Erzsébet, Gedő Ilka, Ország Lili a Schaár Erzsébethez közeli korosztályokban, Szenes Zsuzsa, Maurer Dóra, Keserű Ilona, El Kazovszkij a fiatalabbak köréből). Ennek ellenére is a képzőművészet jellegzetesen férfi-dominanciájú szakma volt. A szocializmus évtizedeiben inkább olyan társadalom kialakítását propagálták, ahol a nemeknek nincs jelentőségük.

Schaár Erzsébet életrajzírói hangsúlyosan fogalmazták meg, hogy fia, Pál születése (1950) vagyis az anya-szerep késleltette karrierjét, szakmai kibontakozását. 1935-ben, 27 éves korában kötött házasságot az akkor 30 éves Vilt Tibor szobrásszal. Viszonylag későn, 42 éves korában szülte meg egyetlen gyermekét. Akkor már ismert, elismert művészként tartották számon, köztéri megbízásokat is kapott,

több kiállítást is rendezett. A hatvanas években úgynevezett „női témákat” is festett (*Bundás nők*, 1965), nők a kozmetikusnál, a tükör vagy a kirakat előtt. Elkészíti az első magyar orvosnő, Homonnai Vilma portréját és Psota Irén, Tolnay Klári mellszobrát. Természetesen férfiakét is (Bartók Béla, Károlyi Mihály, Radnóti Miklós). Új térélmények, új plasztikák: a dobozszerű térbe helyezett figurák többször nő és szép, kifejező maszkjai legtöbbször női arcok.

Vilt Tiborral való házassága fiatal korától haláláig tele volt feszültségekkel, konfliktusokkal, nyílt veszekedésekkel (ezeket nem volt jó hallgatni, én nagyon nehezen szoktam hozzá), ugyanakkor szoros szakmai szövetség volt, kölcsönösen segítettek egymásnak munkájukban. Többek szerint Schaár Erzsébet 13 darabból álló *Székek* sorozata szimbolikus megjelenítése kettőjük kapcsolatának, vallomás házasságukról a szerelemtől annak elmúlásáig, és mindennek ellenére együtt maradásukról, kitarításukról. Schaár impulzív természetét, indultos megnyilvánulásait és már-már szinte abnormálisnak mondható érzékenységét, megmagyarázhatatlan látomásosságait nem lehetett könnyű elviselni. Ugyanakkor egyedi, egyedülálló hangvételő, különleges felületű szobraival (mindenek előtt a megépített *Utca* tereivel és mély, bonyolult jelentésrétegeivel) megkérdőjelezhetetlen szakmai elismerést nyújtottak számára. Vilt Tibor számára is, aki figyelemre méltó képességekkel indult pályáján.

Vilt Tibor már 1926-ban, 21 éves korában min-tázott egy neoklasszicista fa önarcképet, első jelentős alkotását. 24 évesen rendezte első önálló tárlatát a Tamás Galériában. Mire Ernst Lajos ösztöndíjjával Rómába ment tanulni (1928–1930), már a számon tartottak közé tartozott, akire sokan odafigyeltek a magyar művészek és műkritikusok közül. Házasságkötése évében (1935) az Ernst Múzeumban rendezett kiállítást Barcsay Jenővel közösen. A háborús években művei egyre expresszívőbbek (*Magány*, 1944; *Háború után*, 1945; *Gyermekfej*, 1946). 1956 után a forradalomban való részvételéért internálták. A hatvanas években egyike a modern szobrászat megújítóinak. Minden korszakban készített köztéri munkákat, nyert pályázatokat, miközben a nyilvánosság elől elzárva műtermében kísérletezett, készítette a hivatalos ideológiától, képzőművészeti szemlélettől távol álló kisplasztikáit. A hatvanas évek végétől, részben Schaár Erzsébet hatására új anyagként az üveggel kísérletezett (*Három forma*, 1970). A hatvanas években egyéni kiállításai lehettek külföldön is a kultúrapolitikai enyhítések jegyében: 1966-ban Párizsban Domanovszky Endrével, a korszak támogatott művészeivel együtt, 1967-ben Bécsben a Collegium Hungaricumban, és 1968-ban ő képviselte Magyarországot a Velencei Biennálén. Vilt nem tartozott sem a „tiltott”, sem a „tűrt”, de igazából a „támogatott” művészek kategóriájába sem. A fiatal szobrászokat viszont vonzotta műveinek megkérdőjelezhetetlen szakmai színvonal, tagadása és folytonos megújuló képessége. Itthon 1965-ben volt egyéni kiállítása Székesfehérváron az István Király Múzeumban. A következő évben, 1966-ban ugyanitt rendezte meg a fiatal művészettörténész

házaspár (Kovalovszky Márta és Kovács Péter) Schaár Erzsébet kiállítását. A katalógusszöveget Kovalovszky Márta írta. Vilt katalógusát is ő szerkesztette. Mindketten rendszeres résztvevői voltak a városmajori szerda esti beszélgetéseknek és végig követték Vilt Tibor és Schaár Erzsébet életpályáját, életművük kiteljesedését. Vilt Tibornak 1970-ben Budapesten a Múcsarnokban, Miskolcon a Miskolci Galériában és Debrecenben volt jelentős kiállítása, majd haláláig szinte évente mutatta be megújuló munkáit Budapesten és vidéki városokban egyaránt.

Vilt Tibor nem volt jelen minden szerda esti találkozón, ezt Schaár rendszerint látványosan nehezményezte is. Ha ott volt, élénk társalgónak bizonyult és bár annyira nem volt felkészült a kortárs képzőművészetből, viszont rendkívüli ismeretei voltak a klasszikus görögökről, a reneszánszról és az 1945 előtti modern szobrászatról is. Sármos, jó humorú, művelt polgár volt, magas, sovány, inas alkata ellentétben állt alacsony feleségével. Az eltérő alkatok ellenére mindkettőjükből rendkívüli erő, elszántság sugárzott, nem lehetett nem észrevenni, hogy rendkívüli képességű emberek.

Vilt Tiborral 1975 nyarán találkoztam utoljára, akkor, amikor segített válogatni Schaár Erzsébet műtermében a Nagyatádi Faszobrász Művésztelep mellett működő művelődési házban rendezendő kiállításához Schaár kisplasztikáiból. Mire 1975 szeptember elején visszavittük a szobrokat, Schaár már nem élt, augusztus 29-én halt meg. A műveket fiúk, Vilt Pál vette át. Tudtam, hogy ez az utolsó otlétem. Megszűntek a szerdai szabad esték. Egyike a „szabadság kis körei” helyszíneknak.

Vilt Tibor szobrásművész műtermében
Forrás: Fortepan_117489, Fortepan_117493

Vilt Tibor 1980-ban részt vett a Nagyatádi Faszobrász Művésztelepen rendezett szimpóziumon, de akkor már nem dolgoztam ott, megszakítottam a kapcsolatokat a kezdeti, vállalható törekvésektől elforduló ottaniakkal. Csak jóval később tudtam meg, hogy Vilt Tibor milyen tisztességes ember volt a különböző politikai kurzusok alatt, kitartott perifériára szorított művészbárái mellett. Azon kevés művészek egyike volt, aki az ötvenes-hatvanas években, amikor a pályatársak többsége hallgatott (azok is, akiket a két háború közötti időszakban sokféle módon támogatott), sumákkolt, és amikor Farkas Istvánt polgári, arisztokrata származása és könyvkiadói tevékenysége miatt kihagyták a magyar képzőművészetből. Egyébként vannak olyan írások, amelyek szerint Vilt Tibor háború után készült drámai hangvételű szobrain ugyanolyan tekintet nélküli arcok láthatók, mint Farkas háború alatt (főként 1941-ben) festett munkáin. A háború után Vilt Tibor volt a mestere Farkas legidősebb fiának, Charlie-nak a Képzőművészeti Főiskolán és haláláig kapcsolatban maradtak. Farkas István vásárolt is a fiatal Vilt Tibortól, de ez szerencsére nem tett tönkre kapcsolatukat, mint sok más előítéletes művésszel. 1969 áprilisában nyílt meg – húsz év teljes elhallgatás után – Kovalovszky Mártának és Kovács Péternek köszönhetően – Farkas István kiállítása Székesfehérváron az István Király Múzeumban, melyet Vilt Tibor nyitott meg. Szokatlan kezdet: „Kedves Pista...” – szólította meg az 1944 nyarán Auschwitzban elpusztított festőt, mintha jelen volna. Kernács Gabriella művészettörténész és B. Farkas Tamás rendező-operatőr visszaemlékezése szerint többen is látni vélték, hogy ott van. Szerintük Vilt mögött megjelent egy árnyék,

magas, kék szemű, szőke-ősz hajú, bajszos ember fehér szmokingban állt egy lépcső tetején. Pár nappal előbb is látták őt megjelenni Schaár Erzsébet–Vilt Tibor Városmajor utcai házában, ahol *Ismerkedés a szobrászattal* címmel filmet készítettek a Magyar Televíziónak. Kernács akkor készítette szakdolgozatát Farkas Istvánról, akiről Schaár Erzsébet számos emléket őrzött. Az egyik emléktöredék ugyancsak háborzongató: „Gyönyörű, elegáns ember volt. Mindörökké úgy marad meg bennem, ahogy utoljára láttam. Valamiféle vendégség lehetett, hogy hol, arra nem emlékszem. De arra igen, ahogy Farkas Pista megjelent egy lépcső tetején. Szőke, kék szemű, nagyon egyenesen áll hófehér szmokingban, amelyen gyöngyházgombok vannak. Mielőtt elindul lefelé, egy pillanatig áll, elnéz valahová, ez jellemző volt rá, mindig máshol volt” (Beszélő, 6. évfolyam, 4. szám).

Közismert volt, hogy Schaár Erzsébet szuperérzékeny, látomásos, erőteljes megérző képességekkel rendelkezett. Ezt néhányszor én is megtapasztalhattam műtermében is, a szerdai városmajori együttlétekkor is, de leginkább Ország Lili kicsiny lakásában a Vár aljában, ahol néhányszor jelen lehettem találkozásaikkor. Alig beszéltek, leginkább hallgattak, egymás után szívták elég bűdös cigarettajukat és itták az előre lefőzött pocsek kávéját. Aztán Schaár egyszer csak felpattant, sietve búcsúzott: „megint milyen jót beszélgettünk, Lilika”.

Tulajdonképpen csak a hetvenes évek végén értettem meg Vilt Tiborral való kötődésüket, amikor megismertem Szombathelyen Vilt Tibor 1977-ben felállított köztéri szobrát. A két alakos kompozíció felállításakor a helyszínnek, környezetnek egészen

Vilt Tibor: Ülő Fiúk

más volt a funkciója: akkor ez a kertrészlet a Vas Megyei Kórház Ideg- és Elmeosztályának épülete elé, a főbejáratához került. A műtárgylistákon *Ülő fiúk* címmel szerepel, de ahogy egy, az interneten követhető blogban szellemesen írják: „Se nem ülnek, se nem fiúk”. A kilencvenes évek végén megszűnt az intézmény eredeti funkciója, a szobor azonban a helyén maradt sugallva azt, amit alkotója nagyon is figyelembe vett, az épületben neurológiai és pszichiátriai betegeket gyógyítottak. Vilt Tibor, aki neoklasszicista szobrászként indult szoros kapcsolatban az úgynevezett „római iskolásokkal”, aki nagyon sok humorral teli, derűs, életvidám szobrot alkotott, ebben a késői művében a kiszolgáltatottságot, az elmagányosodást, a tehetetlenséget, a halál közelséget jeleníti meg. Olyan taktilis felületkezeléssel, ami a modern szobrászok legkiválóbbjainak a hiperérzékeny műveire jellemző. Olyan mozgásokkal, mimikával, kommunikatív jelzésekkel, ami az emberi test és lélek rezduléseinek, együttesének különleges ismeretéről tanúskodik. Figurális művek, de szinte az absztrakció határán, annyi expresszivitással, ami egyértelművé teszi, ez a két ember beteg, kívül a szabályokon, normákon, de még nagyon is erős kötelekekben, hiszen az ülő alak széttárt lábán fekvő, levegőért kapkodó fejét tartja, segíti, vele szolidáris, pedig az ő állapota is az emberi lét alá süllyedést jelzi. Ennyi elég is, hogy megértsük, Vilt Tibor méltó társa Schaár Erzsébetnek minden kegyetlen veszekedés, vita ellenére. Ők ketten nagyon is összetartoznak. Vilt Tibor izgága alkat volt, életeleme a vitakozás, a szembenállás az intézmények vezetőivel, köztéri szobrainak megvédése (számos elkészült munkáját nem voltak hajlandók átvenni, vagy csak számtalan kompromisszummal). Viltről sokan, sokszor írtak, de – számomra meglepő módon – nem igazán fogalmazódott meg, hogy a korszak két igen jelentős szobrásza nemcsak együtt élt, egymás közelében dolgozott, hanem kölcsönhatásban, együttgondolkodásban is. Bennem ez a Szombathelyen látható érzékeny felületű Vilt-szobor felidézti azt a városmajori szerda estét, amikor Schaár megpróbálta megakadályozni pszichiáter barátjukat, hogy éjszaka kocsival hazainduljon az intézetébe. Aztán éjjel után a telefon: meghalt balesetben. Mintha a földön fekvő lehanyatló fejű megrendítő Vilt szobron ezt az orvost idézné meg.

Pécsett a Janus Pannonius Múzeumban, a Káptalan utcában különleges látnivaló Schaár Erzsébet *Utca* című sokalakos kompozíciója, melynek fő tere valóban egy utca, benne életnagyságú emberalakok és portrék. Itt 1991 óta tekinthető meg,

először 1974-ben állították ki Székesfehérváron a Csók István Múzeumban, majd 1975-ben a svájci Luzernben, később részleteit a Velencei Biennálén, majd 1983-ban Stockholmban és Budapesten a Nemzeti Galériában. Eredetileg hungarocellból készültek a figurák, végül gipsz és műanyag változatból készítették el.

Utca – az út a legrégebb, legösszetettebb szimbólumok, metaforák egyike. Vízszintes vonala az eget, függőleges vonala az éggel kapcsolatát jelképezi. A tér és idő összekapcsolódása, a térben-időben megjeleníthető folyamatok helyszíne. Az emberi élet maga az életút. Nincs itt lehetőség kifejezni, hogy Schaár 24 méter hosszú *Utca* kompozíciója, egyszerre monumentális és törekeny építménye hogyan fejezik ki ember és környezete kapcsolatát, tér-idő-emberi lét összetartozását, elválaszthatatlanságát („tér és idő keresztjére feszítve”). Az 1975-ben megjelent *Tér és kapcsolat* című kötetben Pilinszky János 14 verse közvetíti, értelmezi Schaár szobrai. (Előző évben ő nyitotta meg a székesfehérvári Csók István Képtárban rendezett *Utca* című tárlatot és szavalta a Schaár-szobrok ihlette verseit.)

A Magvető Kiadónál megjelent kötetben 54 fotó látható a szobrász műterméről, portréiról, kompozícióiról. Bennük ugyanúgy a lét abszurditása fogalmazódik meg, mint a versekben. És az ember végletes, áttörhetetlen magánya. A csend a térben.

Haláluk óta több olyan kiállítást rendeztek, amelyeken együtt szerepelt a házaspár, egymás mellett voltak láthatók szobraik. 2022 nyarán Debrecenben, a Modemben az Antal – Lusztig gyűjteményből három jelentős festő (Kondor Béla, Ország Lili és Tóth Menyhért) műveivel együtt szerepeltek Schaár Erzsébet és Vilt Tibor bronzszobrai, gipsz és hungarocell vázlatai. „Sosemvolt műterem” – írták a kritikusok a magyar szobrászat két kiemelkedő alkotójának művei kapcsán. Aki olyan szerencsés, hogy személyesen is megtapasztalhatta, milyen volt Schaár Erzsébet és Vilt Tibor műterme a budai Városmajor utcában, az szívesen idézte fel a Modemben látottak alapján a két eltérő alkatú, más-más személyiségű, de egyaránt kreatív, a plasztikai szemléletet megújító művész egykori közös otthonát és másságuk ellenére is rokon szellemiségű munkahelyét. És megidézte azt a fotósorozatot, amelyet 1965-ben Sziklás Mária készített a házaspárról, ahogy együtt nézik készülő szobraikat a műtermeikben (MTI Fotóarchívum).

Schaár Erzsébet és Vilt Tibor munkássága minden kétséget kizáróan az európai művészet része, stílusuk korszerű, egyedi, különböző műfajokra

nyitott, az ideológiai elkötelezettségű, konvencionális felfogású, az állami kultúrapolitika által támogatott szocialista realizmussal szemben. Szabad emberek voltak, öntörvényűek – ez sugárzik a hatvanas-hetvenes években készült a teret és az időt az itthon megszokottól eltérő módon való bemutatásukon, a figurák mozgásában és a különleges taktikus hatáskeltésekben. Schaár univerzuma leginkább Alain Resnais filmjeinek idő- és térfelfogásával, meg Giacometti az egzisztencialista filozófiához való közelállásával rokoníthatók. Vilt Tibor kísérletező kedve, a neoklasszicizmustól a geometrikus absztrakcióig terjedő szemléletének, alkotásmódjának tárgassága ugyancsak szokatlan a magyar szobrászatban.

Felhasznált szakirodalom (válogatás)

- Horváth György: Vilt Tibor és Schaár Erzsébet műtermében, Magyar Nemzet, 1966. február 10.
- Kovács Péter: Schaár Erzsébet és Vilt Tibor kiállítása, Duisburg, kat.bev. 1977.
- Kovács Péter: Schaár Erzsébet és Vilt Tibor kiállítása, Vigília, 1989. 4. szám.
- S. Nagy Katalin: Schaár Erzsébet magánya, Műtermek, Arnolfini Paper Book, Budapest, 2016.
- Sík Csaba: Vilt Tibor. Műteremben-sorozat, Corvina Kiadó, Budapest, 1985.
- Wilt Pál: Interjú Vilt Tiborral, Csók Képtár kat. bev., Székesfehérvár, 1986.

Közös kiállítások

- Wilhelm Lehbruck Museum, Duisburg, 1977.
- István Király Múzeum, Székesfehérvár, 1977.
- Budatétényi Galéria, Budapest, 1988.
- Budatétényi Galéria, Budapest, 1989;
- In memoriam Leányka utca 18.
- Mission Art Galéria, Budapest, 2012.

A. Gergely András

(„CSAK ÚGY...”)

– AVAGY S. NAGY KATALIN TEREMTŐ LÁTÓSZÖGÉRŐL ÉS TEREMTMÉNYEIRŐL

DOI 10.35402/kek.2023.1.14

Csak úgy S. Nagy. Mintha nem kellene hozzá ok, vagy indok, meg késztetés, meg semmi más, mint a természetes kérdés: „miért is ne...?”! Hiszen amúgy is adottak a feltételek, az érdeklődés, a kíváncsiság, a hozzáértés, az ürügy nélkül is érvényes a kérdés, milyen egy látószög, mi egy festmény, mi féle lehet egy művészet, egy önkifejezés, egy terápia vagy maga a kreativitás. Csak úgy..., elbeszéljük, „csak valakinek”, aki érti, aki becsüli, csodálja vagy bámulja, meséljük és értelmezzük, ami mesére és megértésre való, átérzhető, vallomásos, örök.

„Csak úgy...” – hangzik sorozatcímként (az is!) S. Nagy Katalin kreációja, aki (ha van hangulatunk befogadni, ha nincs is, ha megértik vagy sem, de...) maga teremti a festészettörténet befogadási modelljét, a festés-értő hétköznapi rálátását, s nem tanító célzattal, hanem a műtörténész eredendő bájával, melyre még csak hüppögni is az képes, aki legalább valamit is felfogott belőle. „Csak úgy...” – en passent, melleslegesen, értőlegesen, rajongón is értékelmutatást formálva olyankor is, amikor fákról, evésről, kutyákról, hidakról, tengerről van szó (mint a *Csak úgy...* első kötetében a nyolc esszében),¹ vagy a könyvekről, szobrokról, kisvárosokról, lakásokról, munkákról szóló második kötetben.² Amúgy meg (javasolom ezt következő sorozatcímként!) egyáltalán nem csak úgy szólnak ezek az önéletrajzi jegyzetek, mintha a lényegtelen műtörténész-okoskodás mellé passzítaná a szerzői én befogadói modelljét. Inkább ama tanulsággal kínálja, amivel (messze nem oly biztosan) írunk és olvasunk, nevezetesen a napló helyzeti vallomások, az életút-állomások, szemlélet-módosulások, hátterek, színtónusok, keretek, háttértájak személyes átélésének meséjéből kinagyítva inkább.

S benyomásom szerint egyáltalán nem „csak úgy” mindez, nem a „sokat írtam már alkalomra, most csak mindentől függetlenül hadd szóljak... erről meg amarról, amit nem is kérdeztek...” tónusa szerveződik a kötetekbe. Sokkalta hatásosabb azonban így az önélet, mint a naplóba rótt emlékiratok hiteles lajstroma, sokkal intenzívebb

vallomás is arról, ami egy műértést, tanulást, folyamatos kíváncsiságot, fogékony tónust, elemző tudást, befolyásra további impressziót is építő megfontolást sugall. Úgy vall, hogy közben sétára indul a kertben a virágok között, vagy a szobanövényeinek mezőire, vízililiomokért Hévízre és Monet műtermébe, pipacsrétre Szinyei Merséhez és Van Gogh, Nolde és Giogia O’Keeffee olajvásznához, tulipánért Amszterdamba és Jan Breughel „tulipánmániájához”, tengerekért a Baltihoz, Antibes-ba vagy Zadarba az Adriához, s ugyanígy beavat nagyapja lovai, a bikák és bölények világába (nem mellesleg Altamirába is), elefántokért meginvitál az amszterdani tulipánpiac melletti ásványpiacra és lakása kiselefántjaihoz, bagolylesésre és botsáska-szociológiára a Balaton-felvidék „balett-táncosaihoz”, „a fák az emberek ősei” impresszióhoz (Csak úgy..., 18. old.). s tovább is, mintegy hetente/két hetente egy esszé „csak úgy” alapon. Mert „egyre inkább vonzott, hogy csak úgy írjak. Újabb kísérlet teszok: csak úgy írok néhány dologról, jelenségről, élőről, élettelenről, amiken viszonylag sokat gondolkodtam. Elsőként a fákról. Aztán az állatokról, a madarakról, a tengerről, a szerelemről. És így tovább...” (Csak úgy..., 5. old.).

De azután jönnek az Arnolfini Portálon egymásra nyomuló esszépanorámák..., esszépáholyban szemlélve mindezeket. „CSAK A FÁK. *Csak úgy 1.* Még a nevüket is szerettem: komlógyertyán, himalájai selyemfenyő, kaliforniai mamutfenyő, kelet-kínai páfrányfenyő, kaukázusi jegenyefenyő, libanoni cédrus, 200–250 éves tiszafák. Suttogd el a neveket lassú ritmusban és átélheted világunk tágasságát, végtelen összetettségét és magas rendű szépségét...”³

S ekként tovább. De csak úgyabbul, mert immár látszik, készül a harmadik kötet is az újabbakból, filmekről, zenéről, tájképekről, épületekről, kalandozásokról, látványokról, további ízekről és ködökről, arányokról és ritmusokról, bámulnivalókról és merengeni kellemesekről is.

Csak úgy. Mert írni, közölni, látni, láttatni, tanítani is úgy érdemes, hogy személyesen hiteles, kihívóan őszinte, köntörfalazás nélkül felemelő,

1 Arnolfini Archívum, Budapest, 2021., 120 oldal

2 *Csak úgy...* 2. Arnolfini Archívum, Budapest, 2022., 108 oldal

3 Arnolfini Szalon / Esszéportál, <http://szalon.arnolfini.hu/category/essze-paholy/>

érdeklődés hiányában is látótérbe szivárgó, lejtésében is magasztosító, háttérfényeivel is életvilág-festő legyen, ennek mint érték képzetnek követésétől kitartóan nem távolodik S. Nagy sem, a recenzens ezért hasonlóképpen.

S talán épp ezért is kevésbé meglepő, amikor S. Nagy (a jó ideje már elmaradhatatlan Izsák Évával közösen) nem „csak úgy...”, hanem „éppen ezért” fordul képek, művek, életművek és művészeti mivoltukban izgalmas kölcsönhatások felé. Sokszor közösen írnak az Arnolfini Portálra esszét, útleíró kalauzt, városportrét, műalkotásokról vallott benyomást, kedvencekről és elköteleződésekről szóló párbeszédet, intim beavatást, kibeszélős portrét, személyes világok kölcsönhatását. S e kölcsönhatás olyféle is, amiről S. Nagy Katalin a maga (tudatosan rövidre fogott kurátori beszédében) olyan módon fogalmazott, amiből látványosan kitűnt, mennyire köszönheti megismerkedését Szentirmai Imre munkásságával éppen Izsák Évának, aki figyelmét a neves neurológus professzor munkáira irányította. Erre már csak a rácsodálkozás „csak úgy”-a következett, mert nem egészen szokványos e helyzetkép az amatőr, de annál jócskán tehetségesebb verselőről és festőművészről, amolyan bizonyos „reneszánsz emberről” nem kevesebbet, mint egy terjedelmes monográfiát eredményezett.⁴ S. Nagy nemcsak hangsúlyozza az életút árnyas és kódos, de sokszor mediterrán módon napfényes képeinek természetközelségét és látvány-érzékelési őszinteségét, hanem rövid időn belül kiállítást is rendezett a Széphárom Galériában, ahol közölte is: az impozáns belvárosi Közösségi Térben látható képek mellett a művészettörténész felelőssége is meg kell legyen, hogy ne adja nevét bármihez, és erről őszintén meg is kell mondania, amit benyomásai diktálnak. Viszont amiként festő-portréiban (a KéK fentebb olvasható első szobrász-pár sorozatával összhangban) nem kerülhet el, az a befogadói rácsodálkozás élménye: „Igen, ő festő!” /.../ „Semmi dilettáns nincs a képeiben, szakmai értelemben sem” – hangsúlyozta a több mint egy tucat festőről monográfiát író szakember. Hozzátette: sajnálja, hogy Szirmainak már nem volt ideje több angyalos kép festésére, amelyek szerinte eredetiek, különösek, metafizikusak és furcsák. **SZIRMAI IMRE MINTEGY SZÁZ OLAJFESTMÉNYT KÉSZÍTETT...** – fogalmazta meg az

⁴ S. Nagy Katalin: *Szentirmai Imre. Orvosírók művei sorozat.* Medicina Könyvkiadó Zrt, Budapest, 2021. 164 oldal

Index újságírójának.⁵ Épp ezért találta izgalmasnak, hogy a maga tudásterületén roppant elismert, sikeres, eredményes és őszintén élő alkotó, „aki a tanult szakmájában maximálisan sikeres – egyetemi tanár, tankönyvíró, intézetigazgató –, annak miért fontos a festés. 'Nem kiállítani akart, hanem képeket teremteni a látvány és a belső emlékei, érzetei alapján'”. De Szirmaiban ugyanakkor rálelt természethez, tengerhez, ködökhöz, tájakhoz, völgyekhez és vizekhez vonzó alkotói személyiségre is, akinek motívumai egyként idézték a rokon toszkán tájat, a Balaton-felvidék színeit, a zebegényi hangulatokat, a portugál tengerpartot, megdőlt városképeiben az angyalok motívumát, a szürreális gazdagságát, melyekben a tapintható természet, a kreált város és a szürreális történet egyszerre hívja megértésre a befogadót.

A Széphárom grandiózus belső terében (2023. március 31-ig) a szürreális összhatású vásznak csupán első élmények, a kisebb termek (és a galérián a legkorábbi portrékkal, tájképekkel, illúziógazdag tónusokkal) ugyanakkor a meghökkentés terei is. Ezért hát „csak úgy” S. Nagy egész monográfiája ezt a ráébredés-illúziót is félhangosan kínálja, miképp a kiállítás alaptónusa is erre hangolt: „nem gondoltuk volna”, vagyis „csak úgy” véletlenségből jött a rátalálás élménye... A megnyitó (már nem első, korábban az MTA székházában is volt Szirmai professzor válogatott anyagából kiállítás 2022 májusában és S. Nagy rendezésében), a látogatók vegyessége okán részint műtörténeti kuriózum, részint felfedezői esemény is volt egyszerre. A közös talány kísérlete, amikor művészettudós és természettudós, vizualitás-kutató és neurológus orvos, egy ízig-vérig bölcsész író-kutató műtörténész és egy szaktudományában a biomedicina szaktekintélyének számító személyiség a látvány kínálatában találkozik össze. Talán még ennél is izgalmasabb, amikor személyesen még csak nem is találkozunk, de egymásra találásuk egy másik, éppenséggel közös alkotói terepen, a befogadói élménytérben történik meg. A művészettörténész S. Nagy Katalin a legkevésbé sem ismerte-ismerhette a neurológia szaktekintélyét, s csupán Szirmai Imre halálát követően nézte meg és fedezte föl munkáit mint amatőr önkifejezés eszközeit. Majd a ráébredést követően fogalmazta át a kérdést: „miért ne festhetett volna, ha gyermekkorától vonzotta a festés, mindenekelőtt a fény, a színek. Minél inkább megismertem őt, az vált természetessé, hogy a gyógyítás, a kutatás, az intézményvezetés mellett festett, zongorázott,

⁵ <https://index.hu/kultur/2023/02/05/szirmai-imrefesto-kiallitas-s-nagy-katalin-monografia/>

verseket írt. Miért is ne?” – fogalmazza *A reneszánsz ember* című életrajz-fejezetben Szirmairól (8. old.). S a formális közelítés hiánya az Olvasót is meglepi, ha belelapoz a kötetbe és futó bepillantást kap a tájak, természeti világok, életsodrások, szelek, fények, nyitottságok és zártságok, egzaktumok és fantáziák gazdag formakészletébe, elsőbb az önkifejezési kezdetek, tónusok, markáns közérzet-interpretációk válogatásába, majd a grafikai lapok, családi és szakmai életút-fotók albumnyi anyagába.

A kötet a kiadói portálon mindössze ennyivel „kínálja” magát: „*Szirmai Imre* (1942–2018) a hazai neurológia meghatározó alakja, orvos, tudós, egyetemi tanár, tankönyvíró, szépirodalmi művek és esszéketek alkotója, költő és festő, aki számos nemzetközi és hazai szakkonferencián szerepelt, és emellett zenéről, irodalomról és festészetről is tartott előadásokat. Jó színvonalon zongorázott, remekül főzött, szenvedélyesen kirándult, tanítványaival is, és nem mellesleg három gyereket nevelt fel. Barátai, munkatársai, betegek reneszánsz egyéniségnek tartották. Gyakran elhangzott a vele készült interjúkban a kérdés: melyik szakmája az igazi? A válasz egyszerű: 'A neurológia. Ugyanakkor nem érzek érdemi különbséget a szépirodalom és a szakirodalom között, hiszen mindkét esetben hasonló kényszerek működnek'. S működött ez Szirmai esetében még mélyebben is, főképp úgy, mint aki emberben, létezésben, tájban és komplexitásban egyaránt emberléptékű igénnyel, kifejezési vágygal és eszményekkel él együtt: „*A világunk nagyon sérülékeny. Mostani állapotáról emlékeztetőt kell adni az utánunk jövőnek. Megismételni dolgokat azonban csak megismerésükkel lehet. A festészet a megismerés eszköze. Éppen ezért nagyon fontos: emlékezni segít!*” (Szirmai Imre)

E sztoikus összegzésnek itt aligha lehet egy művészettörténész ismeretanyaga és szigora elé tolnakodnia a reneszánsz emberként egy „sérülékeny világokra” érzékeny szakmai tekintély helyére, aki „amatőr” tudását és élményvilágát viszi a megismerés áldozati oltára elé, s főleg arra kéri: „emlékezni segíts!”. Pedig hát – emelem ki tolnakodás helyett, s kivárva, míg a képek maguk hatnak...! – mennyire természetes ez is, mennyire „reneszánsz” a maga elbűvölt itáliai és spanyol, portugál lírai élményeivel, verseivel, novelláival, zenedarabjaival, „pasztell színek lírai hangulataival”, Mecsek-rajongásával, balatoni-dunakanyari impresszióival, „rózsaszín szikláival”, mandulavirágzással, gránátalmákkal, tulipánokkal ékes csendéleteivel kifejezni azt, amit Szirmai maga így fogalmaz: „*A festészet egy kifejezőmód, és az benne az öröm, amikor az ember*

visztaadja saját élményeit. Én azokra a dolgokra emlékszem tisztán, amiknek a képe egyszer kijött a kezemből. Amit lefestek, amit egyszer ezáltal megfogok, attól kezdve már az enyém” (32. old.).

S talán így lehetett nemcsak a toszkán tájakkal, az óceánnal, Badacsonnyal, hanem a portrékkal, önarcképekkel, angyalokkal, hangulatokkal, fényekkel is. Egy toszkán tájat megfogni úgysem lehet, de rengő gazdagságát és szilaj feszítettségét, ködeit és fényárnyait annál inkább lehet „emlékezni segítve” közérdekű örökséggé álmodni... Szirmai pedig ezt teszi, S. Nagy megkésve bár, de ezt fedezi föl Benne.

S a műtörténész ez esetben is a sokféle választható érzékenységei közül a személyes aurára fogékony típust képviseli, így nem lehetett sem idegen, sem pedig meglepő az, amit Szirmai örökségként tárult elébe. A kötet három nagyobb fejezete (*Életút; A festményekről; Dokumentumok*) szabatos rendjében öleli fel Szirmai életteliségét, gyermekkorral, pályakezdéssel, szakmai életúttal, korai festményeivel kezdve és a 2000-es évektől bekövetkezett fordulót részletezve, kiállításaiából is meg-megidézve néhányat, sőt jókora kínálatot a korai grafikai anyagtól egészen a nyugdíjas évek festményeiig. A festmények tematikus csoportosításában Szirmai kedvenc témakörei, tájai, tárgyválasztásainak historikuma áll a meghatározó szerepkörben, de ezek is sok-sok-sok színes és impozáns képi illusztrációval gazdagítva (érdemes külön is jelezni a képek kiváló minőségét a reprodukciók válogatásában és kivitelezésében, ez is a kiadó munkatársainak művészi és méltó vállalása volt!), de a párhuzamosan orvosszakmai és műalkotási szegmentálás már kevésbé merev, amolyan latinus levegőt megidéző bemutatás tárgyának sikeredett. A kötet egyharmadát teszik ki az ugyancsak képekkel díszített, de fotókkal is illusztrált *Dokumentumok* fejezet részletei, melyek közt az *Írások Szirmai Imrétől, az Írások Szirmai Imréről*, saját könyvei, életút-időrendi mutató és a kötetben szereplő alkotások lajstroma kínálnak alaposabb eligazodást, egyúttal kellemesnél meggyőzőbb bizonyítékot is a monográfia főszereplőjének sokarcú érzékenységről, szakmai és művészeti kapcsolatairól, pályatársakkal közös szereplésekről, röviden tehát arról, ami a tehetséges emberből az utókor számára megmarad, ha „emlékezni segítenek” neki.

S. Nagy Katalin nemcsak segített... Nem hinném, hogy páratlan, de mindenesetre meglehetősen ritka ilyen pályakép-monográfia az akadémikus világban, s az is, hogy a Medicina Könyvkiadó vállalása legyen egy ekképpen színes és megejtően sokrétű reneszánsz személyiség műegészének

felmutatása. Több értelemben is kivételes a kiváltság, de annál méltóbb a tisztelgő portré, melyben színnel érzékítetté válik, hogy „*Megismételni dolgozat azonban csak megismerésükkel lehet...*”

S. Nagy Katalin méltó emlékeztetőt adott „az utánunk jövőknék”. Szirmai Imre pedig méltán megérdemelte ezt. A művészettörténet aspektusában ugyancsak fontos, amit S. Nagy a sajtóban sugall: „Szirmai képein elsősorban a zöld és szürkés-kék színek dominálnak. ’Szép, több jelentésű, érzelmeket és intellektust megmozgató színeket használ, a zöldjei nagyon kiműveltek, sejtelmesek, atmoszferikusak. De a szürkés-kékjei is elképesztően atmoszférateremtők. Ezekkel nyitja a teret a végtelen távolba’ – magyarázta. Szirmai filozofikusabb képein a vörös szín mindig megjelenik. ’Ez kétségtelenül jelentős, de a festő inkább felhívó jelleggel, érzelmi megerősítésként használhatta. Azért is, mert ő maga érzelemgazdag, energikus ember volt. Sajnálom, hogy nem ismerhettem’ – fűzte hozzá a művészettörténész...”⁶

Van ugyanakkor, aminek ismerete nemcsak vonzó és kísértő, hanem a reflexió egy meglehetősen szűkre vett tartományán belül marad, de annál intenzívebben hat. S. Nagy a Szirmai-album, a kiállítások mellett egy Izsák Évával közösen hangolt újabb kötetben hoz meglepő kontextusokat. A *Látószögek...* című közös kötet⁷ ismét egy olyan kísérlet, melyben a műtörténet és az életművek historikuma gazdag univerzumban mutatja magát. A címdal kétségtelenül már megtestesíti ezt a jelkép-gazdagságot az *Isten, mint géométer* megidézésével,⁸ kinek művészeti témává válása és megjelenésmódjának a geográfiával, teremtéstörténettel, a világformálás és örökül hagyás legkülönb aspektusaival rögzült szimbolikus gesztusa az aranylő-vörös alaptónusú kép tűz- és víz, vagy élet és holt kontrasztjával eredendően is úgy üzen, hogy mögötte az egzakt tudás, a mérnöki tervezés és a művészi kivitelezés metafizikai többlete képez szerves egységet.

„Abban reménykedtünk, hogy külön-külön és együtt olyan látványelemekre, szimbólumokra, jelentésrétegekre hívjuk fel a nézők, olvasók figyelmét, amik a festményeken belül talán elkerülték volna figyelmüket...” – pontosítja a kötet előhangja, melyhez a tartalomjegyzék rögtön értelmezési univerzumot is varázsol: az első kép (Miró *Vörös*

nap-ja) és a záró kép szentföldi tájának geográfiai rajzolata, műholdképe és vizuális rejtelembe hajló öblössége úgy keretezi a kötetet, hogy a hét fejezet mintegy a teremtés-szimbolika köré is kulcsolódik: a Föld mint a makro-univerzum része (vélekedésekkel és hiedelmekkel, Földanyával és együttesen), tájképi belső univerzuma Vermeer *Delfti látképétől* Proust világáig, az univerzum ihlető hatása Farkas István tengerparti látványterén át a fény ünnepének hanukai jelentésteréig, onnan karácsonyig, az égi születés-tünemény karácsonyi élményéig, meg vizuális megjelenítéseinek gazdagságáig, majd Pészah szabadság-ünnepéig és az Olajfák hegyének Föld/Ég átmenetéig, melynek misztikus és szakrális jelentésteréig az egyetemes fejlődéstörténet impressziójának végpontja is megfogható. Mindezek elsőbb Izsák Éva földtudományi-földrajzi-geofizikai tónusában, majd ugyanazon fejezetben belül S. Nagy látványtörténeti impresszió-gyűjteményében jelennek meg, egyszerre élve a látószögek kívülről, műveken és életműveken belülről, az átélés impressziójával hitelesített változataiban folyamatok és kölcsönhatások rendjébe szerkesztett képzeteivel.

Több mint izgalmas, inkább kihívó kísérlet ez, hogyan szól két tudás, egyazon tematika, más és más leírás mód, de mégis szerves egységre fókuszált tónus úgy felhangzani, ahogyan sem egyik, sem másik tudástudomány-terület nem szokta önmaga teljességét kiélni. „Évek óta beszélgetünk arról, hogy milyen fontos (lenne) a párbeszéd a természet- és a társadalomtudósok között, kimozdíthatna a holtpontról számos kutatási témát...” – fogalmazza a felhangoló oldalon. S valóban, a kölcsönhatások nemcsak a sejtelmes derengés, hanem a fizikai miliő és a kreatív narratívákra épülő mentális világ találkozásairól, érintéseiről szólnak ebben az egységben. „Mi ketten sokat tanultunk az együttes munka során a két féle szakterület szempontjait egyeztetve. Reméljük, ez a kötet segítség a látszólag távoli, valójában egymást jól kiegészítő szakmák szempontjaival megerősített képelemzésekhez” – szól a körvonalazó előhangból. S valóban, a rálátás és belátás „csak úgy...” tónusa megejtően sokat kínál ehhez a tudásközi találkozóhoz.⁹ Nemcsak úgy, de sokféle-képpen is..., hiszen a megismerésen túli megértés felé vezető úton a látvány és az élmény érzékletességével segítenek emlékezni, ezáltal a látószögek ketetösségét a sokpólusú és sokszínű világok felé terelni.

⁶ lásd a már hivatkozott újságcikket, <https://index.hu/kultura/2023/02/05/szirmai-imre-festo-kiallitas-s-nagy-katalin-monografia/>

⁷ Kaleidoscope könyvek (7). Sorozatszerkesztő: Forrai Judit. LÉTRA Alapítvány, Budapest, 94 oldal.

⁸ *Codex Vindobonensis*, 1220 Nationalbibliothek, Bécs.

⁹ A kötet, hogy élmény-gazdagsága megosztható és emlékezésre érdemes maradjon, a könyv letölthető innen: <http://real-eod.mtak.hu/12251/>

Csorba János

A BÖLCSESZ ÉS A PSZICHOTERÁPIA

DOI 10.35402/kek.2023.1.15

A szélesebb értelemben vett értelmiség kb. a XX. század eleje óta érdeklődik a pszichológia, jelesül a lélekelemzés (pszichoanalízis) iránt – s épültek be az átlagos polgári műveltségbe az alapfogalmi –, amióta Freud a pszichopatológia szűkebb köréből kitekintve a viccről és az elvétel természetéről írt könyvével a tágabb kultúra felé nyitott. Nemcsak Thomas Mann, Hesse, Werfel, Rilke, Csáth Géza, Kosztolányi stb. nevesítették kapcsolatukat a mélypszichológiával és ábrázoltak analitikus mechanizmusokat novellákban, regényekben, versekben, színdarabokban stb., de a publicisztikába is beszűrődött a szakterminológia, sőt Alfred Adler „kisebértékűségi érzés” fogalmát pl. Márai, Kosztolányi, Nagy Lajos is említi. A pszichológia, főleg a mélypszichológiai iskolák metapszichológiai teorémákat, antropológiai elméleteket dolgoztak ki, a filozófia felől jött érdeklődés a megboldogult szovjet „filozófiai pszichológia” kutatási témáival a „magasabbrendű idegműködés”-ről, vagy más műhelyek a lélektani irányzatok filozófiai premisszáinak feltárásával „ténylegesült”, kidolgozva a határterületeket, mint pl. művészetpszichológia, pszichohistoria stb.

Különleges és évtizedes együttműködés az egzisztencialista filozófia és a pszicho-tudományok között alakult ki, főleg német nyelvterületen a 30-as évektől a 70-es évek végéig, majd az amerikai fejlődésvonal az 50-es évek végétől vette át a stafétabotot. A pszichoterápiás kezelésmódok validálása és akkreditálása külföldön kevésbé, minálunk jobban orvosi-pszichiátriai kézbe kerültek (pl. a pszichológusok is pszichoterápiás szakorvosi vizsgát tehetnek), s ez fokozta a bölcész-humán értelmiség érdeklődését a „nem-orvosi alapozású pszichoterápiás segítségformák laikus végezhetősége” iránt. Így növekedhetett a hazai érdeklődés és várakozás az egzisztenciális pszichológia és pszichoterápia most megjelent – bár első, de máris mérföldkönek számító – széles körű áttekintést nyújtó alábbi kötete iránt.

E nagyjelentőségű művet a sokoldalú Kőváry Zoltán jelentette meg 2022 végén az ELTE egyetemi kiadónál.¹ Ha bárki az elmúlt 30 év folyamán arra vállalkozott volna, (beleértve jómagamat is),

hogy áttekinti az egzisztencialista filozófiákhoz kötődő pszicho-tudományok (pszichológia, pszichiátria, pszichoterápia) történetét – óva intettem volna a vállalkozástól. Ugyanis annyira teljesíthetetlennek ígérkezett a feladat a szerző felé támasztandó nehéz feltételek, az alábbiak miatt: 1) komoly szintű angol nyelvtudás és lehetőleg német és/vagy francia nyelvismeret, beleértve a filozófiai és pszichológiai szaknyelvet; 2) otthonlét a filozófia- és pszichológiatörténetben és speciálisan a pszichoanalitikus iskolák történetében is; 3) a nagyon nehéz fenomenológiai-hermeneutikai-egzisztencialista nyelvezet nemcsak értése, de helyesen értése; 4) a vonatkozó évszázados német és félvszázados angol szakirodalom ismerete és követése; 5) az eltérő teorémák mögött a közös vagy hasonló emberkép feltalálása és a fogalmak közös nevezőre hozása; 6) a terminológiai túlszűfoltóság elkerülése; s végül 7) a rendkívül bonyolult személyes hatások és hatástani összefüggések kibogozása.

S akkor itt jön egy ember, a magyar pszichológus-társadalom fenegyereke és leteszi az egzisztencialista ihletésű pszichológia világtörténetét az asztalra (791 oldal, kb. 1200 tételes irodalomjegyzék, benne száz könyv), anélkül hogy bejelentené igényét a téma teljeskörű tárgyalására, s ezt egyszerűen megvalósítja. Csak azért nem hasonlítom a helyzetet ahhoz, ahogy Pallas Athéné teljes fegyverzetben készen pattant elő Zeusz fejéből, merthogy a Szerző vagy 15 éve, s mintegy 20-30 közleményében már szinte „előzetes feladatmegértésben” egy későbbi (mostani) szisztematikus kritikai-pszichológiai áttekintéshez az építőköveket tehát már régóta előkészítette. Azt se felejtjük el, hogy olyan irodalomról van szó, amelynek átnézése nem úgy megy, mint a természettudományos cikkeknel, ahol gyorsan átfutjuk az összefoglalást és egy semmi perc alatt bele-nézünk a statisztikai elemzés ábráiba, táblázataiba, s máris tökéletesen tudjuk, mit mond vagy akart mondani a közlemény írója...

Ám a recenzens feladata nem a lelkendezés, hanem a könyv értékeivel és érdemeivel annak bizonyítása, miért nem tudja elkerülni mégsem a lelkeseledést.

A hibátlan logikával kidolgozott és gazdag tartalomjegyzék alapján a kifejtés logosza a filozófusoknál ill. a filozófiatörténetben felmerülő főbb

1 Kőváry Zoltán: *Bevezetés az egzisztenciális pszichológiába. Történet, elmélet és alkalmazás*. Budapest, ELTE Pedagógiai Pszichológiai kar, Eötvös Kiadó 2022.

irányzatok és gondolatok pszichológiai relevanciájú átfésülésével kezdődik, és a pszichológusok elméleteinek implicit filozófiai (antropológiai) háttérnek tárgyalásával folytatódik. A fősodorban rátér az egyes irányzatok és főbb képviselőik nézeteinek ismertetésére, majd a második részben extenzíven részletezi az egzisztenciális terápiák gyakorlatát.

Az egzisztenciális szempont ősképviselői Kierkegaard, Schopenhauer és Nietzsche, továbbá a tágabb irodalmi térben részben Dosztojevszkij és Rilke (hogyan Moravia miért nem, azt a Szerző nyilván meg tudná indokolni...). Külön fejezetet szentel a Heidegger és Jaspers munkásságát felvezető forrásirányzatoknak (pl. szellemtudományos lélektan, Dilthey) és a rokon humanista áramlatoknak (pl. orvosi antropológia, Weisäcker, Gebattel stb.).

Köváry Zoltán rendkívüli alapossággal részletez minden, az egzisztenciális eszmekör szempontjából fontos aspektust, de előbb értő ízelítőt ad abból, hogy mennyire sajátította el Heideggernek a *Lét és Idő*-ben kifejtett gondolatait. A gondolkodók és életterükbe belépők nézeteinek ismertetése nem légüres térben elhadarva történik, hanem gazdag, oldalszámra lebontott idézésekkel „ténylegesül” a művekből a bemutatás, emellett a kategóriákat gazdagon illusztrálja irodalmi (prózai, költői, színdarabos), továbbá filmes és zenei asszociációkkal, vignetákkal. Nagyon olvasmányos és következetes a könyv a humaniorákból jött, s abban újra elmerülni kész olvasónak. Szinte minden esetben a *szöveget élettörténeti-biográfiai szövetbe ágyazza*, a szereplők (főleg pszichológusok, filozófusok, pszichiáterek, de van néhány író, költő és lelkész is) motivációival, fejlődésükkel és a kölcsönhatásokkal együtt. Ez akkor is nagy teljesítmény, ha a szerző maga mondja, hogy óriások vállán áll, ugyanis a mainstream pszichológiából kimaradt egzisztencialisták jelentős életrajz- és pszichobiográfiai kutatást és közleményeket halmoztak fel, „küldtek előre” az elmúlt közel egy évszázadban. Ahol ilyen adatok hiányoznak, ott Köváry maga megy utána filológiai alapossággal kideríteni egy fontos iskolaalapító életének releváns „fakticitásait”. Így az egzisztenciális pszichológia képviselőiről nemcsak egy nagy arcképcsarnok jön létre, hanem a személyek összekapcsolódása egyfajta *többszereplős kézfogót, személyes kapcsolatrendszer* eredményez (mester, diák, tanítvány, munkatárs, szerkesztőtárs, barát, partner). S erre jön még a *hatástörténeti réteg* (szerzőtárs, ott találkozott x-szel, levelezőpartner, y publikációját megtalálták nála, valaki előadása életre szóló hatással volt rá, hivatkozik z-re, a gyászbeszédében említi, az interjúban

azt mondta róla stb.), s mindezek a személyes kontaktusokon túlmutatva eleven organizmusként, szinte *szubkulturaként* mutatják be az irányzatot, helyesebben mutatja be a Szerző a pszichológia és pszichiátria egzisztencialista filozófia által befolyásolt ágait.

Miután módszertanilag az első egzisztenciális pszichológiák és pszichoterápiák, pl. a Létanalízis (Daseinsanalyse) a pszichoanalízisre támaszkodtak, nem csodálkozhatunk azon, hogy Köváry sok pszichoanalitikusról is ugyancsak részletes életrajzot közöl, ha egy vagy néhány aspektusban kötődnek a tárgyalt irányzathoz, így biztosít kiemelt helyet Otto Ranknak – a Szerző tájékozottsága tehát a pszichoanalízis történetére is kiterjed. A freudi lélekelemzés és „leányai” (Tochterschulen) az egzisztenciális analízisekkel mint két egymás mellett futó vonat haladtak, hol egymás mellett, hol egymástól eltávolodva, a két iskola kölcsönösen hatott egymásra az egyre több-szereplős metapszichológiai arénában.

A szerzőnként érkező új elméletek fogalmi turbulenciáját Köváry úgy tudja elkerülni, hogy az *egzisztenciális főtémák alapján szűri őket* és kommentálja a képviselőiket, valamint tudatosítja az olvasóval, ha eltérő verbalizációval ugyanazt vagy hasonló háttértartalmat talál – ami oktatástechnikai szempontból is jó. A kitüntetett egzisztencialék: A Világban-való-létbe Belevettségünk, a Lét végessége (helyesebb lenne időtudatosságának hívni), döntő választások az életben, felelősség kérdése, autentikusság a választásokban, a szabadsággal élni-tudás vagy ennek elvétele, értelemkeresés és értelemadás az életben, szenvedés, veszteség, elidegenedés-mentes viszony a Másikhoz /legyen az orvos-beteg kapcsolat, vagy partneri viszony Martin Buber értelmében stb./.

A Könyvnek (ejh, mit könyv! Nagymonográfia, Enciklopédia, az egzisztenciális pszichológia Nagylexikona!) vannak tankönyvi erényei is, azaz tankönyvként is forgatható, ezt nem pusztán játékosan vetette fel a Szerző a november végi kötetbemutató pódiumbeszélgetésben. A szövegben szinte minden oldalon *előreutalások* (ezt az aspektust majd y fejezetben fogjuk részletesen tárgyalni) és *viszszautalások* (a témát már részleteiben x fejezetben korábban kifejtettük) didaktikai haszna mellett felveti, hogy a Szerző a könyv anyagát *minden gondolatkörben, egész totalitásában* fejben mozgatja. Továbbá számos ismétlés fordul elő, ami segítség a diákoknak és nem zavaró a szakmai olvasónak, ahogy utazik a rendkívül olvasmányos lapokon.

A fejezetek a tárgyi tudás olyan gazdagságát tárják fel, hogy a recenziót, és vélhetően más olvasót is egy ponton hirtelen – a témához hűen – „egzisztenciális” szorongás fogja el. Ugyanis ilyen terjedelmű anyagot szinte csak munkacsoport tudna összehozni, különben kénytelenek vagyunk feltételezni, hogy Kőváry már kora 20-as éveitől kezdve maximális időtudatossággal olvas, jegyzetel, szellemileg építkezik, épp akkor, amikor az átlag fiatal évtizedeken keresztül (hacsak nem egész életén át), önreflexió nélkül tántorog az érzelmi kapcsolatok útvesztőiben és a mindennapi élet szükségszerűségeiben.

Ha filozófiai szakkérdésekhez, vagy az agy kutatás problémájához érkezik, a Szerző óvatosan fogalmaz, és ez jellemző marad rá a bonyolultabb patológiát ill. a pszichiátriát érintő kérdésekben is, mígnem lassan elérkezik egy átfogó kritikai elmélet (kritikai pszichológia) felvázolásához.

Mi ez a Kritikai Pszichológia?

Míg a pszichológia kritikája körülbelül 40-50 éve baloldali indíttatású volt a társadalomkritika részeként a marxista – pl. Holzkamp, freudomarxista, vagy a frankfurti iskolához kötődve, de ide tartozik Foucault felfogása is – pszichológia vagy hatalmi pozícióban van, vagy kiszolgálja teoretikusan és kutatásaival is a hatalmat/establishmentet, addig ma az egzisztencialista irányzat foglal állást a természettudományos módszert követő, kvantitatív szemléletű, szcientista-pozitivistá, az embert izolált-dekontextualizált helyzetben vizsgáló mainstream pszichológiai tudománnyal szemben, a pszichológiát humán tudományként (human psychology science) állítva, és fenomenológiai-történeti-narratív módszerrel elismerve.

Kőváry Zoltán a könyv második felében változatlanul magas színvonalon, hasonló extenzivitással és kifogástalan logikai vonalvezetéssel részletezi az egyes – az egzisztenciális körön belül is differenciálódó – iskolák terápiás felfogásait és gyakorlatát. A megnyerően gazdag irányzat- és módszerleírások dokumentálják, hogy itt is zajlik, mint másutt, az eredetiség hajszolása, az iskolák „osztódással szaporodása” – ugyanakkor tisztában kell lennünk azzal, hogy a terápiás mindennapokban minden pszichoszakember egyéni stílusban vagy legalábbis változatban használja alapelveit, és a gyakorlati munka nem olyan konzervatív, merev felfogású, mint sokszor a saját szekértábor vaskalapos alapítói.

Három alapvető probléma kerül előtérbe a „praxisközpontú” fejezetekben. Az egyik explicit, a

másik hiányként, a harmadik pedig nem-reflektált formában jelentkezik.

Az *első*, hogy bármilyen egzisztenciális-fenomenológiai alapállású tevékenységnél folyamatosan felmerül, nehogy az *eldologiasodás-eltárgyasulás-elidegenedés* tengely mentén a terápiás célú emberi kapcsolat torzuljon, beszűküljön, tehát mindig egyedi kell maradjon (phronesis) a Másikkal való bánásmód, vagy ahogy Trüb mondta: „Gyógyulás a Találkozás révén” („Heilung durch Begegnung”). A terapeuta követlen, empátiás, egalitárius, s ha szükséges, önbehozó attitűdöt mutat. Ezzel kapcsolatosan úgy tűnik, mindegyik iskola óvintézkedéseket tett a terápiás kapcsolat elgépiesedése, technicizálódása ellen. A Heidegger és a létanalitikusok által gyűjtött *exisztenciálék közül* az egyes irányzatok szabadon választottak, s eltérő, hogy hány és melyik kategóriát tartották döntő jelentőségűnek ill. használják a terápiában. A konvergencia témák a kliens *Világban-való-létének idői, téri, társas és testi dimenzióiban gyűjtött tapasztalatai, a saját élettörténet új narratívával* ellátása és a korábban már említett aspektusok.

A kitüntetett terápiás modalitás az egyéni terápia (analízis vagy tanácsadás), a kliens világméretű információ adó csatornák, a szabadasszociációs helyzet, az álom- és fantázia- és emlékelemzések, vagy face-to-face helyzetben problémaelemzés – de van, aki részletes önéletrajzot írat. Régi probléma, hogy az eltérő szemléletű pszichoterapeuták úgy képzelik el az egzisztenciális kezelést, hogy filozófiai szintű beszélgetést folytatunk a beteggel. Szó sincs erről, persze a kezelő számára a vezérlő elvek irányadóak a meghallgatásban (listening), de szakmai fogalom, terminus nem hangzik el, az irányzat tartózkodik a beteg ill. kliens indoktrinálásától. Igaz viszont, hogy voltak korábban kirívó példák nemcsak a pszichanalízisben, de a létanalízisben is. Például Medard Boss „Regina Zürcher” nevű betege meglepetésre heideggeri terminológiában adta elő a problémáit és a javulását is, ami hangsúlyossá tette azt a törekvést, hogy a terapeuta lehetőleg maximálisan próbáljon hasonulni a kezelésre szoruló nyelvi struktúrájához. Ezt a követelményt Boss és Condrau is meghangsúlyozták, viszont ez elvezet bennünket a *második* dilemmához (ami inkább hiány).

Ugyanis a könyv alig említi (lehet, hogy ez általában az irányzatra, tehát másokra is vonatkozik) a Rogers és Helm által kidolgozott klienscentrikus beszélgetés-pszichoterápiát, holott éppen ez az irányzat, ami a legkomolyabban vette a kliens saját nyelvi önkifejezését. Ennek segítségét szolgálja a verbalizáció, kongruencia, empátia fogalmaival,

s amikor számtalanszor a beteg szavainak, mondatainak ismétlésével biztosítjuk, hogy értjük őt és szinkronban vagyunk vele (mily sokszor halljuk gunyorosan és szórakoztatón az amerikai filmekben az „akarszrólabeszélni?”-t), akkor ott nyelvi hasonlóságról van szó, hiszen a megfogalmazásokhoz a kliens egyetértése is szükséges. Rogers érintőlegesen kapcsolatban volt a humanista-egzisztencialista amerikai szerzőkkel, ezt Kőváry is többször említi, de nem vette át a filozófiai szempontokat, a maximális kliens-terapeuta kompatibilitást ideológiamentesen próbálta kialakítani.

Az egzisztenciális alapú pszichoterápiát nem úgy kell elképzelnünk, hogy a Végesség, Felelősség és egyéb témák folyamatosan a tudat előterében lennének, hiszen ez akadályozná az aktuális feldolgozó munkát a résztvevőknél – a keresztény sem függeszti állandóan a tekintetét a Keresztfára, bár annak jelentésével mindig tisztában van. A terápiás kapcsolat egyedisége és a kezelő személyiségének kiemelt szerepe ellenállnak az uniformizálásnak és annak, hogy manuálban lehessen rögzíteni a szükséges „technikákat és változókat” – tehát minden kliens egyéni hozzáférési tervet és algoritmust igényel. Ugyanez fékezi a tapasztalatok átadhatóságát is, nem szólva a kezelt egyén egészséges változásának kvantifikálhatóságáról és a többi pszichoterápiákkal való összehasonlíthatóságról. Mindez gátolja a széles körű használatot, az oktatást és az akkreditálhatóságot. Jelenleg még nem tudjuk milyen típusú kliensek és milyen tünetekkel, problémakörrel a legalkalmasabbak kezelésre valamely egzisztenciális pszichoterápiával, szemben a kitartóan saját önismeretük elmélyítéséért küzdő, képzetesebb és jó verbalitású emberekkel.

A betegségek diagnózisával kapcsolatban a tárgyalt irányzatok és a Szerző is távolságtartóak, de tudomásul veszik, hogy a beavatkozások elszámolása kapcsán a biztosítók és a hatóságok jogos igényéről van szó: az fontos, hogy a pszichoterápiás elköteleződésre és folyamatra ennek ne legyen döntő befolyása. Egyébként a legelterjedtebb beállítódások terjedtek el a kórismével kapcsolatban, kezdve az antipszichiátria álláspontjától (nincs elmebeteg, csak különféle típusú és mennyiségű problémákkal küzdő ember), folytatva saját nozológia kidolgozásával (pl. minden kórképet a halálfélelemből vezeti le Karen Horney, aszerint, milyen egyéni választ, elhárítást adunk a halálra és szeparációra) – egészen addig, amikor pl. a Lételemzés saját frazeológiával jeleníti meg a szokványos klinikai szindrómákat vagy a komplexusokat.

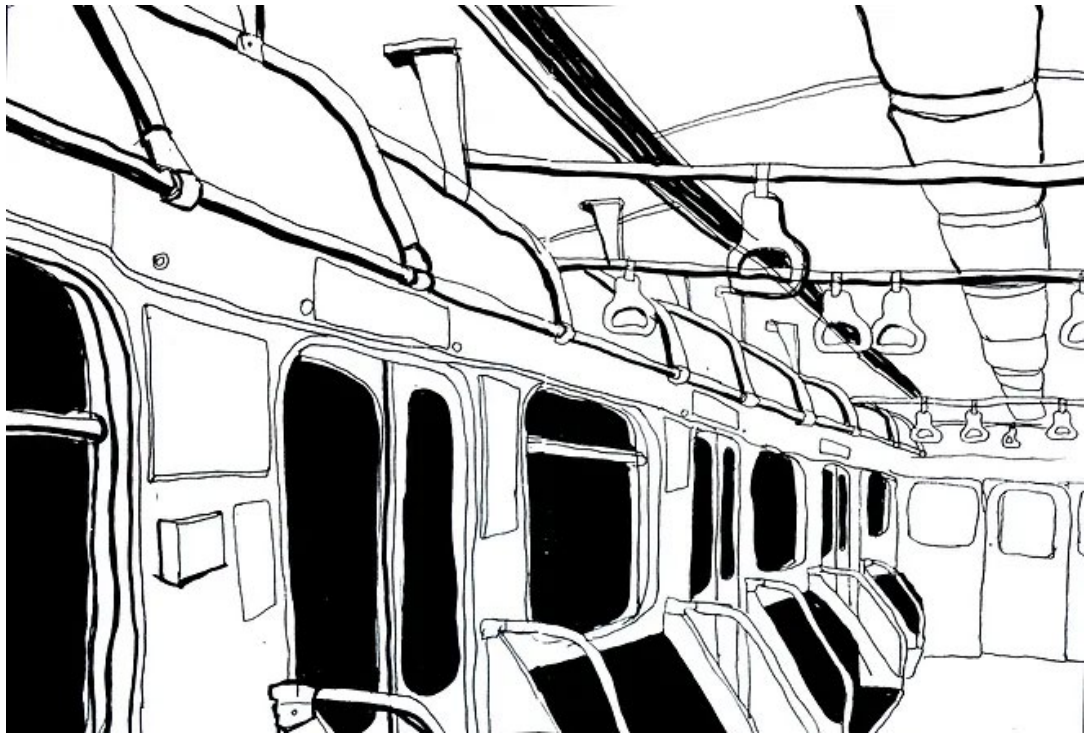
A harmadik, jelzett, jelenleg még nem-reflektált probléma a pszichoanalízis és pszichoterápiák eszmétörténeti eredete. Kőváry meggyőzően érvel a romantika szerepe mellett, de nem szabad elmennünk egy 70-100 évvel korábbi és mindmáig a felvilágosodás óta élő evidencia mellett, ami az ismeretek bővülésének, a tudás afirmációjának, a tudomány és technika haladásának tulajdonítja az ember mind teljesebb megértését, s a győzedelmes fejlődés keretében biztos abban, hogy a jobb emberismeret (pl. a kaotikus tudattalan artikulált tudatossá tétele az analízisben) – a gyógyulás, a fokozott tudatosság, teljesebb testi és lelki egészség, érettebb személyiség, a reziliencia – távolabbról indulnak, és túllépve az orvosi horizonton (a jól-lét, a boldogság, az egyéni üdvtörténet stb. felé mutatnak), bármennyire is eltérő irányba is mutatnak ezek a célok. A felvilágosodás megőrzött optimizmusa a gyógyító, karitatív és segítő munkakörökben mindmáig a hivatások ethoszához tartozik.

A Szerző jelentős érdeme nemcsak a Rank-fejezet, s a számára kijelölt új hely a pszichoanalízisen belül, hanem egy nagyobb és több kisebb fejezet, melyben Szondi Lipót szélsőségesen eklektikus sorsanalízisét próbálja érhetőbbé tenni. Új információ pl. az ő érintettsége az egzisztenciális eszmekörben, viszont a recenzens számára nem lettek jobban érthetőek olyan gondolatfutamok, ahol az ősök genetikájának orvosi zsargonjából képes Szondi ugyanabban a mondatban egyenest fejest ugrani a pszichoanalízisbe. Attól a gondolattól sem tudunk szabadulni, hogy főleg azért érvel a sors egzisztenciálé-karaktere mellett, hogy ne kelljen az általa már megállapított típusokat (öröklött-, családi-, kényszer-, választott sors stb.) keservesen ugyan, de strukturálisan ábrázolni. A recenzensnek a laudációs alaphang ellenére két apró hiányosságot kell megemlítenie. A Szerző többször is említi, hogy Adler koncepciójára hatott Nietzsche „Hatalomra törő-akarát” (Wille zur Macht) fogalma. Ez valószínű ugyan, de a valódi hatalomnak nincs köze Adler felfogásához a fölényérzetről, ami éppenséggel a neurotikus egyén látszatgyőzelme, centrális védekezése a világ felé. Azt is meg kell említenünk, és a részletes Binswanger-fejezethez hozzá kell tenni, hogy a svájci pszichiáter számos (tengerikigyó hosszúságú, nehezen olvasható) esettanulmányt írt és közölt (Lola Voss, Jörg Zünd, Susanne Urban, Nadja stb.) a 40-es, 50-es években, ezekből az amerikai humanista pszichológusokhoz csak a híres Ellen West esete jutott el. Binswanger a kórrajzokban

ill. analízisekben – hibásan – *egyetlen centrális egzisztenciáléra* igyekezett felfűzni úgy a beteg egyén „lényegét”, mint egyben a betegségét is („Testnélküliség”, „Hóbortosság” stb.), a Léteanalízis másik irányzata más módszert választott.

Nos, a recenziónak vége, letesszük a fegyvert a „Bevezetés” erényei előtt, mely szerintünk ennek a pszichológiai szakterületnek még évtizedekig iránymutató munkája, szinte lexikona lesz.

Befejezésül recenzens megjegyzi, hogy egy mégoly komoly, mérföldkövet jelentő könyv is, mint ez – bár ellentmondásnak hangzik – fel tud humoros oldalt mutatni. Az egyik, hogy a Szerző a Rollo Mayt bemutató fejezet második részétől kezdve – vélhetően a sok referált amerikai könyv miatt – abbahagyja a könyvcímek lefordítását. Elképzelhetjük az angolban kevésbé járatos olvasótársaink csalódott arckifejezését – ez reméljük, erősebb szótárazásra ösztönözte őket. A másik humorforrás néhány alliteráció (pl. „a tanítványok oszlopos tagja volt Noszlopi”), valamint néhány köznapi kifejezés előfordulása a filozófiai elkötelezettségű szövegben, pl. valaki „nem rúgott labdába egy diszkuszióban”, mert nem volt olyan jelentős gondolkodó. Ilyen fordulatok mulatságosak, oldják a léghőrt egy komoly szövegben, hasonlóan, ahogy Derrida a sűrű hermeneutikai nyelvezeten belül néha beleszótt egy-egy szleng kifejezést az amerikai előadásainak mondatvégeibe: derül a diákság, a hallgatóság és az olvasó is, s mindenki megnyugodhat: a zseni is azért „emberből” van.

Metro Book, 2008
29x20x4 cm

KOROK, KORTUDÁSOK A LÉT LIGETEIBEN
/a review-essay tempójában/

DOI 10.35402/kek.2023.1.16

„...A társadalom a hibás, hogy kirekesztett páriává tette a zsidót és aztán vádat emelt ellene, mert idegennek találta. Ámde változik az idők szelleme és ez az alak tűnőfélben van. Egyre ritkul számra nézve, mindjobban átalakul lelkét tekintve és e változással meg kell változnia a közfölfogásnak is...”
Salgó Ernő, *Egyenlőség* 1896 május.¹

Korok és korszakok, az idő lenyomatai, letűnt mindennapok és továbbélt emlékezeti hálók fogják magukba az élményrengeteg átláthatatlanságát... Értelmezések, olvasatok mégis vannak. Olykor saját korunk maga az oksági következmény, máskor a történő történelem egyéb látszatai tűnnek értelmesebbnek, értelmezhetőnek, elbeszélhetőnek, vagy egyenesen kibeszélendőnek. Korok és kultúrák, korszakok és identitások lajstroma világlik ki könyvek, regények, életrajzok, az emlékezeti irodalom utóbbi időkben megjelent opuszaiból. A múlt és tartalmas, félelmes, de olvasható idő alakzatai. Könyvek, melyek ilyesmikről szólnak, lesznek itt tanúi az időnek, öregedésnek, alig látszó avulásnak és omlásnak, társadalmi tempóknak, közösségi viszonyrendszernek, hétköznapi hősiességnek vagy rejtelmes elmúlásoknak... A létnek – hogy csekélyebbet ne fogalmazzak. A létezés lehetőségességének, helyeinek, a megmaradás és túlélés kockázatainak, vagy mindezek elbeszélhető törmelékeinek. Tudni kell őket, hogy látva lássuk, átadhatóan hagyományozzuk, félve közvetítsük, megtartó varázssal övezzük. Hogy létezhesen a létezés, amíg még lehet.

A létről tudás mindenkori olvasatai

A lét hangoltsága. Tanulmányok a tudás sokféleségéről – ezen a talányosan hangolt címen jelent meg Gábor György és Vajda Mihály filozófusok szerkesztette kötet,² mely a maga háromfélszáz oldalán az MTA Filozófiai Kutatóintézetének egy éves

tudásterméséből (2009) kínál kóstolót. Közös-e ez a tudás, avagy kívülről-felülről jövő? Akadémikus vagy irányzatos, „egydimenziós” vagy többszólamú, azonos megjelenési arcot öltetni képes, vagy talányokba rejtekező...?

Rövid válasszal: aki „egy látószögű” olvasat, okkal szűkített tudástér, valamiféle pragmatikus magyarázat „kézbe ragadható” alakzatát keresi, tán megkapja ezt a kötetből. De rá fog jönni, hogy a közös tudás épp ennek ellenkezője, s akár „a történelmi tapasztalat fogalmának historizálása” (Gyáni, 11-39. old.), akár a kötet egész első, *Történet- és vallásfilozófia* tematikájú része erősíti azt a sejtést, hogy mindeme tudások sokfélesége, a vizsgálódások mintegy párhuzamos válaszkészlete nem épp beszűkítő, hanem kiterjeszthető dimenziót kínál „a világ jelenségeinek és folyamatainak leírására, értelmezésére és megmagyarázására. Az általunk alkalmazott megközelítési módok polifon szerkezete elkerülhetlenné teszi a legkülönbözőbb látásmódok és eltérő gondolkodási formák együttes és egyidejű jelenlétét” – hangzik a Szerkesztők előszavából, s ennek a későbbi fejezetek egyedi írásai is ekképpen felelnek meg: Sonkoly Gábor: *Kulturális örökség és történelem a városban* (83-91); Agárdi Péter: *Fejtő Ferenc és a magyar nemzeti kultúra* (252-264); Codruța Cuceu: *A politikafilozófia modernizálása – A nyilvánosság pragmatista megközelítése* (133-140); Békés Vera: *Egy kézirat az ezerkilencszázhetvenes évek elején, a „máriüres és mégüres pillanat senkiföldjén”* (230-241), vagy Vajda Mihály: *A lét hangoltsága* (175-182) című címadó írása egyenként is fennen bizonyítja, hogy a sokféleség, a sokszínűség tudása és respektusa, a világ bármely tüneményének leírása csak sápatag ködlés, ha nem illeszkedik a komplexitás igényeit tükröző rendszerszerűségbe. A kötet szerkesztői által alkalmazott, érvényesített és várt formaváltozatok „a filozófiai tudás, a filozófiai megismerésforma

1 idézi Konrád Miklós 2019 Csalódott zsidók a magyar zsidóság aranykorában. In Lukács Anikó – Tóth Árpád szerk. *Az érzelmek története*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 31.) Hajnal István Kör, Budapest, 405-421. Online: <https://www.academia.edu/98574033/>

2 Typotex, Budapest, 2010., 369 oldal.

problémáit járják körül”, s az alapkérdést követik: hány-mindenféle a tudás, mennyi fér az emberbe, a korszakba, a nyelvbe, a hitvilágba, a kultúra örökségébe és hasznavehetőségébe...

Saját szavaikkal: „Hogy a filozófia – talán nem véletlenül – már történetének első időszakától kezdődően (vesd össze pl. Arisztotelészt) egyszerre volt ’természet- és tudományfilozófiai’ látásmód (Arisztotelész: *Fizika, Meteorológia, Az ágbolt, A keletkezésről és a pusztulásról, Az állatok keletkezéséről* etc.), egyszerre jelentette a metafizikai vizsgálódásokat, s a legelső mozdulatlan mozgatóról való gondolkodást (Arisztotelész: *Metafizika*), a politikáról és a politikai berendezkedésről szóló ’politikafilozófiai’ elmélkedést (Arisztotelész: *Politika*), az etikának, az emberi viselkedés morális összefüggéseinek kutatását (Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika, Eudemoszi etika, Nagy etika*), a lélekről, az emberi psziché működéséről kifejtetteket (Arisztotelész: *A lélek, Az érzékelés tárgyai, Az emlékezet és a visszaemlékezés, A fiatalság és az öregség, az élet és a halál, Az álmok, Az alvás és az ébrenlét* etc.), továbbá a logikus és szisztematikus gondolkodás, valamint a megértés és az értelmezés tudományát (Arisztotelész: *Kategóriák, Hermeneutika, Első Analitika, Második Analitika, Topika* etc.), végül a beszédéről, a dialektikáról és az érvelésről (Arisztotelész: *Retorika*), valamint a művészetekről való szisztematikus (’művészetfilozófiai’) bölcselkedést (Arisztotelész: *Poétika*) stb. Ma az ilyen totális megközelítés egy életművön belül elképzelhetetlen (igazi donquijotés tett lenne ehhez fogható teljességre törekedni), de arra figyelmeztet, hogy a filozófia nem nélkülözheti a sokszínűséget, a feltett kérdések és válaszok (vagy válaszkísérletek és választöredékek) sokoldalúságát.

Szerintünk egyenesen örület, s a filozófiai látásmódnak, azaz a filozófia lényegének teljes ignorálása, egyszóval a filozófia halála, ha a filozófiát mesterségesen, kívülről, valamilyen intézményesített hatalmi- vagy parancsszóval ’egydimenzióssá’ kísérelnék meg tenni, hogy megfeleljen a modern (azaz épp a legmodernebbnek hitt és – mint annyiszor – megfellebbezhetetlennek, vagyis intézményesen kanonizáltak remélt) tudományosság követelményeinek. Nem szeretnénk, ha megfelelné annak. Másrésztől primitívség és a tudás funkciójának, szerepének és működésének totális félreértése a filozófia egész jogosultságának technokrata-technicista megkérdőjelezése azon az alapon, hogy bármennyit erőlködjenek is a filozófusok, soha nem fognak a kérdéseikre a tudomány követelményeinek

megfelelő, naprakész választ találni. Nem fognak. Ez igaz. De úgy gondoljuk, hogy a filozófia, ha nem akarják a tudomány nevében így vagy úgy megerősöskölni, s ha ragaszkodunk ahhoz, amit filozófiai tradíciónak szokás nevezni, továbbra is nagyon fontos szerepet játszhat, s remélhetőleg játszani is fog abban, hogy a kulturált ember elgondolkozhasson azon, ami körülveszi. Legyen szó a világmindenségről, a társadalom berendezkedéséről, az egyes ember érzés- és gondolatvilágáról; legyen szó tudományról, művészetről, vallásról vagy bármiről, ami hozzánk tartozik” (7-8. old.).

Így aztán a tudás sokfélesége, a folyamatleírások, visszatükrözések, időbeli tesztek, rálátások, metafizikai, a fenomenológiai, a nyelv-, a tudomány-, a vallás-, a művészet- vagy történetfilozófiai vizsgálódások talán azt az egyvalamit bizonyossá tehetik: tudni, tudást tudni és értelmezni, reménykedni vagy bizonytalankodni épp oly stabil eszköz, mint a molekuláris biológiában vagy az optofonikában kimerevült tudásmodellek leképezése adat-szövegszerű ismeretté. De kellően kényes és kényelmes felelősség is mindazoknak, aki kezükbe veszik a kötetet: e termékeny bizonytalanság mindenki „ajándéka”, s a tudás jegyében született írások magáról a tudásról is vallanak, ami egyúttal azt is kínálja: „az olvasó kedvére tallózhat a kötetben, szeretheti vagy elutasíthatja egyik vagy másik írást. A filozófia, minthogy nem ’kökemény tudomány’, megengedi, hogy mindenki a maga személyiségének megfelelően viszonyuljon hozzá” – szól ismét csak az előszóból. Ugyanakkor Vajda Mihály is megerősíti Heidegger *A metafizika alapfogalmairól* tartott freiburgi előadásaiból vett idézettel, miképpen lett az „affektusok és érzések” fenomenológiai értelmezéséből olyan diszpozíció és hangoltság, mely megmutatja „a heideggeri emberfelfogás sokkal inkább lehetővé teszi a számunkra önmagunk megértését, mint az a Heidegger által ’humanistának’ nevezett emberfelfogás, amely nem tágít attól, hogy az embert eszes állatnak tekintse” (175. old.).

Gábor György, aki itt *Az ikrek – Róma és Jeruzsálem* című írásában (40-57.) a kontrasztot emeli ki, mindezt párhuzamokkal világítja meg: árnyalt forrásértelmezésnek veti alá a Genézis könyvét, melyben „az emberi nem egységének üzenetét”, a mítosz mint nemzeti genealógia és testvérharc üzenetét járja körül a komplementaritás, a kollektív identitás alakulása során. Az ikrek mint metahistorikus ellenpóziók képviselői mintegy Gyáni írására rímelően (*A történelmi tapasztalat fogalmának historizálása* (11-39.)

szólalnak meg, amit befejező fejezeteiben Gyáni a „klasszikusok” hermeneutikai teóriáival, Gadamer, Dilthey, Koselleck, Tengelyi aspektusával hangosít föl tanulságosan: „Az önmagáról szerzett közvetlen tapasztalat (az élmény), lényegében az *önismeret* révén sikerrel törekedhet a jelen a múlt megértésére” (Collingwood), s lesz mindennek „mondhatni, paradigmatis megnyilvánulása az önéletírás, amikor ’az életutat megértő ember azonos azzal, aki azt végigélte’ (Dilthey). Egyszerre van adva az önéletírásban az élmény és az élettapasztalat (a történelmi tudás); egymásra épülve, egymással való kölcsönhatásban jelenítik meg az elmúlt életet. Az önéletíró életének ’értelmi egységei’ (tényei) ’a jelenbeli és múltbeli, közös fontosságuk révén összekapcsolódó *élmények* koncepcióiban alakulnak ki. [...] Az egységek élményekként formálódnak ki, s a végtelen, számtalan sokféleségből előzetesen kiválasztódik az, ami ábrázolásra érdemes. S e tagok közül olyan összefüggés bukkan elő, mely persze nem lehet oly sok év reális életútjának egyszerű leképezése, s nem is akar az lenni, mert hiszen éppolyan megértésről van szó, mégiscsak azt mondja ki, amit az individuális élet maga tud a benne meglévő összefüggésről” (Dilthey). Ebből azután következhet is, hogy „az önéletírás, tartja Dilthey, a történelmi látásmód példászerű modellje, amelynek ’alapját a saját élethatalma és teljessége, az erre vonatkozó elmélkedés energiája alkotja. Egyedül ez teszi lehetővé, hogy az elmúlt vértelen árnyai másodszor is életre keljenek [...], hogy önmagunkat átadjuk egy idegen létezésnek, hogy saját énünket abban elveszítsük” (14-15.).

Találó forráskezelés, Dilthey mellett Gadamer megjegyzése szolgál itt is tanulságként: a történelmi tudat nem önmagában van közös értékként, hanem mint az *önismeret* egyik formája, amelyet a megértés, mint *önmegértés* övez, s ennek az önéletírás csupán irodalmi megnyilvánulása, az életösszefüggés, mely a koherencia (Zusammenhang) felderítését segíti elő. De magát a megértést olyan kategóriák rögzítik, mint az érték, a cél, és a jelentőség, s midőn az utóbbit tartjuk többre, az emlékezés (a retrospekció) távlatában terjesztjük ki magunk, eközben „az érték a jelen viszonylatában, a cél pedig a jövő perspektívájában kap szerepet az élet megértése (értelemmel való felruházása) során. A történelmi (a történelmi) gondolkodásnak a jelentőség a ’legsajátabb kategóriája’, amely alapvető kognitív eszköz a visszaemlékezésben megteremtendő koherenciához. Márpedig mi más a történelem, mint maga is egyfajta visszaemlékezés. Ha a koherencia, az életösszefüggés a jelentőség felismerésével (’felderítésével’) érhető

el csupán, akkor a történelmi megértés (megismerés) szintén képes összefüggéseiben megragadni a történelmi tapasztalatot. Ami azzal a hallgatólagos feltételezéssel egyenértékű, hogy az élmények csupán az alapjukul szolgáló történések (események) lefolyását követően válnak tapasztalatokká, akkor, midőn fény derül a múltat reprezentáló élmények jelentőségére (értelmére)” írja Gyáni *A történelmi tapasztalat fogalmának historizálása* című felvezető hermeneutikai kontextusában (14-15. old.).

Ám ahogyan a közös tudás, a tudás-örökség, a megértés és értelmezés mint „életösszefüggés” és tudáskezelési megoldás kap méltó hangsúlyt, a kötet további írásaiban, számos aspektus megannyi részletkérdésében még hatalmas tudástemplom formálódik meg. A négy nagyobb gyűjtőfejezet (*A történelemhez tartozunk, mielőtt történelmet írnanék* (Történet- és vallásfilozófia); *Egy felfoghatatlan mindenségbe való belevettség* (Metafizika, fenomenológia, nyelv- és politikafilozófia); *Történelemre vonatkoztatott és politikumba átültetett áldozathozatali etika* (Művészetfilozófia, magyar filozófia- és eszmétörténet); *Miért bízunk inkább a tudósokban, mint a mágusokban?* (Tudomány- és kommunikációfilozófia) – mint az napnál világosabban látható – oly sokféle aspektus, annyi meg annyi érvényesnek tetsző látásmód, gazdag szakirodalmi forráskészlet és olvasati produktum felvonultatásától pompázatos, hogy egyetlen vaksiság lenne fél-bekezdésenként kimarcangolni belőlük további szerzőket³ és forrásműveket, csak hogy valamely részleges körképet tegyünk sejdíthetővé. Ehelyett s ezért is idéztem fennebb pár mondatnyit, látva lássék a mélységek megannyi bugyra, az értés és értelmezés, tudásfogalom és tudhatóság szinte végtelen távlata, no meg a lét hangoltságára építő megértő módok esélye vagy reménytelensége, időlegessége vagy naivitása. Az orchideák bolygóljától Pascalig, az ágostoni hitvitától a metafizikai álmokig, a politikai test vagy a nyelvi játékok, a zenei dialogikusságtól a közösségfogalmak elektronikus kommunikációba formált bizalmi szféráig annyi meg annyi létkérdés feszegeti a megfontolnivalók határait, hogy további földidézésüket praktikusán itt abba is hagyom.

3 A szerzők: Agárdi Péter, Békés Vera, Codruța Cuceu, Ferencz Sándor, Frenyó Zoltán, Gábor György, Gángó Gábor, Golden Dániel, Gyáni Gábor, Hévízi Ottó, Kondor Zsuzsanna, Kovács Gábor, Laki János, Mester Béla, Mesterházi Miklós, Neumer Katalin, Sonkoly Gábor, Surányi László, Szántó Vera, Szécsi Gábor, Székely László, Sziklai László, Turgonyi Zoltán, Vajda Mihály, Varga Péter.

Nemcsak a reménytelen gazdagság miatt, hanem mert az én léhangoltsági horizontom oly parányi minibolygó a témérdek nagy naprendszerhez képest, hogy mintegy szédült hüppögés volna csupán a legcsekélyebb referencia látszatát kelteni.

Az viszont örömhír – e visszavonultság dacára is –, hogy épp itt, épp ezért jöhetnek maguk az Olvasók, kik vállalható, önmaguk számára hitelesnek tetsző léhangoltsági adalékokat lelhetnek a kötetben – s nem az én dalom hatására, de maguk öröme...! Ez pedig a kötet szerkesztőinek elmele szerint is legfőbb célja a kiadványnak. Akinek ne lenne programja, tépelődni valója, reménykedni képes létképzete..., bátran beleülhet e kötet fontolnivalóiba a következő évekre. A sok látósögű olvasat még így is csupán kósza remény marad majd... – de az értelmező bátorság kalandja ugyanakkor áthatja talán bárki érdeklődő vállalkozó kedvét...!

Hangoztassam, hogy hozzátok tartozom?

Kósza remények és értelmező kísérletek nem titkolhatóan közös területe az identitás, avagy ennek vállalása, megvallása, fölmutatása. S lehet ennek tanulmánykötet, nagymonográfia vagy akadémiai értekezés a kifutása, ami lényegesebb, az mindig éppen az áttételes vagy direkt üzenete. Avagy a kihangzása, hatása, „elérési útvonala” az Olvasók számára egy identitás-lehetőségnek, s egyben visszhangja az Író számára is. A maga szándékoltan átfogó és visszafogottan szűkszavú Konrád György kötetei között is ilyen, címében mintegy elemi utalásra redukáltan szikár a hovátartozás alapkötet: *Zsidókról*.⁴ Nem szokványos cím, de a kötetet szinte rigorózus szárazan átfogja, tónusát és alaphangját első pillantásra egyedivé teszi. Mint esszékötet immár sokadik, tematikusan is többedik, mégis hangütésében markánsan „Konrád-szerű”. Jól szabott, visszafogottan elegáns, élethitelesen egyéni, s a maga világegésznyi szűk terében teljességgel szuverén is. „*A Harangjáték című kötettel zárul egy trilógia, amely a Kakasok bánata és az Inga című könyveimmel együtt alkot egészet. Kétszáz-negyven miniatűr, egymással lóugrásos kapcsolatban álló mondatok, nem regény és nem esszé, tünődések a tartásról, önállósított liriko-epigrammatikus szekvenciák, egyszemélyes életfilozófia. Egy ember körbefordul a maga világában, térben és időben, a szövegdarabok véletlenszerűen egymásra találnak, közöttük személyes összetartozás van. Háziiparos vagyok, biográfiám*

eseményes részét, a leghosszabbat befejeztem. Most éppen. Szürke foltokat szeretnék föleleveníteni, kép adja a képet. Lehet, hogy az ásatás végtelenné húzódik. Mint amikor egy csoportfényképből egy arcot kiemelünk, és népes kíséret jön a nyomában. Városokat, tereket keresek, ahol történt valami. Hogyan építi-börtönzi be magát egy ember a sorsába? Lehetett volna másképp is, a megvalósulás rendszerint idéten. Az irodalommal kutatom, hogyan élek. Még ha egyes szám első személyben gondolkodom is, érzek magam körül egy többes szám első személyt. Az én mögött lapang egy mi...” – írja e sorozat előző kötetében. Az újabbikban, a *Zsidókban* pedig ekként: „*Negyvennégyben magyar zsidó voltam, negyvenöt óta zsidó magyar vagyok. Mert itt lakom és magyarul beszélek, mert itt vagyok ismerős, mert ennél fogva: ez a hazám. Zsidóként mondom, hogy az enyém. Megfizettem érte eleim sírjával, akik itt vannak eltemetve, meg talán a munkáimmal is. Régtől fogva itt vagyon jó Budán lakásom. Zsidó tanáraink itt hagyták a névjegyüket a magyar irodalomban. Vigyük haza Jeruzsálembé Füst Milánt, Karinthy, Radnóti? Fogjuk a hónunk alá, és vigyük haza a Bibliát? Hangoztassam, hogy hozzátok tartozom? Ezt inkább ti mondjátok, ha úgy gondoljátok, és ha szívesen mondjátok. Mindazonáltal jövőre Jeruzsálemben, száradjon le a jobbkarom, ha elfelejtem. Lehet, hogy leszárad. (...) Fia vagyok a zsidó népnek, és polgára a magyar társadalomnak, nemzetnek, államnak. Zsidó és keresztény magyarok között telt el az életem nagyobb része, hogy is ne lennék magyar? Akkor hát mind a kettő? Igen, mind a kettő. A kettőből csak élethazugság árán lehet egyet csinálni”. „Ezeket az 1986 és 2009 között keletkezett rövid írásokat most szigorúbban kapcsolja össze a tematika. A kibívó címnek azonban nincs szűkítő sugallata. A *Zsidókról* megindítóan pontos és kérlelhetetlenül személyes; privát esszé és tárgyilagos próza: igazi Konrád-könyv. Egy ember, akit a gondviselés zsidó emberpár gyerekévé tett, tudomásul veszi, hogy ő kicsoda-micsoda, és mindabból, amit a zsidóságról tud, beleértve a családi emléktárat, leszűrhet egy kérdést. Azt válassza-e, hogy elfogadja magát annak, aminek született, hogy elfogadja a szüleit, a tágabb familiát, és közéjük valónak, közülük származónak tekintse magát? Vagy inkább kiszabadulni igyekezzen ebből a közösségből és odatartozásból, más szóval azt válassza-e, hogy ő maga ne legyen többé zsidó? Ha viszont elfogadja magát zsidónak, akkor indokolt a további gondolkodás a tárgyról. /.../ Zsidónak lenni Izraelen kívül valamilyen pesszimizmust jelent. Nem is remélem, hogy bárhol problémátlan lehetnék. De miért is lennék? Gyakorolom bizonyosfajta zsidók*

⁴ Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010., 205 oldal.

egyik hagyományos szakmáját: a nyitott szemű kívülállás diszciplináját. A magányt éppannyira meg kell tanulni, mint az együttlétet. Lehet, hogy egy zsidó nézi úgy a dolgokat, ahogy én nézem. De mikor ablakomon át fákra és hegyre látok, vagy amikor borotvahabosan a tükörbe nézek, eszembe se jut, hogy íme, ez itt egy zsidó. A zsidók vágya, hogy közösségre leljenek, megindító, teljesülése azonban még várat magára. Izraelben elérték, hogy államként legyenek magányosak. Nehéz jól vizsgázni magányból. Az ember viszi magával az örökkévalót, a töltőtollát, és nem keres anyaölhazát sehol. Hogy távolság van köztem és a többiek között, ezt nem tartom tragikusnak, valójában elszomorítónak sem. De még sehol a világon nem voltam olyan városban vagy falun, ahol ne lett volna kivel beszélgetnem. Támadóinkkal szemben lehet védekezni együtt is, de lehet egyedül is, néhány barát társaságában. Lehet védekezni fegyverrel is, írással is, vagy akár egy néma tekintettel. Gyűlölőinket támadni nem muszáj, sőt, figyelemben részesíteni sem”.

Persze, valójában nem recenzió, nem ismertetés, nem kritika az, ha megvezetve az író tollának tónusától, csak követi, vagy végestelen végig főképp idézi az ember. Meglehet, talán ez lenne az igazi kritika, a kritikai kritika egy változata. Olvasójára bízni, mit fogyaszt el, mit emészt meg, mit visz és ad tovább a szeme elé tolt mondatokból. Valójában talán csak a kritikai méltatás műfaja és alkotói módolták ki, hogy önnön nagyságuknak teret adjanak azzal, amikor minősítik, kategorizálják, féleségekbe és típus-tanokba illesztik olvasmányaikat, esetleg összevetik másokkal vagy hasonlókkal, értékesebbekkel vagy hitványabbakkal. De mit lehet „kritikaivá” tenni sokadik opuszát megírt, „az irodalommal kutatom, hogyan éljek” szerzőt, az önmagát „háziiparosnak” minősítő szemlélődőt, aki a magyar kortárs irodalomban az egyik leghatározottabb és legfölismerhetőbb hangok egyikeként végtelen számú külföldi fordítás-kiadást megért, nemzetközi elismerésben is kivételes, humanista világképével pedig drámaian kormeghatározó oeuvre alkotója...? Aki csak szerényen így: „szürke foltokat szeretnék fölleveníteni, kép adja a képet. ... Gyakorolom bizonyosfajta zsidók egyik hagyományos szakmáját: a nyitott szemű kívülállás diszciplináját” alaphangon ír az írás mint tett és a létezés mint ajándék komplexitásáról? Lehet-e még kívülállóbban rálátni arra, ami tett és a létezés határán megmaradás legfőképpen?

Hát..., talán azt lehet még mondani, hogy fontos nekünk. Vagy megfontolandó, amin rágódik. Vagy örök tépelődésre és mérlegelésre készítő, amit érez. Hogy visszafogottságában a szociologikusság és

filozofikusság elegyedik a narratív őszinteség és fölcicomázatlan valóságmondás tónusával. Vagy hogy a címmel jelzett „keret” szinte bármit elbeszélhetővé tesz, s ez a rövidebb-hosszabb húsz esszé mind tele van három mondatonként aláhúzható életfilozófiával, tudással, szimpátiával, megértő örökséggel, az ekképp átfirkált-széljegyzetelt kötet még a születés és túlélés életfilozófiájával is.

„A vallás a személy és a közösség átfogó életstratégiája. A zsidók nem érték be azzal, hogy élnek. Pedig már ez is ajándék. Napestig gondolkodtak azon, hogyan kell helyesen élni. A bibliai ösztönzés: saját meggyőződésed szerint élni egy olyan világban, amely megbüntet, alkalmasint meg is öl ezért. Bolond nép vagyunk, rögeszmések, próféták, világforradalmárok szép számmal akadnak közöttünk.

A zsidó, ha már majdnem egészen olyan, mint a környezete, ha mindent megtanult, amit a környező kultúrából megtanulni képes volt, akkor is valahogy más marad. Aki fél különbözni, annak elég nagy teher, ha zsidónak született. Kénytelen megedzódni a különállás sportjában. Aki szereti hangsúlyozni zsidó identitását, jobban fogja magát érezni Izraelben. Azért az egyért, hogy zsidó, és ez meglátszik rajta, ott nem fogják utálni. De ott is van, akit idegesít, ha ezt nagyon hangsúlyozza.

/.../ Ha az embernek nincsen kedve elmenekülni az otthonából, akkor tegyen valamit azért, hogy saját városa inkább kíváncsi legyen a másra, mint gyanakvó. Könnyebben választom ezt a magaviseletet, ha jól érzem magam a másfélelő lelki bőrében, ha passzionátus kisebbségi vagyok.

Ahol van egy többségi, keresztény, régóta helyben lakó nép, ott a zsidó vendég; akkor is, ha ősei századok óta ott élnek, talán régebben is, mint a szomszédok. Minél inkább zsidónak vallja magát, annál inkább vendég. Ha sokat fészkelődik, a házigazdának kedve támadhat rá, hogy lecsapja. Hogy a mindenható ezt neki nem engedi meg? Ki tudja? Nem szükséges a teremtés gondolatát a jóság képzetével összekötnünk. A halál szüntelenül dolgozik, fogyaszt. Hogy a másik ember élete tökéletesen veszendő, némelyeket még inkább csábít a megsemmisítésére. A démon fölmenti az embereket a büntudat alól, hogy képesek legyenek belefeledkezni a bűnbe. Azt suttozza, hogy az egyes ember élete nem szent. Absztrakciókat helyez fölébe. Az ördög jogcímeiket ad emberölésre”.

A gondolatmenet félelmes pontossága ugyanakkor dráma vázlata is. A jelenkor drámájáé, a folytatásé, a következő felvonások előjátékaképpen epilógusé... Pontos, sorsszerű, mértékadó, olykor szabadkozó, de elismerő, s főleg felismerő.

„A pontos emlék kimélyíthető, az igazság érdekes, többletvarázsa van. Asztalhoz ülve, megyek a tollam után, és megsejtek emberi állapotokat. Akarhatom is, hogy ilyen vagy olyan legyek, de az akaratom nem elég erős játékos a sorsommal szemben. Olvasóim felderítője vagyok alkonyi tájakon, félvakon tapogatózom a megvilágítás felé, és csak késve fogom fel, hogy éppen ez a tapogatózás az utam célja. Kenyérkereső munkáim nézőpontnak is megfeleltek. Beleszülettem a témába, napjaim keretéről mint agyalágyult és fantasztikus történelemről gondolkodhattam. Nem lepődöm meg rajta, hogy a ragadozó húst akar enni, a pók legyet akar fogni, és hogy az ember viszont sok mindent akar. Zéróista vagyok, és a semmihez mérem a történéseket. Mi máshoz mérném a valamit, mint a semmihez? Ha több annál, akkor már valami. Köszönöm, hogy van házam, és lett vacsorám is; emlékezetemben leélni érdemes napokat sorolok egymás mellé. Igyekszem megmenteni valamit jövés-menéssel eltöltött napjaimból, próbálok nem egészen meghalni, csak hogy egy darabig még legyek, mint egy fatörzsbe vésett, vagy egy börtöntéglafalba karcolt monogram”.

Ez utóbbi sorok még/már nem a *Zsidókról* eszékötet, hanem a Szerző weboldalának a Harangjáték-kötethez kapcsolt ismertetéséhez vezet. De mert az „emlékezetben leélni érdemes napokat” és „jövés-menéssel” töltött életidőt mint „napjai keretét” meghatározva vissza-visszakap a zsidó lét és a zsidóság mint kultúra-szabta állapot írói eszközéhez, hogy „olvasói felderítője” legyen alkonyi tájakon, s „megsejtsen emberi állapotokat”, ezek ha épp zsidósághoz kapcsolódóak (relatívén nagyon sokszor is!), vagy ha e tárgyban vállalt „félvakon tapogatózás az utam célja” tónussal mindezt hitelesíti... – akkor mi sem teljesebb, mint az olvasat olvasata, „az igazság érdekes többletvarázsát” átélő beleézés vállalása. Félő, hogy többet ennél nem érdemes, vagy kár lenne mondani a kötetéről, melyben az „add tovább fiadnak” tudása mélységes mély belátással társul. Olyanokkal, és olyan sokféleképpen, amit nem lehet „felülnézetből” klasszifikálni, mert folytonosan benne tapadunk, ráhangolódunk, elirigyeljük szabatoságát és míveségét, cizellált klasszikusságát. Olyankor és úgy, ahol erény és ritkaság „saját meggyőződésed szerint élni egy olyan világban, amely megbüntet, alkalmasint meg is öl ezért”.

Társadalomtörténeti látószögek – perújrafelvétel nélkül

Az alábbi nem-kritikai ex libris elszántan „elbeszélőre” formálódik – előzetes megbocsátást remélve az Olvasótól. Vagy ha mást nem, legalább azt a szükös időt, melynek teresedésében, létformáiban az alkotói közlés szándéka valamely szükös interpretációs „átereszen” keresztül juthat a befogadóhoz – belátva mindennek korlátait, stiláris ésszerűségeit is.

Az asztalom sarkán álló kötetek egyike szerény nagymonográfia, ezt a csekélyke funkciót kerekén 750 oldalon teljesíti be, melyből az apróbetűs bibliográfiai-adattári forrásközlés is harminc oldal, hódolva annak a konvencionális igénynek, hogy egy tisztos opusz legyen kellőképpen alátámasztva, méganyira, ha doktori értekezés is. Márpedig Kövér György munkája az, s mi még ettől is elvárható, nemcsak vaskos, hanem időszakosan példázatos, nóvum-mivoltában is tiszteletet parancsoló. Szerény címe *A tiszzaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*⁵ nem harsog népszerűségért, s aki a publicisztikai könnyedség reményével vagy a „nnna, végre megtudok valami biztosat” szándékával veszi kezébe, hamar lekonyulhat. A Szerző az előszó legelején közli, hogy szó sincs „perújrafelvételről”, az eltűnt cselédlány százharminc évvel későbbi „megtalálásáról” vagy a 19. század végi magyar politikai klíma harsány bemutatásáról. Szó van, és sok szó, tudós szó, alapos és mívesen építkező szókatedrális van a kötetben, mely a lokális társadalomtörténeti monográfiák legjobb hazai tradíciójához kapcsolódva, Victor Turner társadalmi dráma-felfogására alapozva dolgozza föl a Tisza menti falu tragédiáját, vagyis elkülöníti a társadalmi struktúra-képzetek és a konfliktusokban szereplők időleges viselkedésmódjainak ábrázolását, nem pusztán „formalizált struktúrákba” tagolt helyzetrajzot adva, hanem a szereplők pszichéjében, „a cselekvők fejében, tettek és erőfeszítések céljaként” megragadható tüneményekre koncentrálna (10-11.). Mint írja: „*anélkül, hogy Turner négyfázisú drámasémáját mechanikusan utánózhatónak gondolnánk (normaszegés, krízis, helyreigazítási akció, reintegráció vagy szakítás), magát a modellt inspiratívnak találtuk*” (u.o.). Kövér szinte „hárít”, amikor arról szól, hogy nem Ő talált rá Tiszzaeszlár történetiségének kutathatóságára, nem pusztán a Hajnal István Kör hagyományait követve fókuszált egy mezővárosi társadalomszervezet eseményeire, hanem a mikroléptékű retrospektív kutatás lehetetlenségének élményével küzdve és az

5 Osiris, Budapest, 2011., 749 oldal.

eszlári dráma feltárás-történetével ismerkedve azon kapja magát, hogy hitetlenkedik: „ennyi anyag lát-tán soha senki nem vette a fáradságot, hogy Eszlárt alaposan szemügyre vegye”. Pedig miután pontosan az egykori per százhuszadik évfordulójának napján, ugyanabban a nyíregyházi megyeházi ülésteremben zajló emlékkonferencián „mindnyájan az egykori vádlottak és tanúk helyén tartottuk előadásainkat, s 120 év múltán sem volt mentes a hangulat a múlt szorongásaitól és reflexeitől” (13. old.), immár evidenssé lett, hogy „miközben az eszlári ügyet nem lehet megfejteni Eszlár társadalma nélkül, maga a Solymosi Eszter eltűnéséből kerekedett országos ribillió sem varrható egyetlen falu nyakába. Ha úgy tetszik: máshol is megtörténhetett volna... /.../ nekünk 'csak' az lett a dolgunk, hogy felfejtsük a falunak azokat a sajátosságait, amelyekkel megáldva vagy megverve ennek a közösségnek a hétköznapi lakói ebben a 19. századi történelmi performance-ban képesek voltak eljátszani a reájuk osztott drámai szerepeket” (12. old.).

Tradíció immár, sőt a mikrotörténetírás európai iskolájának bevett módja is a hetvenes évek óta, hogy a struktúrák és szereplők, szociológiai és antropológiai, pszichológiai és gazdaságtörténeti összefüggésrendszerek közé ágyazódik az elbeszélő mondanója, az elemző szándék ugyanakkor rendre rádöbben a puha és kemény módszertan alkalmazási határainak rugalmasságára, de arra is, hogy mily képtelen nehézség „a társadalomtudományos falumonográfiát és egy per totális mikroanalízist megpróbálni egybeszerkeszteni”. Merev és beszédes adatok, a robbanás előtti tőzegláp példájával illusztrálva a hely szellemét, a papok, jegyző, tanító és a gazdák konfliktushelyzeteiből kiolvasható eseménymenet részletei, személyes és csoportkoalíciós színházások, olykor keserű vagy drámai történések a jelzői annak a falusi létnek, melyben „a társas cselekvési praxisoknak mindig individuumok a hordozói. Az egyéni vagy kollektív tettek megnyilvánulásai mögött pedig ott húzódnak a személyeket összefűző családi, rokonsági, szomszédsági hálók. Konfliktus és kohézió – mint Turner fogalmaz – ugyanannak az éremnek két oldala. Az alternatív végkimenetelű konfliktusok tapasztalata beépül a következő eseménybe, ebben az értelemben az itt tárgyalt eseménysor túlmutat önmagán” (10-11. old.), s visz tovább „a következő felvonás” felé, „jóllehet ugyanebben a drámában”. A Szerző az „inkriminált ügy” rejtélyes, nyomoza-ti, pereljárási és vizsgálati fejezetek szereplői között következetesen elkülöníti a „performerek” csoportját, a kötet további részeiben a lokális konfliktusok, megyei-országos és nemzetközi porondon

mutatkozó politikai antiszemitizmus mentén árnyaltan ábrázolható hangadóit is, kontextualizálva magát a folyamatot térdépekkel, sajtóválogatással, a szóbanforgó szereplők rajzos portréival, korabeli és saját kimutatásaival, lajstromaival, értelmező elbeszéléseivel.

Magam nem lévén történész, a lelkes olvasó szerepét már-már hajlamos volnék keverni a recensens fegyelmezettségével, így meg kell álljam, hogy Kövér György munkáját tovább méltassam. Politikai antropológus lévén azonban annyit föltétlenül ki kell fejezzek köszönetképpen, hogy Kövér akaratlanul is megerősít abban: nem kell politikainak lennie annak, ami látszatra az, s még kevésbé lehet politikaiként értékelni, ami nemcsak az, egészen a tévedésig, hogy ugyanis „minden politika”, s a mögöttes létben nincsenek ott a maguk teljes személyiségével, életvilágával, kapcsolatrendjével, szeretett vagy utált környezetével, sorsválasztásával vagy szenvedelmeivel maguk az élő Emberek, szlovákok vagy görögkeletiek, katolikusok vagy reformátusok, zsidók vagy birtokosok, földesurak vagy hullaszállítók, bírák vagy országgyűlési képviselők. Mert hát ott vannak, s ottlétük drámáját, a lét értelmezhető tragikumát, a történeendő okát és módját mindig és mindenütt épp azok a le nem zárt megismerési folyamatok kínálják megértésre, amelyekből egyetlen egy csupán az eszlári dráma, s a több korábbi közül is a legsúlyosabb feltárás Kövér György monográfiája. A létező lét, a fennmaradás felelőssége nemcsak az életvilág aktorait, de az értelmező közösség befogadóit is elhívja/elvárja...

Hely, átélés, emlékezet, üzenet

Van-e vajon, ami már nemigen van? Lehet-e monográfia tárgya, ami már nincs? Érdekes-e még, ami azért nincs, mert már nem lehet – s ugyanakkor mégis van, ha nem másként, hát ismeret-(elméleti)problémaként...? S vajon érdemes-e minderről könyvet írni, megosztani a tudást és felelősséget is mindazokkal, akik nem okvetlenül vágytak a létezés-problémák akut és helyi mivoltának ismeretére...?

Ami mindenképp fontos ebben a tudáshagyományozásban, az nagyjából egy könyv lelkiségének, értelmezésre kész üzeneteinek eljutása azokhoz a Képzelt Olvasókhoz, akiknek – mit tagadják, olykor nem is tudják... – épp erre lenne szükségük. A történelem, a múlt korok, a historikus párhuzamok nem bizonyosan a főáramú kommunikáció tárgyai

vagy helyszínei, ezért olvasó-köreik is csupán szerények, értelmezőköreik is kicsinyek, üzenetei is keveseknek szólóak. Ám épp e keveseknek ad érthető jelzést, s megérintően mélyen „üzen” az a kötet, melyről az alábbiakban közvetíték majd néhány esemény-momentumot.

Mohács, s hasonlóképpen az ilyen „vidéki Magyarország” helyszínek, sokaknak hasonló ifjabbkori élményt kínálnak. Volt egy korszak (tán még érdemben tart is), amikor még létező, de bezuhant zsinagógák (Kisvárdra vagy Győr, Csongrád vagy Szentes, Kiskunhalas vagy Mád...), meg temetők emlékével teli helyszínek őrizték a múlt korok emlékét, néma mementóként, galambok légváraként, búvóhelyként vagy romos tárgyak lerakóhelyeként...: a lét házai voltak egykor, melyek épp a nemlété lettek a nemlétező időkben, a létezni nem látszó szubkultúrákban. Aztán talán olykor mégis, megint elkezdenek létezni, s ez az, amit a sodró történezen túl még érdemes remélni. Mert létüktől megfosztottan, állapotuktól függetlenül is marad mindenütt valami, ami az egykor élt túlélés, a máig hatóan hiteles történelem légmérete, az emlékezet nehézzé lett öröksége.

A mohácsi zsidóságot 1944 tavaszán gettóba költöztető, ugyanez év nyarán a pécsi gyűjtőtáborba szállító, majd Auschwitz-ba küldő honi és német nemzetpolitika eseménysora ekként, az átélés üzeneteként is alaptémája K. Farkas Claudia könyvének, melyben e helyi világ részletes rajzolatát adja és ezzel megújulási módjának és esélytelenségének emlékét is megörökíti. A *Zsidósors Mohácson 1944-ben* című kötet⁶ a 19. századi előzményeket, a gazdasági- és hitélet, oktatás és polgári életforma értékrendi értékeit is sorra veszi, mikor a német megszállás idejében összeírt 622 lelket, az üldözötté válásukat megelőző zsidótörvényeket, és ingó vagy ingatlan vagyonukra vágyó helyi lakosok közönyét, haszonleső, vagy nagy ritkán segítők néhányak viselkedésmódjait részletezi. Az 564 gettósított és elszállított emberből mindössze 13-an tértek vissza – s „egy morálisan koordinátáit veszített korszakban” Őket kirabló, vagyonukat és lakásukat „kiigénylő” vagy leleményesen levadászó helyiek már nemigen lehettek támogatói annak, hogy 1946 nyara után a még újraindulni látszó helyi hitközségi élet megmaradhasson. Ez lett az újrakezdés és az utóbb bekövetkező széthullás időszaka, melyre a Szerző szakavatott történelmi ambícióval próbál emlékeztetni. És nemcsak „próbál”, hanem eredményesen is teszi.

6 Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kar – Virágmandula Kft., Pécs, 2015., 119 oldal.

Tetten erően, hangot hallatón, örökséget továbbvivően szól, vagyis képes új korszakot úgy fölidézni, hogy legalább az emlékezet megmaradásának fontosságával részt is vesz ebben.

Messze nem mindennapos, hogy egy-egy kisváros tradicionális polgárságáról, tótokról vagy kunokról, szerbekről vagy dunai svábokról, besenyőkről vagy sokácokról úgy tudjunk beszélni fél vagy egész évszázadnyi távolságból, mintha utcanevet vagy növénypopulációkat osztályoznánk egy alapos leltárba. A „mindennapos beszédek” során, ha nem kerülhető el, hogy egykori népi történet, etnikai háborúskodást, genocídiumokat megnevezzünk, akkor jobbára jelképekkel, eufemizálással, metaforák alkalmazásával élünk – talán mi tudjuk, miért. A magyar történetírás számos elméleti korszakában nem is volt ajánlatos, illedelmes vagy megtűrt a kutatói állásfoglalás, s még kevésbé a megértő sajnálat, az elfogult tónus, a rejtjelzett „üzenet”, az igaz indulat „megiscsak-kimondása”. Vagy ha volt is, tette aki merte, de kevésbé minősült az ilyesmi elszámolható tudományos eredménynek, hisz a tudnivalókról vagy a politikai elvárásrend, vagy az érdekeltek, sértettek, áldozatok és örököseik lelki nyugalma megóvó beszédmódoktól nemigen volt elvárható a formalitásokon túli emlékező, nagyságrendeket osztályozó tónus. Magában a történelmi gondolkodásban, az emlékezet fogalmának és rangjának megteremtődésében, meg a nyilvánosság előtti állásfoglalás elemi gesztusában is ott kellett mutatkozzon az elfogultság hiányáról bizonykodó szárazság, távolságtartás, „objektivitás”, mely amúgy a modern és posztmodern korban már a reál-tudományok területén is megrendült fogalommal vált, de elvárása, megkövetelése még mindig jelen van a méricskélő típusú tudástudományokban. „Adatokat” írni tehát tudományos... – érzelmeket körvonalazni viszont nem az... Mit kezdjen a kutató, ha épp az adatok mögötti rejtett tartalmak, „olvasatok”, sejtés-árnyalatok területén hozna újumot, s ebben ugyanannyi befektetett tudástökéje, teoretikus rizikója, igazolásra váró álláspontja van, mintha lakosságszám-növekményt, termelési vagy raktározás-kapacitási mutatókat, fejlesztési innovációs paramétereket dolgozna föl...?!

K. Farkas Claudia könyve részint ezekre a tétova kérdésekre is választ ad. A mohácsi zsidóságról szólhatna az adatok száraz tónusában (amúgy teszi is), beszélhetne a felejtés és a tények összefüggéseiről (s elvégzi ezt amúgy könyve számos pontján), érvelhetne a társadalmi tények, történelmi sebek begyógyulása, a felejtés elleni alapkutató szándékával... – de valahol mintha műve mélyén ott leskelne a bizonyosság:

lehet valamely történeti rendet, gazdasági trendet, földrajzi rendszert, kereskedelmi kapcsolati vagy hitfelekezeti struktúrát is föltárnia, esetleg „sebek gyógyítása”, a felejtés okai és magyarázatai, az értelmezések keletkezései felől is belátnia mindazt, amit száraz tényként feltárni hivatott. A kulturális antropológus Szabó Miklós írja doktori érdekezésében: „A genocídiumról metaforákon keresztül beszélünk. Az azt követő lépések is indirekt módon a felejtés, megbocsátás, a tiszta lappal indulás, a sebek begyógyítása, a társadalom továbblépése körül fogalmazódnak meg. A rend strukturalista helyreállítása a tényleges események eltávolításával a megbűnhődés, a jog, a rend visszaállítása, a jövőbeli bűnök elkerülése, az elrettenés, az áldozatok és hozzátartozók lelki nyugalmanak tiszteletben tartása körül szerveződik”.⁷ S ahogy Szabó a maga disszertációjában, K. Farkas Claudia is fölveti monográfiájában, miképpen képesek saját helyi kultúrájukon (kultúráikon) keresztül a múlt eseményeivel szembesülni, azokra rálátni, értelmezéseket gyártani, mégis „továbblépni”, stabilitásra törekedni, jövőben hinni mindazok, akik a lét feltételeit nem az újrakezésben, hanem a kompromisszum nélküli megoldások esélyei között latolgatják. S nem mert „rosszak” lennének ők, nem mert bűnösök..., s nem is mert helyi „jöttment” mivoltukat a helyi társadalom a maga cinkos együttműködésével fejezte ki... – hanem mert nincs, nem volt más egyebe a kárvallottaknak, mint az emlékezeti örökség, s még ezt a megmaradási esélyt is elrabolták tőlük sokáig...

A könyv nem egy ponton mintha ismételt, redundáns tudással hívna meg az újabb belátások felé. Ez értékelhető ebben a kötetben is, bár K. Farkas Claudia korábbi, átfogóbb történeti korról komponált Scuola-kötetében⁸ kicsit sem érzetem a túlmagyarázást, itt mintha tudatos sugallat funkcióját kapná. Ugyanakkor takarhat kettős rétegzettséget is mindez a tárgykörök, felületek, forrásadatok világában rejtekező összefüggésekkel harmonizálva. S persze lehet stiláris sajátosság is, az egyértelműsíthető történeti közlendő kiemelő aláhúzgálása, afféle kottajel, a tézis visszatérése, da capo..., históriával ragozva, sorsokkal példázva, drámákkal kifejezve mindezt... Mindenesetre súlyos vádak tömege

7 Szabó Miklós: *Az illékony tragédia – A genocídium kutatás lehetséges kulturális antropológiai megközelítése*. Tézisek. Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola, Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Program, 2017.

8 *Jogfosztástól a zsidó iskoláig. Fajvédelem és oktatáspolitikai a fasiszta Olaszországban*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2015., 139 oldal.

mindaz, amit a forrásokból előbányászott, s nem épülhet a közvetlen belátásra és megértésre az: miért lehetséges és szükségszerű (Konráddal szólva) „saját meggyőződésed szerint élni egy olyan világban, amely megbűntet, alkalmasint meg is öl ezért”.

A *Zsidósors Mohácson* címszavai egy vallási-kulturális és történeti közösség 1944 utáni históriájának, a visszaemlékezés és megőrzés szándékával formált kötetnek drámai közlései tehát. Kifejezője ennek a saját meggyőződéssel túlélni épp az, amivel Konrád is a legtöbbet tehette talán a közösség megmaradása és túlélése idején, azok egyikeként, akik valamiképpen túlélői lehettek a sorsdöntő és drámai évnek, a magyarországi és európai zsidóság számára rettentő „végső megoldásnak”. A mohácsi zsidóság egykori leszármazottai, a Holokauszt túlélői azonban már nem lehettek vagy nem maradhattak annyian, hogy megmentse a város virágzó zsidó hitéletét és kereskedelmi rangját, kulturális vonzerejének maradványait és lakosságának a deportálást, a gettót, majd a gázkamrákat elszennvedő kisebbségi közösségi örökségét. Zsinagógájukat a maradék közösség, a kivándorlók és menekülők megmaradt hiánya, az államosítások és az ötvenes-hatvanas évek kínjai már nem engedték megmaradni, az „ég szíve” felé törő épületet 1968-ban lebontották.

„Az emlékező képzelet átlépi az időtávolságot, átlép ötven évet egy szempillantás alatt, és már ott van a tetthelyen” – idézi K. Farkas Claudia egy, a korszakot híven tükröző alpműből Konrád György szavait.⁹ A kötet bevezetőjében „a ’nemzeti és a vele kapcsolatos faji gondolattól’ inspirált zsidóellenes törvények” részletező megjelenítésével voltaképp már jó előre átlátható módon körvonalait adja a mohácsi zsidók megtelepedésétől „a deprivációs út végén halálszerelvényekbe kerülő” helyi lakosok sorsának – épp ezt a lezajlott ötven évet tartva (a zsinagóga végleges lebontásától számolva). A szinte szárazan, alaposan dokumentált előtörténet és a későbbi fejezetek nemcsak hiánypótló értékűek, hanem arra is okkal hívják föl a figyelmet, hogy „a helytörténeti vizsgálódások elengedhetetlenek a makroszintű történelem tanulmányozásához, árnyalják, kiegészítik a történelmi képet” (13. oldal).

A Szerző történeti munkáit egynéhány példa nyomán már ismerhetjük, s ezt a kötetet is jellemzi a világos, némiképp a köntörfalazás nélküli, de ropant alapos, tiszta és érthető szöveggondozás, kellemkedés vagy hangsúlyos túlértékelés, cirkalmas jelzőkészlet nélküli leíró ismeretközlés. Néhol (főképp a történeti körvonalak és a helyi eseménykezelés

9 Konrád György: *Zsidókról*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010., 205 oldal.

alkalmával) vissza-visszatérő utalások ugyan vannak, de kétféle szerzői-tudományos hagyománykövetés alapvonala is megmutatkozik a könyv anyagában. Egyik oldalon a magyar zsidóság történeti sorsát települési közösségek, hitközségi monográfiák szintjén alapismertetek rögzítésével megoldó szaktevékenység, másik aspektusban pedig a nagymonográfiákra jellemző makrohistoria mikrotörténeti kihatásainak vizsgálata a helyi vagy más forrásközlések (interjúk, sajtóanyag, levéltári kutatómunka, országos forrásbázisok, rendeletek és törvénytárak, valamint kéziratok és muzeális ismeretanyag) alapján. K. Farkas Claudia e két „főirányt” az összegző, áttekintő szándék mentén kezeli, művének bibliográfiája első pillantásra árulkodik legfőbb irodalmi (Radnóti Miklós, Konrád György, Márai Sándor) és szaktudományi (Schweitzer József, Szita Szabolcs, Karsai Elek, Komoróczy Géza, Randolph L. Braham) forrásairól, meghatározó adatközlőinek köréről. Elsősorban „*a Mohácsi Izraelita Hitközség 1944-es tragikus történetét*” kívánta földolgozni, végigkövetve a gettózástól a deportálásig „végigjárt-végigélt” utat, de nem feledve a visszaemlékezések és a helyi (főként pécsi) sajtó mint értékes kútfő megolvasását, így végül is „*a források feltárása, elemzése és értelmezése eredményeképpen egy hajdan virágzó zsidó hitközség drámai történetét*” eleveníti meg. Külön-külön fejezetet szán a munkaszolgálatra, a zsidó tulajdon védelmére és a jogfosztottak elszánt kirablására, a helyi egyház állásfoglalására, a korabeli propaganda alkotta „zsidóképre” és ennek a helyi lapok tónusa révén föltároló akusztikai elemeire, a gettóbéli viszonyokra, a földtulajdon és lakásbirtok, egyesületi vagyon és üzletek kisajátítása részkerdeéseire is. Különösen izgalmas „*a zsidó szellemiség képviselői*” ellenében, belső ellenségmivoltukat nemzeti megtisztítás politikájával kiteljesítő egyházi és hatalmi képviselők nyilatkozatainak, a Pécsi Katolikus Tudósító tónusának, a „*nemzeti keresztény gondolkodás*” nyelvi diszkriminációban megjelenő karakterének fölvázolása, s hasonlóképp a földvagyon-szerző, lakásigénylő, személyes és vagyoni tulajdont minden aggály nélkül sajátjának tekintő helyi „polgárok” magatartása és a polgármester nehézkés, de karakteres ellenállása a korszak szellemiségének, s ebben annak, hogy az állami vezetés és jogalkotási szféra „legális formák között hozzászoktatta a magyar társadalmat a zsidóknak az emberi méltóság közös sáncaiból való kirekesztéséhez” (Bibó István, 1986). Szerzőnk itt kellő belátással szán érdemi bekezdéseket a megye katolikus püspökének, a város polgármesterének és néhány helyi lakos segítő vagy mentő gesztusának, a bátrak szerepének értékelésére

is, bár nem rejti a jogos kételyt, hogy a relatíve eléggé gyorsan lezajlott gettóba zárás és elszállítás a mohácsiak (korszellemnek megfelelő) közönye révén látszólagos lehetőségessé és eredményessé.

„*A hidakat látom a sötétben. Ezek a hidak (...) most nincsenek többé*” – idézi Márai Sándort.¹⁰ A „megidéző képzet” Konrád-i bevezetőjétől a veszteségek és az újrakezdés lehetetlenségéig figyelemre érdemes körív vezet végig a Márai-idézzel zárt kötetben. K. Farkas Claudia (bizonytalán belátni segítő) megértő megvilágításai azonban a legkevésbé sem zárják ki a mai korszellemek, leleményes nyereszkekedések, nemzeti keresztségre építő cinkos belemenyugvások és legalizálni hajlamos diszkriminációk bármikori bekövetkezhetőségének valamely újrakezdődő széthullás felé ívelő nyomvonalait. Mára sajnos ezek az újrakezdések is reménytelenebbnek látszanak, az „ég szíve felé” nyitott világ is egyre inkább csak emlékezeti érték marad... Ha marad.

Marad mindenesetre ez az evidencia abban, hogy mint minden tudást, s minden korban, így a történeti tudást is menedzseltek, kezelték, módosították, felújították, átírták, projektálták emígy vagy amúgy, egy-egy kor igénye, hangulata, tónusa, érdekviszonyai mentén, vagy ezeknek részben-egészben megfeleltetve. Így volt ez a történeti tudással, a múlttól és jelenről való gondolkodással, a megtörtént események elbeszélésének aktualitásaival, tanulságaival is. A valódi, az igaz beszéddel, s nem a történelemhamisítóval (ahogyan például a mai valóságkutató történeti intézet kiérdemesült főigazgatója „idegenrendészeti eljárásnak” vagy „jogkorlátozásnak” minősíti a deportálások és népiirtások sorozatát!). S ha belegondolunk, hogy a különféle rendű és rangú, de mégiscsak a történetírási gondolkodás mintegy kétezer-négyezer éves históriájában is rendre jelen voltak a múlt eseményeit valamiképpen narratíva tárgyává tevő tudások, s ezek társadalmi vagy kulturális légkörváltozások nyomán éppen forrásaikat, értékszempontjaikat, elbeszélő módjaikat és témaköreiket is aszerint választották meg, kinek szól majd, ki a megrendelő, ki a befogadó... – akkor ezt a „rögzített tudást” a narratívák mentén újraelosztani, átértékelni, újraolvasni, átrendezni és újraközölni igencsak méltó feladatvállalás. Éppen ezért respektálásra méltónak kellene tekintenünk a forráskutatásokat éppúgy, mint az interpretációra vállalkozó kutatókat, s értékrendszerünkbe be kéne építenünk annak jogát is, hogy más és korszerű, hiteles és impozáns legyen-maradjon

¹⁰ Márai Sándor: *A teljes napló 1943–1944*. Helikon, Budapest, 2006.

mindaz, amit a „kis helyen is történhetnek nagy események” szentenciája kimond. Így Mohácson is megeshetett olyan, aminek tudása nem kevésbé lehet érvényes Bonyhádon vagy Pécssett, Nagykanizsán vagy Egerben, Győrött vagy Esztergomban. Ennek pontosítása, s nem utolsósorban a kollektív emlékezet fenntartása érdekében vált fontossá a közelmúlt évtizedekben a narratív történetírás, a mikrotörténetírás, a kollektív emlékezet lenyomatainak dokumentálása, a változás-folyamatok mögöttes okainak újragondolt elbeszélése, vagyis egy történeti fókuszú tudástöke-alkalmazás, ismeretkészet-megújulás, új történeti szereplők és közös helyi tudások figyelembevétele is. Egyebek között attól is függetlenné válva, ami a helyi tudat, lokális emlékezet, piacra vihethető ismeret ellenében hat – hiszen a „negatív” tudás, a hiányzó ismeret és a definiálatlan tapasztalat is éppúgy velünk él, mint az emlékezet töredékeiben megmaradt evidenciák.

Éppen ezért fontos minősítés az, hogy K. Farkas Claudia nem csupán követi, leképezi, érvényes tudássá teszi, hiányzó mivoltában is pótolni próbálja tudja mindazt, amit Mohács múltjából, s különösen e címében is kiemelt időszakból a közösségi újragondolás színterére tudott hozni. Ezzel együtt azt összehasonlító tudást is adja, mely az olasz és magyar iskolarendszer és kirekesztő gondolkodás, korporációk és kooperációk, Mussolini-kori és Horthy-kori antiszemita világok belátható történésrendjéből helyi forrásfeltárás és utómunkák terén tudományos alaposítással feltárhatott. Műve is kiválóan mutatja: sem a történeti tudás, sem a megismerés eszköztára, sem az értelmező módok és emlékező technikák nem lezártak. Megértő módon, s mai analógiák belátásával még akár akut ismeretkésztelre is szert tehetünk K. Farkas Claudia művéből... Egy morális koordinátát egyre inkább ismét elvesztő korszakban erre mint megújítható történeti gondolkodási eseményre is föltöbb nagy szükség lehet. Nem hihető, talán csak remélhető, hogy a történeti folyamat ciklikusságában (még) nincs annyi mozgási energia, amennyi a túlélő közösség emlékezeti anyagának megőrzésében még megvan. S akkor a gyász mellett a megértés utóhatásai is létjogot kapnak...

A gyászolásra képtelenség képessége

A megértés és „megbocsátás” joga persze nemcsak fura módon alakul a históriában, hanem a közösségi viselkedés, a szeretet és ellenszenv, az illúziók és a kultúra-elsajátítás, az erkölcs és a relativizált

spirituális értékek kérdései teszik ki aktuális viselkedésünk java részét, teóriákban és víziókban, tapasztalati tudásban és megfigyelések során rögzített változatok, régi koroké és napjainké, saját világainké és más kultúráké egyaránt. Illendőnek látszik e tárgykörökhöz és ideákhoz igazítani a szemlézés folyamatát is, melyben most nem egy, inkább több harmonizáló kiadványról ejtenék szót.

Az egyik, s a tematikus kapcsolódásban legközvetlenebb monografikus mű, Alexander és Margarete Mitscherlich: *A gyászolásra képtelenül* című opusza, mely alcíme szerint „A közösségi viselkedés alapjai” keretet vállalja ahhoz, hogy egy német szociálpszichológiai összegzést adhasson a német közgondolkodás, a lakossági értékrend, a mentalitás, történeti önkép és nemzetfogalom komplexumáról (helyenként kifejezetten a komplexusairól is, természetesen).¹¹ A kötet kulcsfogalma talán a szeretet, de mellette épp annyira a vak infantilizmus, a háborús trauma és a bűnbakok kijelölésének, az elnyomás intézményesítésének és a totális alárendelődésnek is legalább akkora „terápiás” tér jut benne. A kötet frappírozta (az akkor még harsányan Nyugat-)Németország fiatal nemzedékeit, amely 1967-ben közreadva mintegy előesti programpontjává lett a '68-as diáklázadásoknak, rendszerkritikus világképnek, a jóléti és morális eltompultságba belekényelmesedő háborúviselt nemzedékek protest-mozgalmi hangütésének. A náci múlttal szembenézni, a megismerés döbbenetét átélni, a „következmények nélküli” közgondolkodást rajtakapni kellő merészséggel képes szerzőpáros egy büntudatát megbúvással elkerülni próbáló, a hétköznapi fasizmusokat rejteni siető, a megbocsátásért látszat-bűnbánatot sem kockáztató társadalmi világról ad intim látképet e kötetben, így a kollektív bűn és elhallgatás minden felszabadításra váró kérdésétől mentesen édeglő nemzeti közösséget kap rajta önnön hitványságán.

E morális szembenézésben a vesztes (és áldozatok jöcskán számláló) első háború, a weimari kísérlet kudarca, a traumatizált németek önkéntes alárendelődése szerepel a „lelkiismeret szavát” új agresszióba átmanipuláló közfelfogás kontrasztjával ellenpontozva, de erre ráadásaképpen a felgyülemlett problémák (felelős keresése, családi tragédiák, gazdasági világválság, elszegényedő tömegek, munkanélküliség, múlt-tagadás és át-hősiesítés, bűnbakok keresése és megtorlás igénye, stb.) együttes pressziója szinte elemi vakhittel segítette valamely „gigantikus apafigura” megtalálásában a gyermeki csodavárásra áhítózókat. A Hitlerben vakon követhető

11 Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2014., 254 oldal.

mitikus hőst, kudarcos nemzeti múltat feledtetni tudó támogatót és messi jövendőbe vetett hitet fanatizálni képes kisembert felfedező német tömeg-társadalom erre már csak kézenfekvő megoldásként kapta a rendszer ellenségeire, az úton előrehaladást akadályozókra, a másságukkal kitűnőkre zúdítható összes előítéletességet, kompenzációs esélyt és ellenség-kreálási lehetőséget: cigány, bolsevik, zsidó, szocialista, nem árja, nem tömegember elleni „megoldási” célirányt és útmutatást. Mitscherlichék szociálpszichológiai összegzése rendszerezetten mutatja be, hogyan függött/függhetett össze mindez a „szeretet német módjával”. S a második veszített háborút követően nem a mértékvétel, az elszámolás, a belátás, a tisztázó és megértő magyarázatkeresés vagy akár bűnbocsánat volt a sunnyogó („végső” utáni) megoldás, hanem a tagadás, elfojtás, kivetítés, meg-nem-törtéنتé hazudás, az elszámolhatatlanság bűnének kollektív feledtetési kísérlete, mely mintegy alapját képezte a Marshall-terv segélyeiből „gazdasági csodára” képes új német önképnek. A büszke változás- és fejlődés-tudattal egykönnyen fölszerelkező, de a lelkiismeret próbatételeivel szembesülni nem próbáló német lakosság a „felettes én” teljes elvesztésével, a gyász megtagadásával, és az indusztriális jelentőségű népiertással mintegy osztársadalmi szinten azt vállalta, hogy Hitler bukásával az erkölcsi felelősség is letűnt, a személyes múltbeli bűnök morális mérlege úgysem elvárható, a számonkérés és a „parancsra tettem” látszat-felelőtlenége nem kíván majd egyéni szembesülést semmivel... A felettes én, a morális fenség, a vezérvetés kínja először talán a szüleik tompult közönyével, infantilis meséivel, betokosodott jólétével szembesülő '68-as generációnál került napirendre, s ma már kevéssé vitatható, hogy a végül mégiscsak elkövetkező számvetés nyomán a mai Németország a polgári értékrend visszanyerésével és a tolerancia újratervezésével lett képes ténylegesen felnőni. Mitscherlichék elemzése ezt a mögöttes történeti, folytonos lelki, és morális önépítési tünet-együttest jeleníti meg, s ha „lapos analógiát” keresnénk, keresve sem találhatnánk korszakosabb jelentőségű európai főművet, mely ekkora hatással maradt a kontinens lakóira, s (sajnálatosan, de immár átláthatóan) ekkora jelenkori érvényességgel bír mindmáig, akár magyar, kelet-európai vagy földrészközi politikai ideológiák figyelmeztető jelenléte révén.

A könyv súlyos érdeme, hogy a legkisebb kísértés nélkül a kacifántos szakszöveg-gyártás terén, de a hétköznapi lélekismeret és két megélt korszak manipulatív hatalmi nyelvének intuícióit is átérző

tálalás révén folyamatosan bevon a hitleri, a poszt-háborús és hidegháborús, majd a belátás-felismerés-meghaladás modernista időszakának egész nyelvpolitikai világába. Huszár Ágnes fordítása alighanem az érzékenyítés eszköze már, s ettől vérfagyasztóan mai tónusban szól ez a félszáz éves opusz, melyhez Erős Ferenc könnyed és mély áttekintése a korszak(ok) társadalomlélektani etapjairól még külön ajándék az Olvasónak. A barbár embermegsemmisítés és a traumatikus érvessztés korszakai annyira sugárzóan frappírozzák e kötet olvasóját, hogy nehéz az egyes fejezetek „üzeneteként” megmondani: ekkora nemzet megtévedt históriája, ekkora felelősség kezelni-nem-tudása, a mitikus és melankolikus gyászmunka kollektív elsinkófálása, a bűn-szégyen-szorongás megkövetelte „valótlanítás” és valóságvesztés drámája vagy mi más tekinthető meghatározóbb effektusnak... (Erős arra is érzékenyen utal, hogy a holokauszt-túlélők körében és körülöttük lezajló háború utáni változás-folyamat szinte analóg verziója a szülők és nagyszülők viselkedésmódjaival szembenézni nem képes kelet-európai példának)...

Nem mellékes az sem, hogy e kötet részkérdései, háttérelmzése révén, az analitikus pszichológia eszköztárának ilyen világos érvényesülése segítségével kontraszt képződik a fasizmus idején menekülni kénytelen frankfurti filozófia visszatérése, a tagadás és elfojtás lélektani tapasztalatát a freudizmuson túl az „egydimenziós ember” és a „tekintélyelvű személyiség” marcuse-i/horkheimer-i kialakulás-folyamatával illusztráló társadalomképek komplexitásával, majdan a fogyasztóiség amerikai és nyugati individualizmussá bonyolódó mivoltával. Erős kitűnő bevezető esszéje azt sem hagyja említés nélkül, hogy „a gyászra való képtelenség” meghaladásának folyamata, mely a hetvenes évek közepétől mintegy húsz esztendő alatt sikerképessé tette a német társadalmat, napjaink Magyarországon minden nemzetpolitikai, kollektív identitási, önelemzési hajlandóságot szinte tiltó stratégiákban épp ellenkezőleg jelenik meg. A külső elszigetelődés, a nyilvánosság megdolgozása a valóságvesztés céljával, a fiktív és életképtelen identitások terjedése, a morális felelőtlenység és a múlt kollektív tagadásának esély-kínálata valójában e kötet kétszáz oldalán át korántsem „múlt-kérdésként” mutat analógiákat, hanem a rémisztő jelen reális kölcsönhatásaiban megbúvó perspektívaként... S ha a gyászolásra képtelenség a közösségi viselkedésben ekkora, eddig nem túl sokak által ismert vagy végiggondolt hatással bír, mintegy kötelesség is újrakérdezni: vajon mindezek együttes hiánya mennyivel súlyosabb teher? A rálátás igényének és a

szembesülés súlyának életképes megmaradása vagy újralfeltámadása pedig aligha szentenciákkal elősegíthető. Ehhez ilyen fontos és felelős könyvek, kiadók, megfontolások, szándékok kellenek – és ennyi felelősség is, mely az emlékezet aktuális részévé teszi az emlékezethiány drámáját. Akkor is, ha a gyász immár nemcsak képesség, hanem megélt történelem is.

Megélt hiány, mutált emlékezet

Ugyancsak jelenek és jövők, létek és hiányok konstrukcióira kérdez rá az a tanulmánykötet, melyet Gantner B. Eszter és Réti Péter szerkesztésében a Nyitott Könyvműhely adott közre *Az eltűnt hiány nyomában. Az emlékezés formái* címen.¹² Film, képzőművészet, narratíva, emlékezés-politika fejezetcímek taglalják a tanulmányok sorát, melyek a legkülönbözőbb memoár-gyakorlatok és konstrukciók mentén formálják újra a nekünk fontosat, a saját olvasatot, a fölkínálható narratívákat. Filmi és irodalmi identitás-alakzatok, holokauszt-interpretációk, az ábrázolhatóság, az emlékeztetés módszerei, a közösen megalkotott memoárformák és artisztikus gesztusok (botlatókövek, jelölt helyek, emlékeztetők, kommemoratív kísérletek) alkotják a kötet tematikáit, jobbra fiatal szerzők tanulmányait, egy 2006–2007 során rendezett előadás-sorozat (ELTE BTK Germanisztikai Tanszék) anyagából vett értelmezés-narratívát. Mint ekképp kiderül: a hiány, az elmúlás, az „egyszer volt világok” mai idézhetősége nemcsak lehetőség, hanem esetenként (mint itt a zsidóság-témakörben felvonultatott identitás-nyomozások formáiban is) kötelesség, vagy legalább kísérlet kell legyen, hogy az emlékezés formáiba emelje azt is, aminek már talán inkább a nemléte adja létformáját. „Lehetetlen, de muszáj... tehát lehetséges” – mint ezt az első írás (Fehéri György holokauszt-tanulmánya) címében is közli..., az emlékezésformák mint politikai akaratok, mint társadalmi konszenzus tárgyai, mint a saját múlttal való szembenézés lehetősége és felelőssége adják annak kényszerét, hogy élővé váljon, ami nem tudatos, nevet kapjon, amelynek hallgatás volt a sorsa is oly sokáig.

Már hogy egyáltalán lehetséges-e identitásokat konstruálni ott, ahol azok nincsenek jelen, s van-e esélye kereteket szabni az értelmezés kísérleteinek, ismét csak az irodalomtudomány, a pszichológia és a kulturális antropológia, a történettudomány és a kultúratörténet segítségére szorulva kap válaszokat

12 *Az eltűnt hiány nyomában. Az emlékezés formái.* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009., 188 oldal.

a fentebbi kötetet sorozat részévé tevő másik tanulmány-válogatásban. *Kép – keret. Az identitás konstrukciói* címet viseli az a könyv, melynek szerkesztői közt az egyik (Gantner B. Eszter) épp az előző mű is (munkatársai ezúttal Schweitzer Gábor és Varga Péter), szellemisége pedig követi az identitások keresésének lehetséges verzióit, imázsait, kereteit és tartalmait.¹³ A tizenkét egyetemi előadás kötetbe szerkesztve az „átbeszélés” állapotába hozza a témakört, nem pusztán a zsidóság kérdését, hanem a másfajta másságokét, a pseudo-identitásokat, a zsidó-keresztény ünneplésformákat, a Babits-életmű alakjait, a monarchia korának közszellemét, a nemek közötti fóbiákat, a vallások közötti konfliktusok, a népek közötti belátások megannyi verzióit. Bizonyítást nyer az is, miképpen és mennyire nem azonos önmagával, amely annak mutatja magát, s mi módon nem statikus, folyamatos és tartós vagy végleges az identitás mint eszköz, jelenség, állapot és cél. Folyamatokról, átmenetekről, egymást formáló hatásokról, dinamikus változásokról és kontinuuus másságokról vagy másságkezelésekről szól tehát a legtöbb írás, mégpedig nem a rendszerlogika, a folyamatszervezés vagy a kibernetika espektusából, hanem az interdiszciplináris tranzíciók oldaláról. Arról a kultúráközi kultúráról, melyről fentebb szinte a legtöbb felmutatott mű szól, s arról a korról, melyben ez a biztosra formálódott bizonytalanság kezd immár kezelhetővé szelídülni, melyben a tudni nem lehetséges dolgokról is tudományos igénygel lehet narratívákat kezdeményezni...

Két kötet, rokon tárgykörrel, kölcsönös szemléleti alapokkal. Megannyi kötet kínálkozna még ismertetésre, vagy futó jelzésre legalább – gyors vagy még gyorsabb olvasatban. De van egy adott olvasási tempó, amely már nem teszi lehetővé sem a megismerést, sem a belátást, sem a tudomásulvételt... Épp ezt a „társadalmi tempót”, a reakcióképesség idejét és időiségét követték itt világképekben és műalkotásokban e két utóbbi kötet megismeréstudományi megközelítései, miközben persze a történeti tudás messze nem a mindenkori „rálátás” távolságából közvetít...

13 Gantner B. Eszter – Schweitzer Gábor – Varga Péter szerk.: *Kép-keret – Az identitás konstrukciói.* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010., 295 oldal.

Szenvedés- és megsemmisülés-történet, emlékezeti örökség

Minden emberi viszony – talán a nyelv, a kultúra, az örökség rendje és a hagyomány értéke révén – előbbre való tud lenni, mint maga az ember. Relációiban, kapcsolathálójában, kulturális öröksége „fogságában” és kiteljesedésében leli meg így érzületi vállalását, hovatartozási biztonságát mindenki, kinek sorshelyzete, mozgáskényszere vagy összehasonlíto élménye lesz kultúrák közötti áthallásokról, kölcsönhatásokról. Egy magyar-amerikai nézőpont, két-három nyelvi örökség-anyag, hordozott sors és kapott „sorstalanság” lesz ezért öröksége is mindazoknak, akik kisebbségi léthelyzetben nem a bezárkózást, megalkuvást vagy elszemélytelenedést vállalják, hanem kapaszkodót találnak, élményhátteret formálnak, örökséggé vált eszmélkedést élnek át meg mindazzal, amit magukkal hoztak egy idegen világba.

Ezt a sorskényszert, s vele az „add tovább fiadnak”, a „vidd tova bármerre jársz” élményvilágát tükrözi az a kötet, melyben a Tokaj-Hegyalján élő, abaujszántói kisvárosi zsidó közösség emlékezetét formálja meg Zahava Szász Stessel, aki pár éve megjelent kötetében e kulturális örökség szószólója, megörökítője lehetett.¹⁴ A *Bor és tövis*ek kötet „stetl”-világának, a szőlőskertek közötti személyes történeteknek és csoporttörténeimnek több rétege is van, beleértve megismerhető személyest és át nem látható szakralist, értékelhetően kollektívát és magányosan reménytelen családit is, meg a diaszpóra-közösség maradék érdeklődését, összejöveteleit, hír-cserélő randevúit is. E falusi világ, az iparosok és gazdálkodók, reménykedők és üldözöttek, virulóan sikeresek és lehangolóan reménytelenek élményközössége az, amiben a Szerző önnön hitét megnevezni lehetségesnek látja. Sok-sok évnyi munka, gyűjtő szorgalom, könyvtárosi elkötelezettség, emlékéllítási feladattudat munkál a hátterében e monográfiának, s nem utolsósorban az emlékező szubjektum felelőssége, mely nélkül talán semmi história nincs is. Cipész és házaló, tudós rabbi és menekülő névtelen, diaszpórába kényszerülő álmodozó, aki lesi és kitárgyalja a hazai híreket, s még a reményteljes életutak és a sorscsapások kollektív élménye is egyformán jelen van e helyi világban, mint oly sok másikban is, ahol Emberek, érző és reflektálni képes személyiségek lakoznak. Tíz-húsz oldalanként változik a szöveg tónusa – bár szerkezeti elemei áttekinthető tartalomjegyzékké

rendezik a forráshátteret..., de a 18. század első harmadától historikus távlatból föltárt néptörténet és lokális szomszédság-regény az előszó-író Elie Wiesel szavaival szólva is „az emlékezetéről szól; olvassák el, és az Önöké is meglevenedik” (9. old.). Ezt a Szerző szavaival pontosítva: „Nehéz elképzelni azt a szerénységet, amellyel a feladatot, ami rám hárult, elvégeztem. Egyszerű elemi iskolát végzett kisleány voltam, mégis az én hivatásom és kötelességem, hogy leírjam gyönyörű mezővárosom szomorú zsidó történetét” (11. old.). „Szerényre” sikeredett, négyszáz oldalon..., és teljese is, amennyire Abaujszántó emlékezetében immáron meg kell maradjon mindez „szállítható örökségként”, túlélni képes hagyatékként.

A ma már nyolcvan évesnél is idősebb Szerző, aki New Yorkban doktori disszertációt írt témája monografikus gazdagsággal föltárt anyagából, nemcsak holokauszt-túlélő, hanem életút-folyamában is magyar szívű és részben magyar nyelvű alkotó. Kötete – mint hasonló község-monográfiák többségére ez jellemző is – egyszerre képviseli az emlékéllítés és az értékelés, a történeti kontextusba illesztés és a folyamat-bemutató feladat-tudatát vállaló habitust, s egyben olyan, a gazdasági és termelési kultúra mellett szükségképpen megmaradt dolgosság-tudat lenyomata is, amit lakonikus rövidséggel a „tokaji” bor kvintesszenciájának tekinthetünk. Ennek éltetésében, míves kultiválásában, s a nemzedékek hosszú során át megmaradt hagyománytartó tevékenységben találja meg az író mindazt, amit a New York-i közkönyvtár tájékoztató könyvtárosaként összegyűjthetett, s „történelmi kincset hordozva” megörökíthetett. Ennyi sem lenne kevés, azonban az örökségesítés folyamatában nem éri be egy-két íves esettanulmánnyal vagy történeti feljegyzések közlésével. Az 1738-as forrásoktól az 1950-es utolsó elvándorlóig, a település-széli megtúrtságtól a sikeres és példás asszimilációig, majd a kisajátítások és antiszemita megnyilatkozások elől menekülő utolsó leszármazottak élethelyzetének bemutatásáig voltaképpen egy több mint kétszáz éves közöség-történetet állít össze (15-260. old.), kiegészítve mindezt száznegyven oldalnyi függelékkel, dokumentatív értékű szövegközi fotókkal, saját családhistóriával, köztörténeti forrással, s egészében a kommemoratív szándék jellegzetes példázatával.

Szenvedés- és megsemmisülés-történetről lévén szó, illetlen és kellemtelen volna szakképzett történeti irályt, történetelméleti koncepciózusságot vagy az emlékezés és narratív történetírás forráskritikai aspektusát számon kérni e művön vagy szerzőjén. Érteni és elfogadni érdemes, hogy a történeti

14 *Bor és tövis*ek Tokaj-Hegyalján. *Zsidó élet Magyarországon. Abaujszántó zsidó közösségének története*. Noran Libro, Budapest, 2013., 403 oldal.

folytonosság vázlatával-keretével, eseménytartalmak vagy folyamatok korszakos rajzolataival, továbbá családhistoria és közösségtörténet felekezeti nézőpontjával teljessé váló műben az elsődleges cél az emlékéllítés. Helyenként még a koncepciózus vagy hamistudati beállítódást is cáfolni kész restauratív szándék dominál itt, mely az érintett közösség felől nézve éppen így méltó és teljes, a helytörténet és térségistoria felől nézve hiánypótló is, de nem utolsó sorban a magyarországi zsidó hitközségek monografikus feltárás-sorozatából még hiányzó opusz, tehát a szakrális intézménytörténet nézőpontjából véve is kulcsjelentőségű. A termelő és szolgáltató családok emlékezeti feltárása, a települést fejlesztő kiválóságok örökségének javát súlyán mérni képes, a helyi zsidóság rangját néven nevező szerzői szándék összességében is értékelhetjük azt a helyenként meggyőzően szubjektív, másutt lokálpatriótán büszke nézőpontot, melyet a könyv érvényesít. Ilyen példaképpen a holokauszt áldozatainak, a kereskedőcsaládok névsorának, a zsidó lakosok lakcím szerinti felsorolásának, a háború utáni emlékéllítés dokumentumainak, vagy akár az 1992-ben fölállított háborús emlékmű felirat-korrekciójának aprólékos ismertetése és kreatív komponense. Mindezek tehát nem perszonális emlékéllítási vagy pusztán történelem-olvasati gesztusok, hanem a föltáró és közösségi tudást visszamenőlegesen is helyreállító döntések lenyomatai, a helytörténeti monografizálás lehetséges megoldásai. S ennyiben a Kiadó nemes vállalatának részei is. Szász Kató, mint „átiratban” a Szerző névvel jelzett kérdőív-adatlap megszerkesztője és a háborús túlélők névsorát is összeállító, a zsidótemető és a zsinagóga értékeinek lajstromát is megalakító, sőt a fotók java részét is készítő, ennyiben az elpusztultak örökségét is tovább vivő dokumentátor, aki a könyv kiadásával átadja, közös örökséggé teszi mindazt, ami egy valamikori viruló felekezeti közösség értékrendjében fontos volt, s ami (a holokauszt után hatvan évvel is fájó, sértő és méltatlan) közhangulatban az maradt. Mert hát a dédnagyapa „börkötésű Bibliái a szent Tóra darabjaival és a becses családi képekkel együtt lettek eltaposva a zsidó templom udvarán” (330. old.). Ezért is meggyőződéssel hiszi, hogy „az előítélet és sztereotípa elleni nevelést már otthon el kell kezdeni, és utána folytatni minden lehetséges módon. Így talán lesz remény, hogy ami velünk történt, soha nem fog egyetlen élő emberrel sem megismétlődni ezen a földön” (ugyanott).

A kötet záró szavait, üzenetét egykönnyen megérthetjük. Már csak követni lesz nehezebb..., vagy értékén mérni, a halottakért illő emlékimát

(kaddist) mondani lesz súlyosabb és felelősebb feladat. Talán, talán-talán ilyen könyvekkel ez részben még sikerülhet is...

Bevált ellenség-konstruálás, avagy szabvány világösszeesküvés

Umberto Eco opuszaira talán nem az elsődleges jellemző, hogy történelemtudományi hitelességű históriákkal aratnának népszerűséget. Korábbi (csak magyar kiadásban már megjelent mintegy huszonöt) műve és narratívái alapján épp ellenkezőleg: amit hitelesen ír le, az aligha pont úgy esett – de sokkal inkább úgy is, vagy mégúgy megtörténő zezugos létezés-elbeszélés mindahány. Minthogy azonban történetei jobbára a sosem látható, múltban is rejtekező vagy jelenben is alakatlan alakzatokba simulnak, akár irodalmi esszéi vagy narratív tanulmányai, írói álmai vagy paranoid hőmpölygései során is mindig a rejtélyek rejtélyei tájékán kurkásznak. *A prágai temető* kötete például az örök ellenség-konstruálás jegyzőkönyve, a könyvben kibontakozó ál-jegyzőkönyvvel szemben életszerűben bonyolódó szálak szövedékéből kibetűzve... – jegyzőkönyv, azaz inkább vádirat, napló, kétfedelű történet, sokszereplős dráma és titokregény, amelyben a titkok legtöbbször nyíltak, a nyíltság viszont legtöbbször mélyre rejtett és manipulált érzemény.¹⁵ Mottója alapján nem könnyen, de nem is ismeretlenül szól a fejtvényre vágó olvasóhoz: „*Ha nincs ellenség, mivel bíztassuk a népet?*”. Vagyis sok évezredes közösségi stratégiára, a társadalmi megosztottság kor(ok)ra jellemző politikai attitűdjére utal, s ezen belül is többre, savanyúbbra, álnokabbra és ócskábbra annál, semhogy hirtelen mai politikai köznapjaink korszakos üzenetét kellene kihallanunk belőle...

Nem egészen meglepően, az örök és ádáz ellenség itt éppenséggel a zsidó. A zsidó mágus, a zsidó tulajdonos, a zsidó rabbi, a zsidó összeesküvő, a békétlenségből mindig és mindenhol kapzsi mohósággal hasznot keresni hajlamos hitsorsos, aki nemcsak a hatalom felső szegmenseit ostromolja váltig, de belopózik a szabadkőművesekhez is, lealázza a jezsuitákat is, sakkban tartja a vatikáni, a párizsi, a német kémhálózatokat is, s ha végül az orosz titkosszolgák útját nem állnák, még az orosz forradalomban is megtalálná helyét... A történet szépsége messzi Pimontba ível, ahonnan a főhős franciaságra vágyva

15 Umberto Eco: *A prágai temető*. Fordította Barna Imre. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2012., 564 oldal.

és piemontiságát levette érkezük, boltot nyit Párizs egy Szajna-menti kis utcájában, ahol látszatra régiséggel ügyeskedik, valójában pedig míves okiratokat hamisít. Nőgyűlölő, akarnok nagybáccival megáldott, kettőre hasadt énjével a legkülönb bűnök kitartó elkövetésére is kész álnok ő, kinek ha kell, Garibaldi seregében adnak kémkedési szerepet, ha úgy alakul, akkor a kommünben vállalhat robbantási merénylet-előkészítést, de ha szebb napokra ébred, akkor épp a Dreyfus-ügy háttérében szükséges hamisítványt komponálja meg. Jó ember tehát, hívő is a maga módján, ha épp nem kell egy gyűlölt papot eltenni láb alól, vagy ha nem épp a megszállottság felől kap felkérést egy robbantásra, peranyag-hamisításra, hamistanú-vadászatra, merénylő-felhajtásra. Világképe tehát, melyben hit és egyház, hatalom és hívőközösség valahol a jezsuita pragmatizmus és az aktív sátánizmus között szédeleg, készséggel alkalmassá teszik egy mesteri hamisítvány komponálására, melyből majd azután a „Cion bölcseinek hiteles jegyzőkönyve” lesz utóbb, mire a bolsevizmus kezdene érlelődni az Ohrana ellenőrzése alatt.

Klasszikus romantikus regényhez, realista eposzhoz, nemzeti hősenekhez képest is zúzó könyv. Ezernyi sodrással, tūpontos leírásokkal, aprólékos jegyzetanyaggal, naplóba illő közvetlenséggel és a csalfa memória ócska hamiskasságával alátámasztva, lassúdadán kibontakozó cselekményességgel, melynek árnyalataitól csak apródonként alakul ki a belső remegés annak képtelenségéről, mennyire képes mégis mindez a történelemformálás erejévé, döntéshozó méltóságok és még több döntést pusztító méltatlanságok terévé válni. Hit és kétség, korszakok és kultúrák közötti senkiföldje a táj, mely mégis valakié, a képtelensége és ártékonyságé, méltatlanság és pusztítás sötét hatalmaié, akár ha egy, vagy mégjobb ha több furmányos akarat szabdalja országokra, városrészekre, titkos találkahelyekre, temetőkre és kegyhelyekre, éttermekre és kaszárnyákra mindjárt. A napló 1830-tól 1898-ig lépeget vissza az időben, de úgy, hogy „*kaotikus cselekményéből (mely csupa előre-hátra tekintés, azaz olyasmi, amit filmes nyelven flashback-nek mondanak)*” olyan story, fabula, szűzsé, cselekmény formálódik, melyben – írja Eco – „*nincs más kitalált alak, csak a főszereplő, Simone Simonini*”, „*a többi szereplő ... mind valóságosan létezett, és azt tette és mondta, amit ebben a regényben tesz és mond*”, habár „*elbeszélésökönómiai megfontolásból egyetlen (kitalált) személlyel mondtam el és csináltattam meg mindazt, amit valójában két (történelmileg valóságos) személy mondott és csinált*” (553. old.). Fekete miséket celebráló abbé, köztársaság-ellenes

olasz besúgóhálózat, drogfüggő vagy lecsúszott iszákosok külvárosi tanyája, csőbomba-gyárosok ügyes szaktársai, antiklerikális csahosok, rejtelmes elmeklika és luciferiánus kultuszt étető szabadkőművesek, megszállottság-építő médiabirodalom, választékos párizsi éttermek és elsőrangú vacsorák, bűzös csatornarendszer és ádáz uralkodni vágyók tere épül körénk a kötetben, s „*ráadásul... ki tudja? Egy XIX. századi kalandregény lapjain akár titokzatos hasonmása is támadhat az embernek... – bizonyos értelemben azért mégiscsak létezett ő. Sőt az az igazság, hogy mindmáig itt van közöttünk*”.

Eco a titkos világösszeesküvések látványos legalját, a cinikusan szolgáló, meghasadt és megalkuvó, felbérelhető és túlélő „hőst” mozgásban és tunyóságban, szinte a francia ponyvaregények figuráinak (és korabeli sajtógrafikáinak!) erkölcsileg mocskos kéjében megszülető „végső megoldások” kiagyaloít vezetői élénk. Amikor nincs ellenség, előveszünk egy régít, kiagyalunk egy újat, ráuszítunk egy korhangukatot, s mindjárt évszázados hírűvé válunk... Ha ugyan válunk, mert a lét, melyben mindez határtalan ellentételezéssel háláltatik meg, sehonnan és sehová nem tart, s még önmaga elviselése is nehezebb van. Önmagával szembekerülni ugyanis aligha szokott, de a történelemmel még kevésbé – létének indoka ugyanakkor nem több, mint mások és a másságok nemlétének örvendezni kész magányérzet. Lakonikus boldogság ez, de történetileg sem ismeretlen, a létezhető létformák virulens egyike... Hétköznapi, s ezzel túlélően örök.

Text Libris – a jelenvaló önmagunk

Önmagunk történetének tekintjük-e Simonini titkos világát és a rejtélyek Európájának „természeti” cseleit, vagy résztvevő és beavatkozó mások kialakította feltételrendszernek? Benne, érte, általa vagy ellene élünk-e, s ha bármelyiket is választanánk, elkerülhetjük-e vajon a többit (is)...? Gáspár Zsuzsa szerkesztésében jelent meg ehhez a kérdés-háttérhez az a középiskolásoknak való szöveggyűjtemény, mely társadalomismereti textúrát kínál *A holokauszt és az emberi természet* tematikus alcímmel.¹⁶ A kötet, mint az megjelenési adataiból is látszik, nem mai keletkezésű, s mert könyvészeti barangolásom

¹⁶ Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal. *A holokauszt és az emberi természet. Társadalomismereti szöveggyűjtemény középiskolások számára.* Szerkesztette Gáspár Zsuzsa. Soros Alapítvány – Korona Nova Kiadó, Budapest, 1997., 522 oldal.

nem csupán a friss termésre fókuszált, a legkevesbé sem ódzkodom egy tizenöt éves tankönyv, avagy iskolai segédlet értékét felmutatni. Avagy, ismét és kitartóan fölemelni, mint olyat, melynek korok és kultúrák közötti korszakos szerepe nem a kiadás dátumától, hanem tartalmától, szemléletmódjától, hasznavehetőségétől sokkal inkább függ. Egyszerűbben szólva, a másfél évtized nem öregbítette, hanem súlyosan szomorú aktualitással ruházta föl ezt az eredetileg 1994-es amerikai kiadású válogatást. Nem többel, de nem is kevesebbel, mint amit Eco regényében Simonini képes és hajlamos előállítani, terjeszteni, konstruálni, hazudni, képzelődni, elhinni, hamisítani, vallani vagy sugallani: a fajok oszthatóságát, a hit kegyelmi állapotának és elveinek célrendszerében elkülöníthető jót és rosszat, ártalmasságot és korszakosan hitványt, közveszélyeset és közbékétlenségre alkalmasat, egyáltalán, az ítékezés „jogosságát” és hatásának végzettségig hajszolható kimenetelét. Azt tehát, hogy hiteket és embereket, korokat és eszméket zsidóváráson és ószeres módjára kezelni nemcsak lehetséges, de dicső vállalkás is. Azt, hogy dogmák és békétlen örökségek, hitek és részvételi hajlandóságok, néma szemlélés és szenvedő együttérzés a barbárságok része, a hatalmak érvényesülésének megengedhető útja, s a „tisztá” eszméket követő erőszak bárhol legitim lehet, ha eléggé harsányan dalolják jogosultságát. Ez a „text libris” nemcsak a Kongresszusi Könyvtár Holokaust-Atlaszát, a hazai zsidó múzeumok történeti anyagát, a tolerancia-felfogások és kronológiai források tónusát idézi föl, hanem a tizenkét fejezetből ketten mindjárt az egyén és a társadalom, egyén és a történelem, nemzetépítés és állampolgárság, „faj” és identitás, vallás és tolerancia érvrendszerit is bemutatja – nem utolsósorban Ember Mária, Kertész Imre és Székely Magda szövegeiből vett idézetekkel illusztrálva a sztereotípiák, félelmek, konformitás, vallási identifikáció, hátrányos megkülönböztetések útjait és módjait. Korszakos utakat és módokat, éppenséggel a változó világok huszadik századra eső fajelméleti, antijudaista, négerellenes, cigánygyűlölő és minden soron alárendelő gesztusait, melyek végzetes pusztuláshoz, milliók kínhalálához és megsemmisülő léthelyzetéhez vezettek.

A történelemmel szembesülni folytonos aktualitás. E kötet a „faj és a birodalmak” korától, a világháborútól kezd, a weimari Németország és a Horthy-Magyarország demokráciáival folytatja, hogy az alkalmazkodás és engedelmesség, tűrés és némaság, olthatatlan bírvágy és kegyetlen akarnokság tipizálásával, ennek emberi természetbe ágyazott

változataival vezessen a fokozódó erőszak-korszakok végkifejletéig, a túlfasiszálódó Európa és a megtört Holocaust gyalázatáig. A „konzervatív magyar úr”, aki „csak” nézte, a csendőr, aki „csak” parancsot teljesített, a küldetéses emberek mentőakciói, a dogmának megfelelni próbáló milliók erőszak-alternatívákra nem lelő tömegei, avagy a világ lelkiismerete mint állapotrajz kényesen és harsányan bomlik ki ezeken a lapokon, melyek a „maradni vagy kiszállni” döntéskényszeréről éppúgy szólnak, mint a szemtanúság vagy vértanúság közérzetéről, a sodródó kisemberről, a népiértés nemzetközi visszfényéről, az amnéziáról, az emlékezés kényszeréről és keserűségéről, meg az autonóm emberről, a múltat elismerő nyíltságról, az egyén és a történelem véget nem érő döntéshelyzeiről. *„Ha a náci rezsim utolsó és legszörnyűbb tette rögtön a legelső és legkisebb lépés után következett volna, ezrek, sőt milliók döbbszentek volna meg... De hát persze ez nem így történik. A legelső és legutolsó között számtalan kis lépésre kerül sor, némelyik alig érzékelhető, s mégis, mindegyik kis lépés felkészít a következőre, apránként segít eloszlatni a sokkhatást...”*

A sokkhatás azonban erősebben üli meg a históriát, mint azt a sokkolók akár képzelnék. A sokkhatás nemcsak sok hatás együttese, hanem végkifejlet, előzménye egy következőnek, láncszeme egy folyamatnak, felkiáltójele egy korszaknak is. Félezer oldalon, apró betűkkel, korszakos fotókkal és összefoglaló táblázatokkal, olvasmányokkal és „feladatlapokkal” dúsírtott szövegről aligha van mit mondani többet, mint hogy a Facing History program mint alapítványi vállalkás nem kevesebb, hanem több kötelező olvasmánynál. Alapkönyv, mely helyett hiába adnak első kis lépések formájában nemzeti alapokmányt vagy hiszekegyet a diákság kezébe, az csak fegyvernek jó később, nem a megértés eszközének, és nem ma vagy holnap, amikor erre sok-sok eddiginél nagyobb szükség volna. Sőt, nemcsak volna, van is. S nemcsak szükség, ínség is. Fájó, döbbsentes, süketen vaksi állapotban a história nemcsak visszatekintő részletezésről mutatja ki érvényességét, hanem arról is, hogy tudatlanságaink helyébe hogyan emelhetnénk inkább tudást, ismeretet, megelőző tapasztalatot, tudásörökséget, megértő türelmet. Sőt, állampolgári felelősséget, emberi mértéket is. Akkor is, ha látszólag ez még megvan... *„A gonoszság nem valami tőlünk független és rajtunk kívüli torzulás, hanem tükör, önmagunk tükörképe: az emberben rejlő negatívum megnyilvánulása...”* (Josef Brodsky). A tőlünk eltérőt, „a miénktől különbözést” és e distanciák okait veszi végig évszázados időhosszban e kötet, de nem pusztán a megértő tárgyalás értelmében,

nem „lecke-ként”, hanem a szembesülések feltételeit is belátó tolerancia alaphangján. Kötelező, kötelező mert kényszerű most is, kényszerű mert súlyosbodik most is mindazon állapot, melynek előzményei sodródnak-dúsulnak e kötetben, fenyegetően, jelenvalóan. Simonini mint ócska kis hamisító, ostobácska gyalázkodó, hiszékeny és csalafinta eszköz, végrehajtó gengszter és önzésében kíméletlen házmesterlélek, elfogadó és megbecsült közegre lelne itt és most is. A Holokauszt-történelem egyúttal az ő történelme is, de koszlott suszterpadlásán a vaksi és előítéletes ostobaság megfellebbezhetetlen birodalmának fegyvertárával, tükör nélküli gardróbban, ahol nincs sem visszfénye, sem kontrollja a külső fénynek, még kevésbé a belátásnak, türelemnek, morálnak... épp ő érzékeli a legkevésbé besúgók és keretlegények, csizmások és trotörpösök kegyelmetlen birodalmát. „Szemtől szemben” így a legkevésbé lehet bárkivel is, hacsak azokkal nem, akik mindig szemben vannak minden emberivel.

Vigyázat, túlzok! Itt három a felkiáltójel. Az ismétlődni képes, új önkörébe záródó történelem *az emberi természet és a holokauszt* útján jutott szemtől szembe a ciklikussággal és szemtől szembeni önmagával!!! Mint jelenvaló önmagunk van ismét itt, érdemes felfigyelni rá...!

Végső menekülés az emlékezetbe?

Csupán a szemtől szemben, a zsidóság és a filozófia találkozásainak színtere lehet helymeghatározója annak, aki e tudásokban és túlélő állapotokban nevezte meg léte befogadó házát, a judaizmus mint poézis, a környezetfilozófia és a tudásszociológia ágainak összekapcsolási perspektíváit. A múltidős igehasználata tudatos: munkatársai tanulmánykötetet állítottak össze Staller Tamás emlékére, mely most jelent meg, s melynek főszereplője egyben szakmai referenciája is volt. A 2012-ben elhunyt egyetemi tanár 2007-ben megjelent *Menekülés az emlékezetbe* című könyve ahogyan Arthur Koestler életét és filozófiai munkásságát ismerteti, úgy lett a Kiss Endre szerkesztette emlékkötet *Menekülés a bölcséletbe* című tisztelgés is többségében filozófiai, vallásbölcséleti tanulmányokkal és emlékező fohászokkal teli kötet.¹⁷ Ezek tekintélyes számát itt részleteikben föl nem idézhetem, csupán néhányat emelek ki, melyek részint reflektálnak, hivatkoznak is Staller munkásságára.

¹⁷ *Menekülés a bölcséletbe. Tanulmányok Staller Tamás emlékére.* OR-ZSE, Budapest, 2018., 264 oldal.

A tudományos horizonton születésnap, évforduló vagy tisztelgő köteteknek megvan a maga „rituáléja”, bekerülnek alkalmi írások, utalásokkal vagy hivatkozásokkal ellátott művek, s nemegyszer olyanok is, melyek kifejezetten a „címzett” tisztelgére készültek. Itt persze többségben vannak a tisztelgő szavak, de többen a Szerzők köréből épp azt tekintették mérvadónak, ha írásaik reflektálnak a tudós pályatárs munkáira. Csupán egyet-párat kiemelve is érdemes utalni Judit Frigyesi angol nyelvű munkájára, mely az imádságos könyvek és zsidó zsolotáréneklés textuális anyagának zenei felépítését, a gregorián, askenázi tóraéneklés (énekelt felolvasás) melodikus és prozódiai aspektusairól szól igen részletező tónusban (17-36. old.). Babits Antal kedves régi témakörében, Maimonidész hermeneutikai megközelíthetőségének hellén, keleti, córdobai, kabbalisztikus és misztikus hátteréből, életbölcseleti tanulságok hit és tudás, monoteista vallások, valamint ezoterikus és exoterikus „útmutatások” felőli értelmezéséből formál jelképes vitaanyagot, melyben Staller bölcséleti alpműveiben is visszaköszönő zsidó gondolkodástörténeti rész kérdések felé kalauzol (49-68. old.). Már Babits is utal utóhangként a Hermann Cohen filozófiai munkásságával a német kultúrában erősödni látszó judaizmus Staller-felvetette témakörére, melyet Hrotkó Larissa itt önálló aszociációs körbe emel át a tapasztalat-kritika és a megismeréstudomány judaisztikai területét vizsgálva (117-128. old.). Rathmann János itáliai reneszánsz zsidó filozófiai vázlat (71-78. old.), Kárpáti Judit zsidó identitás-megőrző emlékezeti korszakokról formált totálképe (37-48. old.) és Oláh János portréképe Gersom Sólemről¹⁸ és kabbalájáról (167-177. old.) ugyancsak a miszticizmus-tudomány európai szellem-történeti tematikájával összefüggő alapos áttekintése nélkül nem lenne teljes a kötet.

A súlyosabb, közelebről is létezéselméleti írások egyik legsúlyosabbika Kiss Endre tanulmánya, mely *Világbölcsek önmeghatározása* címen Moses Mendelssohn és Johann Georg Hamann kultúrtörténeti szerepét vizsgálja Szokratész-képük alapján, a 18. század személyiségfelfogásának, a „filozófiai mágus” funkciót, az értelmiségi szerepkörét, a logikát, a „differenciált tudatosság” témakörét, a „semmit sem tudás” vizsgálatát és a Herderrel való vitákat, Kant és Hegel akkori stratégiai filozófiafogalmát körvonalazva (79-100. old.). Izgalmas aspektusú F. Orosz Sára elemzése a *Bauhaus és magyar vonatkozásai* címen, melyben a kultúratörténet elsősorban vizuális művészetekre fókuszálását az iparművészet

¹⁸ A név-átirat Oláh által alkalmazott megoldása.

és tervezőművészet építészeti formanyelvi aspektusára, fotókkal illusztrált lenyomataira helyezi, a design magyar megtestesítőit invokálja (145-166. old.). Rugási Gyula *A levinasi morál genealógiájához* közelítően idéz fel egy Rosenzweig-levélet, melyben a „megváltás csillagának” tündöklését a kierkegaardi pillanat, a személyesség és univerzalitás erőterét az egyidejűség, a feltárulkozó világtörténeti igazság preexisztencia-tartománya felől lehetséges logosz bűvkörében igazít el alapos forrásfeltárás nyomán (179-204. old.). Iványi Gábor *A Másik tekintetei* címmel roppant izgalmas új politikai teológiai válsághermeneutikát mutat fel Johann Baptist Metznel, a „mellőzöttség ethoszához és etikájához” kapcsolódó újszolasztikus és posztidealista paradigmát a történelmi szubjektum és a Holokauszt témakörére reflektáló kritikai valláskutatás körébe helyezve. A modernitás határán a vallás és világpolitika viszonyában a magánszféra és „ellenvilág” kontrasztjában is monoteista megközelítéseket fölmutató áttekintés az apokaliptika „szubverzív tekintete” és ennek a veszélyhorizonton átsikló pillantása irányában keresi „a keresztény remény világbeli /lét/helyzetére” érvényes „idő nélküli idő” aspektusát, melyben a megbékélés, a megkönnyörülés, a megbocsátás és a felszabadítás minden gesztusa megjelenhet már (205-219. old.). Tekintélyes terjedelmű és mélységű Hidvégi Máté „polihisztor barátunk és mesterünk” emlékére formált, az „igazi mediterrán lélek” urbanisztikai érdeklődésére utaló dolgozata, melyben *Joseph Brodsky és Ezra Pound sírjánál a velencei temetőben* címmel indít multivokális tónusú disputát „egy porladó zsidó költő és egy porladó antiszemita zseni, aki megtért” tárgykörrrel, melyben Staller Tamás „a zsidóság világkultúráját” megidéző tónusát is érinti (231-254. old.). Számos írásban szólal meg a Staller emlékére rendezett konferencia (2014. nov. 6.) témaköreinek hangja, így Szécsi József *holokauszt-oktatási*, Ábrahám Vera szegedi *Chebra Kadisa*-restaurálási, Hábermann Zoltán *Magyar-Zsidó Szemle*-történeti, Farkas Attila és Kiss Gyula francia felvilágosodás-históriai és *Diderot-recepciótörténeti* alaptanulmánya is méltó tanítványi vagy kollegiális gesztust rögzít az emlékkötetben. A könyvet illusztráló számos fotó az egyéniség, az oktatói és kutatói szerepkör, a család, az elismertség és pozicionalitás terén is megidéző hatású, Staller bibliográfiájának (Babits Antal elkészítette) mellékletbe emelésével pedig a teljesebb pályaképet, az emlékezetbe illesztés gesztusát is evidenciálissá teszi a kiadvány.

Keresve keresni, s rátalálva felfedni

Keresve sem kell keresni azt könyvet, mely talán csak egyike lehetne az emlékező, a történeti tudást megjelenítő, az „elveszített múlt” aggodalmát az emlékezet építő hatásával örökségként hátra hagyó felelősségnek..., de nem találtam sokáig. Sokféle ilyen van ugyan, de valamiért e könyvet maga alá temette a korszak Holokauszt-memoárja, a kiadványok sora, „túlkínálata” vagy túl sokféle árnyalata. Mégis hiányzott, hiányzik nekem, s mert úgy remélem: lehet más is így ezzel, inkább kibeszélem, avagy elbeszélem sebtiben, méltó lapogtatás helyett is. Mert olyan emléktanyag, melynek helye nem csupán a könyvespolcon feltűnő, hanem mert ami emlékké sem válik, annak már a jövőendő emlékezet is csupán hűlt helyét lelheti majd meg.

Emléktanyag ez a mű, és ugyanakkor forrás is egyszerre, sőt önmeghatározása szerint is emléktkönyv, mely a jól ismert alapkérdéssel él már címlapján is: *...és hol a vidék zsidósága?... Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről.*¹⁹ A sajnálatos tapasztalat, melyben tanulsággá válik, hogy a néprajztudomány képviselői ha alkalmilag mégis olvasnak történelmet, s nem csak formálni próbálják azt, szinte alig talál viszonzásra a történettudomány képviselőitől, akik viszont (cserébe? válaszként?) szintűgy alig-alig olvasnak néprajzot. Viszont e kötet, melyben tizenhat tanulmány próbál a címbeli kérdésre okadatolt, leíró, s a maga nemében egyenként is drámai körképet nyújtani, valójában mindkét bölceleti ágnek külön-külön is kínál valaminő speciális tudást, miközben szemrevételezni hagyja a köztes tudások térségeit. A politikáét, mely az átfogó és a részletező, az akut és a folyamatszerű, a konvencionális és a kritikus hatások bűvkörében cselekszik, meg a zsidóságtudását, amely judaisztikai szerepkörben szinte mellőzi a jelenkortörténet vagy a közelmúlt tematikáit, továbbá a vallásfolklorét, a táplálkozástudományét, az igazgatásjogét, a szokáskutatását, a helytörténetírását, a szakrális emlékezet lenyomatait gyűjtő muzeológiáét egyaránt.

A kötet szerzői az időhatárok terén a 18-19. századtól idézik meg a falusi-városi térben élő, gazdálkodó, kereskedő, földművelő vagy iparos népeséget a történeti és egyúttal néprajzi fókuszú tanulmányokban, de a történések összhatását vélhetően nem tekinthetjük lezártnak a 20. század drámai

19 Szerkesztette Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva. Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 2., Budapest, 1994., 265 oldal.

folymataival. Egyfelől az előzmények miatt (hiszen nemcsak a reformkor óta él zsidóság a történelmi Magyarországon vagy környezetében), másik időrendi irányban a Holokauszt ideje sem valódi korlát, hiszen az emlékezeti feltáró munka szinte csak az elmúlt évtizedekben kezdődött meg rendszerezetten. S mindez napjainkkal sem ér véget, sőt számos más tárgy körben vagy tudásterületen éppen folytatódik is a leképező munka. Épp minap zajlott le első bemutatója a Holokauszt emléket filminterjúkban rögzíteni kívánó, több országra kiterjedő projekt első összeállításának, mely a szlovák, délvidéki, kárpátaljai, szilágysági, erdélyi, bánági területeken is a kortárs visszaemlékezők örökségét rögzíti dokumentáris eszköztárral és oktatásra, kiállításra váró személyes tudásanyaggal... Így hát a látható folytonosság a megszakadás rémképével ugyan, de valamiképpen mégis jelen van korunk gondolkodásában is, s jelen van e kötet anyagában még sokkal hangsúlyosabban.

E könyv „azoknak az emlékére készült, akiket 1944 tavaszán és koranyarán a nácizmus gyilkos örülete először jogaitól fosztott meg, majd tulajdonaitól, előzött otthonaiból, megalázott, gettóba tömörített és végül koncentrációs táborokba hurcolt, ahol legtöbbször megölték. A vidéki zsidóság sorsáról, életéről szólnak a dolgozatok, tragikus sorsuk emlékére készült ez a kötet. A náci legfőbb vezetőség 1942 januárjában mondta ki a 'végleges megoldás'-t, azaz, hogy az európai zsidóságot meg kell semmisíteni. Statisztikát is közölt a végleges megoldást kimondó ülés jegyzőkönyve. Felsorolta valamennyi európai országot és az országok neve mellett zsidó lakosainak számát, tehát mindazokat, akiket meg kell ölni. A statisztikában a magyarországi adatok is szerepelnek és ismételjük meg még egyszer, 1942-ben, amikor az ország még független állam, az ország zsidósága, ha súlyos zsidóellenes törvényekkel is sújtva, de mégis egy független állam polgárai voltak...” – adja tudunkra a kötet rövid ismertetője.

Ugyanakkor az írások java többsége saját helyszín, saját kutatási anyag és helyi összkép révén törekszik bemutatni: *Hová lett a vidék zsidósága?* (Benoschofsky Ilona előszavának címével élve). A szerkesztői *Beköszöntő* után azonnal a kutató tekintet kap prioritást: Berger Sámuel *Zsidótörvény és a falusi zsidóság*; Voigt Vilmos: *A Magyar Néprajzi Társaság és a zsidó hagyományok kutatása*, majd a térképen megnevezhető települések önálló résztemái következnek (esetenként nagyívű, de részletes feldolgozással), mint példaképpen Prickler Harald: *A nyugat-magyarországi (burgenlandi) zsidó települések*; Hudi József: *A pápai zsidó község és*

önkormányzata 1748–1848; Dóka Klára: *Fejér megye zsidó lakossága a 19. század első felében*; Sozan Michael: *Zsidók egy dunántúli falu közösségében*; Csiszár Árpád: *A szatmári és beregi aprófalvak zsidósága és a falu kapcsolata a századfordulótól az 1940-es évekig*; Szántóné Balázs Edit: *Adalékok a zsidóság történetéhez Körmenten tanulmányaiban*.

A kötet társadalomnéprajzi feltáró szándékot és vallásfolklorisztikai megközelítést is ígér, s ez nem marad el: a foglalkozások, szakmák és élethelyzetek köréről (Csoma Zsigmond – Löwy Lajos: *Kóser vágás és a kóserborok, a nemzsidó vallású magyar parasztság tudatában*; Farkas József: *Adatok a mátészalkai zsidóság életéhez, táplálkozási szokásaihoz*; Deáky Zita: *Falusi és mezővárosi zsidó bábák Magyarországon, 18–19. sz. tématerületétől*) a tudománytörténeti jelentőségű gondolkodásmódokig (Voigt Vilmos: *Scheiber Sándor és a magyar folklorisztika*) a saját tárgyköröket úgy tagolja az írások többsége, hogy a kötetvégi írások (Ács Anna: *A nemesvámosi zsidók emlékezete*; Rékai Miklós: *Az emlékezés köve (Egy hasszid életútja Kárpátalján)*; Palásti Mónika: *A hagyatéék*) együttesen is az emlékezés szükségessége, elmaradhatatlansága és fontossága felé ívelnek. A múltból a még múltabb, a visszatekintésből a jelen, a folyamatból a folytonosság hangzik ki legerősebb tónusú kérdésként a kötet címre adandó válasz gyanánt.

A kötet „már régi”, ha úgy vesszük. Ám messze nem mellékes, sőt igen tanulságos is, mennyire reflexió nélkül maradt (egyetlen kivétel Szarvas Zsuzsa ismertetője a *Regio* folyóirat 1994/2. számában), miközben értékét tekintve antikvár ritkaságnak számít és elérhetetlen forrás is. Érdemes tehát annyiban is visszaatolni megjelenésének idejére, hogy azóta mind a hazai zsidóság életút-variációiban, mind intézményeiben, de részben a közgondolkodásban, oktatásban, „mutakozásban” is jelentős változások történtek. Ami viszont nem változott, s amin a történeti emlékezet kutatói (vagy mint közöttük Gyáni Gábor épít rá egész kötetet: a történelem mint emlék/ezet/mű, „az elveszithető múlt” mint a tapasztalat és a történelem viszonyában meghatározó momentum szakirodalma is egyre halmozódik)²⁰ s a történész szakma ugyancsak gyakorta elmereng, az a „történetírás mint a nemzeti emlékezet tudománya”, a „társadalmi igazság történelmi fogalma” mint kulcsfontosságú identitás-elemek megmaradása a posztmodern kihívások közepette

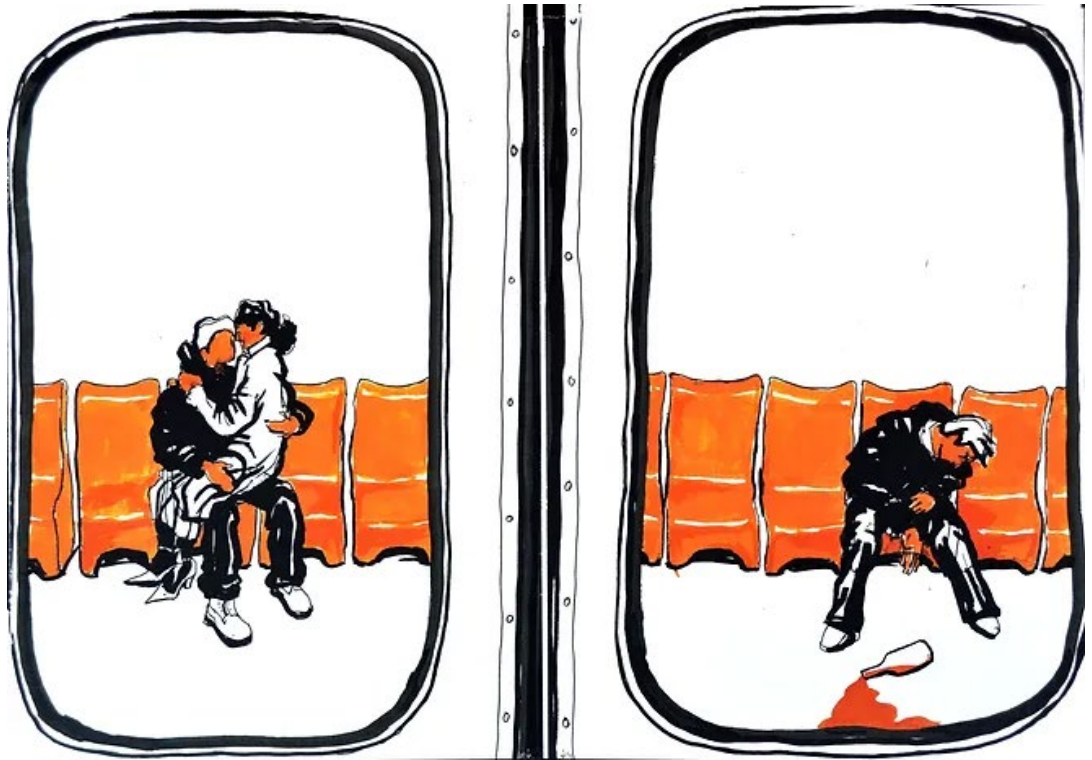
20 lásd Gyáni Gábor: *A történeti tudás*. Osiris, Budapest, 2020; *Az elveszithető múlt*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010; *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.

is. S nemcsak a szaktörténetírás, a kollektív emlékezet megjelenítésmódjai és értelmezései vagy az oral history szemléletmódja értelmében, hanem a helyi emlékezet megmaradása, a létmódok és önképek továbbadása, a „hagyaték” és örökség értelmében sokkal fokozottabban érzékeny magára a tárgyköre, a korrekt válaszhiányra, a helyi (és vallási) közösségek érdemi válaszaira is. De ha nem mennénk a települések eseménytörténetének vagy a história fordulatainak családi, kisközösségi szintjeiig, akkor is jelen van például a gyermekek születése és az emberélet fordulóinak rítusa szempontjából nem mellékes bábaképzés, vagy rendeleti szinten szabályozott képzésmódok és szokáscselekvések viszonya hosszabb távú örökségként a „vidék zsidósága” saját kérdései között. Mindezeknek egymással is közös színterei, a történeti emlékezet érzékenységének egész beállítódása sem mellékes viszonyrendszer (erről éppen e kötetben Deáky Zita írása, továbbá a kutatás-témakörök szempontját követve Voigt Vilmos, a tanítható-átélhető hagyomány szempontjából Palásti Mónika szól a könyvben).

Nincs tehát egyféle, egynemű, egytónusú válasz a kötet cím kérdésére. Egy azonban bizonyos mindezek között és mellett is: amit mint kérdést is keresve kell keresni, az nemigen lesz már az utódok, az utókor emlékezetének túlélő tárgyköre. A kötet korszakos vállalása ezért éppen az, hogy néprajzi-történeti szempontjai között is emberek, kultúraformák, életminták, konvenciók, tárgyi és szellemi örökség-fogalmak jelenségköre maradhat meg, ha

megnevezik, megmutatják, nevet és tárgykört kaphat, nyomtatásban elérhet ezeket is. Mert a válasz, a rövid és tárgyszerű válasz is sokféle. Közöttünk van „a vidék zsidósága”, éppúgy, mint messiás tájakon, más földrészekben, más hitéletben, akár más egyházban is. Közöttünk van, aki a választ még keresi, aki megnevezi, aki értelmét látja a címbeli kérdőjel fölrajzolásának. Talán nem másért, csak hogy a kérdést ne kelljen keresve keresni, hanem megmutatkozzon a megerősítő válasz(ok)ban...

S nem mert a „személyes életfilozófiai szekvenciák” Konrádtól megidézett értelmezési epigrammatikuság evidens módon ível a létezhető létek bölcséletbe menekítésébe vagy tisztelgő emlékkötetébe, hanem mert mindezek – ha jócskán különböző módon is – a fennmaradás és átörökítés kötelezettségével teljesülnek, a magam „továbbadási” szertartását itt most megszakítom. A létezhető mondatokból sokat elősoroltam, s most már lassan feljönnek a csillagok. Új, még sok-sok aspektusból megíratlan történés ez, melyet illő tisztelettel fogadhatunk. S akkor talán megkerül „a vidék zsidósága...” is valamilyen módon, de legalább mindannyiuk emlékezete. A létezhető létek házaiban és a még betöltetlen könyvespolci helyeket illetően még annyira gazdagodhat. Hisz a korok és róluk való tudások sosem csak a jelenlét házaiban, hanem jobbára az emlékezet, a tudás konstruktumaiban formálják meg valódi önmagukat...

Metro Book, 2008
29x20x4 cm

IN MEMORIAM A. GERGELY ANDRÁS (1952-2023)

„A félelemtől csak egyetlen módon szabadulhatsz meg, ha teszel valamit, ami kimozdít a veszedelmesnek érzett pozíciódból, ha teszel valamit, amit értelmesnek érzel, ha teszel valamit, ami egy világos célhoz vezet.” (József Attila)

A. Gergely András erről így beszélt a 20. Század Hangja Archívum számára készült szakmatörténeti interjújában:¹

„... láttam, ha van egy-két jóra hajlamos lélek, aki másként akarja a dolgokat, az vagy pusztulásra van ítélve, vagy meg kell tanulnia adaptálni a megélhetési módokat. Tényleg olyan ez, mint a muzsikálás. Hogy minden alkalommal azt a hangot, ha már sokadjára játszod is, meg kell munkálni, ki kell gondolni, el kell találni egy hegedűn vagy egy zongorán, és a többiek is játszanak közben, csak más-más szólómot... És az egész zeneműnek mégis csak valami összhangzatban kell szépen megszólalnia...”²

A harmóniateremtésről sosem mondott le AGA. Saját pályaképét sosem igazította az elvárásokhoz, melyekben kollégái többnyire alkalmazkodtak a vizsgálati téma-divatokhoz, módszerekhez, a nemzetközi szakirodalomban megállapított társadalomstruktúrák, működési elvek kritikátlan el- és befogadásához. Nem! Ennek sikerült ellenállnia, amiről így vallott: „Én egy másik világgal akarok foglalkozni, és annak nincs semmi köze a hétköznapi értelemben vett szolgáló politikához, a politikatudomány nyögve-nyelve interpretált, hazahozott, fordított, kötelezővé tett szakirodalmához, hanem ahhoz van köze, ami engem érdekel... például a kisebbség a kommunikatív belvilágokban, a csoport-szintű működésmódban, az identitás formában zajló kutyulék... A globális szintű összefüggések mikroszintűvé, és személyessé tétele, ami nemcsak egy kihívó játszadozás, hanem kísérlet arra, hogy valamiről megértést produkáljunk...”³

Így volt ez a kőszegi, a tapolcai, a nagyvisznyói, a balassagyarmati, és sorolhatnám a teljesség igénye nélkül a további kutatásokban is, majd a különféle antropológiai tárgyak oktatása során, vagy

1 20.század Hangja Archívum Szakmatörténeti életútinterjú A. Gergely Andrásal 2019. Interjúer: Tibori Tímea

2 im. uott

3 im. uott

a szociográfiai, falukutató táborokban, a tudományos diákköri munkákban, a Népművelési Intézetben, a Hankiss szemináriumokon, az érték kutatások három hullámában, a TV-ben, a BBS-ben, az MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpontjában,

de a közös muzsikálásokban is. Témái közül kiemelkednek a kistérségekben végzett, bizonyos értelemben longitudinális kutatások, melyek a közösségek társadalmi, gazdasági, és kulturális rétegződöttségét vizsgálták, mai kifejezéssel megalapozták a különféle hálózatkutatásokat. És micsoda levéltári kutatómunka, dokumentumelemzés, résztvevő megfigyelés, esettanulmány készítés, fotózás előzte meg a kutatási jelentést vagy könyvfejezetet, illetve önálló kötet elkészítését! Mégsem az írások számszerűsége, hanem azok differenciáltsága, a probléma érzékenysége teszi fontossá, példaértékűvé. Ha AGA elmúlt 50 évnyi publikációiból bármit választunk is, belefeledkezünk az olvasásba, engedve a csábításnak, hogy magunk tegyünk kísérletet a múlt és jelen összehasonlítására, a folyamatok és a szimbólumok megfejtésére, a következtetésekre. AGA írásai – zenei szakkifejezéssel – sosem tonikai zárlatúak, hanem ún. félzárlatok, azaz „lebegteti, levegőben hagyja” a befejezést, a konklúziókat a befogadóra bízta.

Megértés és közös gondolkodás, együttműködés – ezek a legfontosabb írói, kutatói, szerkesztői attitűdjei, melyek elhomályosítják a káros környezeti hatásokat, viszont segítségükkel a mondandó lényegéig lehet hatolni, vagy legalább kísérletet tenni rá. Önbevallása szerint szenvedélyes gondolatközlő, mivel a megismerés, felismerés élményét szeretné mielőbb és sokoldalúan megjeleníteni, nyilvánosságra hozni. Írt, kiegészített és korrigált, mindezt a pontosabb valóságismeret érdekében.

Kalandozásnak, ugyanakkor szisztematikus lényegfeltárásnak tekinti a mások szellemi munkáival való foglalatosságot, ezért szerteágazó szerkesztői

tevékenységének mozgatói a kreatív gondolkodásra ösztönzéken túl a speciális látásmód és/vagy összefüggérendszer kibányászása. Társadalomkutatóként, kulturális antropológusként AGA érzékenyen reagált a szerzők, szerkesztők habitusának különbözőségére, így a közös munkában – akár a kamarazeneben – egymásba folynak a gondolat/dallamívek, törekvések plasztikus kifejtései. Valóságolvasata pontos, kritikus, ugyanakkor megoldáskereső, probléma-centrikus. Szakműveltsége és érzékenysége, tapasztalata alapján bíráló észrevételei inspirálóan hatnak, segítik a kutató társakat, a szerzőket, a hallgatókat. AGA-nak nem a formális teljesítmény elérés volt a célja, hanem a felvetett kérdések mélyebb összefüggéseinek feltárása, a megértő magyarázat variációk sokoldalú megközelítése, érzékletes megfogalmazása.

Amit a **Kultúra és Közösség Szerkesztősége** csak jelen időben mondhat el A. Gergely Andrásról: különös képessége van az együttműködésre, a közösség teremtésre, miközben ügyel mások szuverenitására éppúgy, mint ahogyan szelíden védi a saját integritását, identitását. A tudás átadása, a személyes segítségnyújtás belső motivációiból fakad, sosem formális, udvariaskodó, de visszahúzódik, ha a legcsekélyebb ellenállást, értetlenkedést tapasztalja. Nyílt, ha erre lehetősége adódik, de érzékenyen figyel, milyen mértékben „viseli” a másik az őszinteségét. Biztosan egyensúlyoz a kapcsolataiban, de a méltatlan helyzeteket kerüli, eltereli a nemtelen konfliktusokat.

„Meggyőződésem, hogy a bizalom-alapú emberi kapcsolatok szeretet-alapja minden egyéb energetikai összhangnál tartósabban és hatékonyabban képes szervezni az emberek közötti kapcsolatokat. Lehetséges, hogy ez alig több mint valamifajta magánmitológia, az adomány lehetőségének és feltételeinek környezettől, időtől és tértől függetlenített alakzata, s kissé öntetszelgő formája is annak a reménynek, hogy beteljesíthető, komplexebbé tehető az interkulturális, vagy még inkább transzkulturális kölcsönhatás. De ha emberi, energetikai hátterét, „mögötteseit” keressük, kevésbé valószínű, hogy egyetlen momentumban képesek volnánk megnevezni a szeretés-energiák keletkezésének okát és módját. Bizonytalán személyiség-függő is, de vajon hogyan „áll össze” az a személyiség, amely képes és hajlamos szeretet-sugárzásait folytonosan fenntartani, közreadni, szétszotogatni, újra termelni, s közben mégis egységben marad, konzisztenciában él tovább önmagával ...?”

Szemléletét, megértő attitűdjét, gondos probléma- és kézirat kezelését, támogató gesztusait szerkesztőségünk tisztelettel őrzi és követi.

KÖSZÖNJÜK!

SZERZŐINK

A.Gergely András (Budapest, 1952) társadalomkutató, az ELTE TáTK és a PTE doktoriskolájának oktatója, folyóiratunk főszerkesztő-helyettese.

Ábrahám Nóra (Kiskunhalas, 1981) a Szegedi Tudományegyetem BTK Néprajz MA Táncantropológus szakán végzett. Jelenleg a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának Néprajz programjában részt vevő doktorandája.

Böcskei Balázs (Sopron, 1966) politológus, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet tudományos segédmunkatárs, a Milton Friedman Egyetem adjunktusa, az IDEA Intézet kutatási igazgatója. Fő kutatási területe: választói magatartás, politikai kommunikáció. Aktuális kutatása (Fekete Mariannal, Nagy Ádámmal és Szabó Andreával közösen): COVID cohorts? – Big Data based identification of generations in the post-pandemic period – Magyar Tudományos Akadémia poszt-COVID-jelenségekre irányuló nagy kockázatú kutatások keretében.

Csibi Krisztina (Bonyhád, 1975), az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Európai Etnológia Program PhD hallgatója.

Csorba János (Budapest, 1951) PhD, gyermek-serdülő pszichiáter, volt habilitált tanszékvezető (ELTE BGGyK), egyetemi docens, a Magyar Individuálpszichológiai Egyesület (MIPE) alelnöke, a Magyar Pszichiátriai Társaság vezetőségi tagja, oktató a MIPE-ben és vendégoktatásokban: PPKE, ELTE.

Fejes Katalin (Budapest, 1968) az ELTE Szociológia Doktori Iskola Interdiszciplináris Kutatási Programjának hallgatója. A Magyar Nemzeti Filmarchívum munkatársaként két évtizeden keresztül foglalkozott a magyar és az egyetemes filmtörténet alkotásaival. 2016-tól a Forum Hungaricum Kft. kommunikációs és kulturális főtanácsadója. Kutatása a századfordulótól az államosításig tartó időszak magyar történeti szociológiájának olyan szegmensét vizsgálja, amely a zsidó tulajdonban lévő divatszalonok történetére, a tulajdonosok társadalmi beágyazottságára vonatkozik.

Fekete Mariann (Tiszalök, 1972) szociológus, egyetemi adjunktus a Szegedi Tudományegyetemen. Diplomáját az SZTE Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán szerezte, majd az ELTE Szociológia Doktori Iskolában szerzett PhD fokozatot. Ifjúság- és oktatásszociológiát, módszertani tárgyakat oktat. Kutatási területe: az ifjúság szabadidős terei, ifjúsági sebezhetőségek, generációs szabadidős tevékenységek, kultúrafogyasztás a digitális korban.

Ferge Zsuzsa (Budapest, 1931) Széchenyi-díjas szociológus, az ELTE Társadalomtudományi Kar egyetemi tanára, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. A szegénység, a kirekesztés és a társadalmi rétegződés szociológiai aspektusának jelentős kutatója. 2006-tól az MTA Gyermekszegénység Elleni Programiroda vezetője. Továbbiak: <http://www.fergezszusa.hu/>

Gál, Susan (1949) PhD, antropológus, nyelvész, szemiotikus, a University of Chicago Antropológia Tanszékének professzora, kutatásai a szociolingvisztika, nyelvi antropológia, gender-nyelvészet, nyelvtörténet, kétnyelvűség, közpolitika és nyelvi ideológiák területén a legjellemzőbbek.

Hobson, Barbara (Philadelphia, 1945) Professor Emerita, szociológus, a Stockholm University tanszékvezető professzora, kutatásai főként a politikai szociológia, jóléti rendszerek, társadalmi mozgalmak, szociális diverzitás, csalárendszer, gender és szegénység kérdéskörét érintik, nemzetközi kutatásokban a férfi- és család-szerepek, kulturális mintázatok, munkahelyi pozíciók, életvezetési egyensúlyok elméleteivel és szociális kérdésköreivel foglalkozik. Alapító szerkesztője a *Social Politics: International Studies of Gender State and Society* (Oxford University Press) folyóiratnak.

Kovács Eszter (Gyergyószentmiklós, 1991) PhD, szociológus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kommunikáció és Média Intézetének óraadó oktatója. Kutatási területe a romániai államszocializmus; etnicitás, kultúra és mentalitástörténet Székelyföldön. E lapszámban megjelenő tanulmánya a romániai államszocializmus hétköznapjait rekonstruáló doktori disszertációjának (Informalitás, önszerveződés, kvázi-nyilvánosság, Kultúra, sport, hétköznapi diskurzusok, egyházi ünnepek és szórakozása Gyergyói-medencében az 1970-1980-as években) egy részét képezi.

Laki Mihály (Budapest, 1946) az MTA doktora, kutató emeritus az ELKH Közgazdaságtudományi Intézetében, a Budapesti Könyvszemle szerkesztő bizottságának elnöke, a Külgazdaság szerkesztőségének tagja. Kutatási területe: vállalati magatartás, nagyvállalkozók, politika által befolyásolt-támogatott cégek.

Lányi Gusztáv (Kiskőrös, 1951) pszichológus és szociológus, a tudomány kandidátusa (CsC), ny. egyetemi docens.

Losonczy Ágnes (Debrecen, 1928) a szociológiai tudomány doktora, Széchenyi-díjas, intézetigazgató, kutató, saját weboldalán életműve javarészt megtalálható. Legutóbbi könyve: *Losonczy Ágnes műhelyéből II. Beszélgetések Losonczy Ágnessel.* (Gondolat, 2022.)

Nagy Ádám (Budapest, 1972) kutatóprofesszor, Budapest ifjúságpolitikai tanácsadója. Hat diplomáját a legkülönbözőbb tudományterületeken szerezte (műszaki, közgazdasági, politológiai, tanári, jogi, egészségügy-menedzsment). Neveléstudományból doktorált és habilitált. Korábbi Bolyai ösztöndíjas. Kutatási területei: szabadidő- és ifjúságkutatás, ifjúságügy, illetve a civil társadalom kutatása.

S. Nagy Katalin (Nagykanizsa, 1944), művészettörténész, szociológus, DSc, a BME professor emeritusa.

Szabó Andrea (Budapest, 1970) PhD, szociológus, politikatudós. A Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet igazgatója, az ELTE ÁJK Politikatudományi Intézet egyetemi adjunktusa. Titkára az MTA IX. Osztály Politikatudományi Bizottságnak, és főszerkesztője a Politikatudományi Szemlének. Fő kutatási területe a politikai szociológia, ezen belül a politikai viselkedés, politikai attitűdök. 1997 óta kutatja a fiatalok politikai magatartását.

Williams, Jonquil Fiona (Rugby, Warwickshire, England, 1947) a szociálpolitika tudományának Emeritus Professzora (University of Leeds), kutatásai a gender- és etnicitás-kérdések, migráció, jóléti állam témakörében ismereteseek, meghívott előadója a Politechnic of North London, a Plymouth Politechnic, az Open University és az University of Bradford kuzusainak, a Brit Akadémia tagja (Fellowship of the Academy of Social Sciences (FACSS), Fellow of the British Academy).

Szeretnéd fejleszteni a kultúraközi kommunikációs készségedet? Gyere, tarts velem!

Ahogy a tengerészek olvasni tudnak a szélirányból, a hullámok erejéből és a csillagok állásából, mi is megtanulhatunk olvasni mások kultúráiból - ha felismerjük azt, mi jellemez minket és másokat.
Ez az, amire téged is meg tudlak tanítani!

A Cross-Cultural Competence (CCC) tanfolyamrendszer az alapképzéstől a teljes képzésig, akár egyénileg, akár egy csapat vagy vállalat számára megrendelhető.

CCC Iránytű
1. modul
16 óra

CCC Világítótorony
2. modul
16 óra

CCC Sarkcsillag
3. modul
42 óra

- KAPCSOLÓDÁS HATÁROK NÉLKÜL -

Miről tanulunk?

- Saját kultúránkról
- Kulturális identitásunkról
- Kulturális és kommunikációs modellekről
- A kommunikáció interkulturális aspektusairól
- A kulturális idegenség kezeléséről
- Az észlelésről a kultúrák közötti találkozásokban
- Sztereotípiákról
- Kulturális dimenziókról
- Kultúrák közötti interakciók technikáiról
- Kultúrák közötti tanulás módszereiről

Kinek szól a képzés?

A CCC mindazoknak szól, akik gyakran dolgoznak- vagy működnek együtt más kultúrákból érkező emberekkel és akik ezeket a találkozásokat könnyeddé, élvezetessé és sikeressé szeretnék tenni:

- A vegyes kultúrájú családokban élőknek
- Külföldre készülő, vagy onnan érkezett diákoknak
- Nemzetközi résztvevőkkel dolgozó tanároknak, trénereknek és coachoknak
- Vállalati, vagy intézeti vezetőknek
- Egészségügyi, vagy adminisztrációs területen dolgozóknak

**„Kultúránk olyan, mint halak számára a víz.
Átala élünk és lélegzünk,„ (Trompenaars)**

Mi lesz más számodra a képzés után?

- Tudni fogod, hogy miért gondolkoznak az eltérő kultúrákból származó emberek különbözőképpen.
- Érteni és érezni fogod, hogy milyen alapokon nyugszik a más kultúrából jött emberek döntéshozatala, motivációja, értékrendbeli különbségei.
- Rendelkezni fogsz számos olyan technikával, amelyeket a kultúrák közti találkozásokkor használni tudsz.
- Át fogod tudni érezni, hogy mit tapasztal a másik kultúrából származó partnered, ha veled együtt dolgozik, beszélget, vagy alkot.
- Gördülékenyebben tudsz más kultúrából származó munkatársaidhoz, barátaidhoz, családtagjaidhoz kapcsolódni.

Denzin Klára
Révkalauz a kultúrák közötti sikerek eléréséhez - tisztánlátással, tapasztalattal, örömmel

- 30 év nemzetközi tapasztalat
- 25 év tanácsadói és oktatási gyakorlat
- Tudományos alapokon nyugvó, interkulturális problémákon túlmutató szakértelem

Képzéseim az Európa-szerte tanúsított Xpert CCS® tanfolyam rendszerén és a Nemzetközi Coach Szövetség (ICF) által akkreditált Global DISC™ modellen alapulnak.

**Érdekel? Van kérdésed? Írj az info@klaradenzin.eu címre!
Várlak szeretettel tanfolyamaimra!**

KLARA DENZIN
cross culture consultant

Denzin Klára

Minősített szervezetfejlesztő és interkulturális tréner

Cross Culture Consulting
c/o COWO - Coworking
1075 Budapest Károly körút 5.
Tel.: 06 20 311 4662
info@klaradenzin.eu

SZKENNELJ BE

- KAPCSOLÓDÁS HATÁROK NÉLKÜL -